

**ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАСЛОВ ДМИТРО СЕРГІЙОВИЧ

УДК 330.313:336.27

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЕРЖАВНИЙ БОРГ В СИСТЕМІ ПРОПОРЦІЙ СУСПІЛЬНОГО
ВІДТВОРЕННЯ**

Спеціальність 08.00.01 – Економічна теорія та історія економічної думки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Д. С. Маслов

Науковий керівник: **Жданова Людмила Леонідівна**,
доктор економічних наук, доцент

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Маслов Д. С. Державний борг в системі пропорцій суспільного відтворення. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 08.00.01 – «Економічна теорія та історія економічної думки». – Одеський національний економічний університет; Одеський національний економічний університет, Одеса, 2021.

Дисертація присвячена дослідженню державного боргу як об'єктивно необхідного елемента системи розширеного відтворення суспільного капіталу в умовах технічного прогресу, за допомогою якого здійснюється перерозподіл та створення додаткового попиту для реалізації надлишкового товарного капіталу.

В роботі окреслено основні етапи розвитку економічної думки щодо дослідження проблеми пропорційності процесу простого та розширеного відтворення суспільного капіталу, на основі чого визначено причини неспівпадіння обсягу і структури сукупного попиту та обсягу і структури сукупної пропозиції при розгляді пропорцій в матеріально-речовій та у вартісній формі, що дозволило сформулювати розуміння грошових диспропорцій та боргових відносин.

Для виявлення неспівпадіння між обсягом і структурою доходів суспільства та обсягом і структурою суспільного виробництва важливим є питання поділу капіталу на основний та оборотний. Якщо припустити, що перенесення вартості частини капіталу відбувається не за 1 рік, а за 2 і більше років (що є справедливим для основного капіталу), то це створює методологічні передумови для дослідження боргових відносин у системі пропорцій відтворення суспільного капіталу. Існування боргу та заощаджень необхідно обумовлено специфікою відтворення основного капіталу.

При аналізі суспільного виробництва з точки зору відтворювального підходу було аргументовано, що борг передбачає позику від кредитора до позичальника, яка створює можливість для позичальника купити товари кредитора. Якщо в системі пропорцій відтворення суспільного капіталу немає доходів для реалізації сукупного товарного капіталу, їх можна створити лише за допомогою перерозподілу, що

приймає форму боргових відносин. У економіці, в якій держава виконує соціально-економічні функції, механізм перерозподілу приймає форму державних видатків, які фінансуються за допомогою податків та державного боргу. Включення державних видатків як фактору сукупного попиту у дослідження суспільного виробництва, що було запропоновано Дж. М. Кейнсом, дозволило перевести дослідження на більш високий рівень сходження від абстрактного до конкретного та створило передумови для дослідження державного боргу як інструмента впливу на пропорції відтворення суспільного капіталу. Державний борг виступає як форма експорту капіталу за межі існуючого обсягу і структури попиту, створення додаткового попиту та додаткових можливостей для нагромадження капіталу.

Дослідження відтворення суспільного капіталу дозволило визначити необхідність існування кредитних відносин між суб'єктами системи відтворення, що пов'язане як зі специфікою відтворення основного капіталу, так із динамікою обсягу і структури доходів суспільства за умов розширеного відтворення та наявності технічного прогресу.

Визначено, що державний борг і приватний борг домогосподарств дозволяють збільшити граничну схильність до споживання і мультиплікатор інвестицій і таким чином розширюють можливості реалізації вироблених товарів. В той же час, перерозподіл, який здійснюється за допомогою боргу, здійснюється на принципах платності, терміновості і поворотності. Таким чином, даний перерозподіл не є дійсним вирішенням суперечності відтворення суспільного капіталу, а є лише зміною його форми.

Аргументовано, що державний борг трансформує суперечність розширеного відтворення суспільного капіталу в умовах технічного прогресу між обсягом і структурою попиту та обсягом і структурою пропозиції у суперечність між обмеженістю доходів держави і зростаючими потребами в здійсненні державою соціально-економічних функцій.

Досліджено зв'язок державного боргу з сучасними грошима та механізмом їх емісії. Удосконалено трактування сутності сучасних грошей, яке дозволяє розглядати

сучасні гроші як товар із всезагальною споживною вартістю, що має відмінності від товарів з особливою споживною вартістю в специфіці його виробництва та обігу.

Обґрунтовано розуміння кредитних грошей як перехідної форми в еволюції форм грошей. Кредитні гроші генетично пов'язані з процесом зміни пануючої форми грошей. Нова форма грошей спочатку виникає як кредитні гроші та у процесі еволюції заміщує попередню форму грошей. У той же час, в існуючих наукових підходах кредитні гроші розглядаються як сутнісна характеристика сучасних грошей, що є однією з причин існування сучасного механізму емісії грошей як боргових зобов'язань та зростання державного боргу. Запропоновано впровадження некредитного механізму емісії грошей.

Показано, що інфляція сприяє зниженню боргового навантаження на економіку. З іншого боку, процес дефляції поліпшує положення лише деяких класів суспільства, але має загальний негативний вплив щодо реального боргового навантаження та ступеня ділової активності, тому є небажаним.

Доведено, що зростання державного боргу має об'єктивний характер, і призводить до того, що принципи кредиту порушуються. Явно порушується принцип платності – через виникнення негативних відсоткових ставок, негативної дохідності державних облігацій. Неявно порушуються принципи терміновості і поворотності – через постійне рефінансування позик. Нагромадження боргу призвело до заперечення принципів кредиту, до зміни форми відносин з приводу руху вартості. Таким чином, відносини, пов'язані з державним боргом, є особливою формою кредитних відносин.

На основі емпіричних даних та теоретичних умовиводів аргументовано, що державний борг не обов'язково є «тягарем для майбутніх поколінь», бо зростання державного боргу не обов'язково тягне за собою зростання податкового навантаження. Оскільки державні облігації розміщуються з негативною дохідністю, це означає скорочення боргового навантаження при здійсненні нових позик, а не його зростання.

Дослідження специфіки відносин державного боргу в українській економіці на основі попередніх теоретичних узагальнень дозволило виділити як загальні, так і особливі риси державного боргу України. Показано, що в Україні державний борг

зростає швидшими темпами під час економічних криз. Оскільки Україна належить до країн нетто-імпортерів, український зовнішній державний борг повинен зростати для того, щоб існувала можливість для купівлі товарів чистого імпорту. З іншого боку, країни нетто-експортери повинні позичати гроші таким країнам, як Україна, щоб мати можливість продавати їм свої товари. Зростання державного зовнішнього боргу в Україні відбувалося у відповідності до зростання кумулятивного дефіциту торговельного балансу.

Визначено, що особливою рисою українського державного боргу є висока вартість обслуговування при порівняно невисокому показнику відношення обсягу державного боргу до ВВП. Показано, що поясненням надзвичайно високих ставок хоча б частково може бути недостатньо ефективна політика з управління державним боргом. Для того, щоб виключити будь-який потенційний конфлікт інтересів у сфері управління державним боргом, необхідно заборонити отримувати доходи від інвестицій у ОВДП будь-яким особам, уповноваженим на виконання функцій держави, що мають вплив на формування монетарної та фіскальної політики, та членам їх сімей. Для зниження дохідності облігацій державної внутрішньої позики також доцільним є сприяння зростанню попиту на них через запровадження широкого та легкого доступу до купівлі державних облігацій населенням через відділення банків та мобільний банкінг.

Теоретичні положення та практичні рекомендації, викладені у дисертації, можуть слугувати підґрунтям для розробки економічної політики, метою якої є збалансування пропорцій відтворення суспільного капіталу, скорочення витрат на обслуговування державного боргу, більш ефективне управління та використання державних запозичень.

Основні теоретичні положення були використані Департаментом економічного розвитку Одеської міської ради при підготовці проекту Програми соціально-економічного та культурного розвитку м. Одеси на 2021 рік; Департаментом економічної політики та стратегічного планування Одеської обласної державної адміністрації при підготовці проекту Стратегії розвитку Одеської області на 2021-2027 роки; філією АТ «Державний експортно-імпортерний банк України» в м. Одесі при

розробці банківських інструментів та заходів щодо спрощення доступу клієнтів до купівлі облігацій внутрішньої державної позики; Фінансовим управлінням Білгород-Дністровської міської ради при підготовці пропозицій з удосконалення методів фінансового і бюджетного планування та фінансування витрат міста Білгорода-Дністровського на 2021 рік.

Деякі розробки дисертаційної роботи були використані у навчальному процесі Одеського національного економічного університету при викладанні дисциплін: «Загальна економічна теорія», «Макроекономіка» для студентів, що здобувають освітній ступінь «бакалавр».

Ключові слова: державний борг, відтворення, гроші, кредит, пропорції відтворення, суспільний капітал, основний капітал, вартість грошей, споживна вартість грошей, макроекономічні пропорції, обслуговування боргу.

ABSTRACT

D. Maslov. Public debt in the system of proportions of social reproduction. – Qualifying research paper as manuscript copyright.

The dissertation for the degree of candidate of economic sciences, specialty 08.00.01 – Economic theory and History of Economic Thought. – Odesa National Economic University; Odesa National Economic University, Odesa, 2021.

The dissertation is devoted to the study of public debt as an objectively necessary element of the system of expanded reproduction of social capital under the technical progress, as an instrument of redistribution and creation of additional demand for the excess commodity capital.

The dissertation outlines the main stages of economic thought to study the problem of proportionality of simple and expanded reproduction of social capital, based on which the reasons for the disparity between volume and structure of aggregate demand and volume and structure of aggregate supply are considered. That allowed us to understand monetary disproportions and debt relations.

To detect the disparity between the volume and structure of society's income and the volume and structure of society's production, it is important to divide capital into fixed and circulating capital. The assumption that the part of capital transmits its value to the product which it helps to produce in 2 or more years (which is fair for fixed capital) creates the methodological prerequisites for the study of debt relations in the system of proportions of social capital reproduction. Both the existence of debt and the existence of savings are necessary due to the specifics of the reproduction of fixed capital.

In the analysis of social production in terms of the reproductive approach, it is argued that debt in the end always looks like a loan from a lender to a borrower in order for a borrower to be able to buy the lender's goods. If there are not enough incomes in the system of proportions of social capital reproduction for the purchase of aggregate commodity capital, they can be created only through redistribution, which in a stateless economy can only be debt. In an economy with a state that performs socio-economic functions, the mechanism of redistribution takes the form of public expenditures, which are financed by taxes and public debt. The inclusion of the public expenditure as a factor of aggregate

demand in the study of social production proposed by J. M. Keynes allowed us to transit research to a higher level of ascent from the abstract to the concrete and created the preconditions for the study of public debt as a tool to influence the proportions of social capital reproduction. Public debt acts as a form of export of capital beyond the existing demand volume and structure, as the creation of additional demand and additional opportunities for capital accumulation.

The study of the reproduction of social capital has allowed us to detect the necessity for credit relations between the subjects of the reproduction system, which is associated with both the specifics of the fixed capital reproduction and economic inequality, that complicates the realization of social commodity capital.

It is determined that public debt and household debt allow increasing the marginal propensity to consume and the investment multiplier, because they allow increasing consumption that exceeds the income, and thus increase the opportunities for the realization of manufactured goods. At the same time, the redistribution, which is carried out through debt, is carried out on the principles of payment, term, and repayment. Thus, this redistribution is not a real solution to the contradictions of the social capital reproduction, but only a change of its form.

It is argued that public debt transforms the contradiction of expanded reproduction of social capital under the technical progress between the volume and structure of demand and the volume and structure of supply into the contradiction between limited state revenues and growing needs for state socio-economic functions.

The connection between public debt and modern money and the mechanism of its creation is elaborated. The scientific idea of modern money is improved, which allows us to interpret modern money as a commodity that has universal use-value, which differs from commodities that have particular use-value in the specifics of its production and circulation.

The understanding of credit money as a transitional form in the evolution of money form is substantiated. Credit money is genetically related to the process of changing the dominant form of money, the new form of money first emerges as credit money and in the process of evolution replaces the previous form of money. At the same time, existing scientific approaches consider credit money as an essential characteristic of modern money.

This is one of the reasons for the existence of a modern mechanism for creating money as debt obligations and the growth of public debt. The introduction of a non-credit mechanism for money creation is proposed.

It is shown that inflation helps to reduce the public debt burden. At the same time, the deflation process improves the condition of only some classes of society but has a generally negative impact on the real debt burden and the business activity, so it is undesirable.

It is argued that the growth of public debt is objectively necessary, and leads to the violation of the credit principles. The principle of payment is explicitly violated through the emergence of negative interest rates, negative yields on government bonds. The principles of term and repayment are implicitly violated through a continuous refinancing of loans. The accumulation of debt has led to the denial of the credit principles, to a change in the form of relations concerning the movement of value. Thus, public debt relations are a special form of credit relations.

On the basis of empirical data and theoretical conclusions, it is argued that public debt is not necessarily a "burden for future generations", because the growth of public debt does not necessarily entail an increase in the tax burden. When government bonds are placed with negative yields, this means reducing the debt burden when making new loans, rather than increasing it, because debt service costs are reduced.

The study of the specifics of public debt relations in the Ukrainian economy based on previous theoretical generalizations allowed us to identify both universal and particular features of Ukraine's public debt. It is shown that Ukrainian public debt grows faster during economic crises. Since Ukraine is one of the net importers, Ukraine's external public debt must increase to ensure the coverage of net import. On the other hand, net exporting countries have to lend money to countries like Ukraine to be able to sell their commodities to them. The growth of the external public debt was in line with the growth of the cumulative trade deficit.

It is determined that the particularity of Ukrainian public debt is high service costs with a relatively low public debt to GDP ratio. It is shown that the extremely high interest rates may be at least partially explained by ineffective public debt management. To avoid any potential conflict of interest in public debt management, it is necessary to prohibit

acquiring of income from Ukrainian government bonds by any persons authorized to perform state functions that can influence the monetary and fiscal policy, as well as their family members. To reduce the yield on government domestic bonds, it is proposed to increase the demand for them through the introduction of wide and easy access to the purchase of government bonds by the population through bank branches and mobile banking.

The theoretical conclusions and practical recommendations set out in the dissertation can serve as a basis for the development of economic policy, which aims to balance the proportions of social capital reproduction, reduce public debt service costs, manage and use public borrowing in a more efficient way.

The main theoretical conclusions and proposals were used by the Department of Economic Development of the Odesa City Council in the course of development of the Program of socio-economic and cultural development of Odesa for 2021; by the Department of Economic Policy and Strategic Planning of the Odesa Regional State Administration in the course of development of the Development Strategy of the Odesa region until 2027; by Odesa branch of JSC «State Export-Import Bank of Ukraine» in the course of development of banking instruments to facilitate customer access to the purchase of domestic government bonds; by the Financial Department of the Bilhorod-Dnistrovskyi City Council in the course of development of the proposals for improving the methods of financial and budgetary planning and financing of city expenditures for 2021.

Some theoretical concepts of the dissertation have been used in the educational process of Odesa National Economic University in teaching disciplines: «General Economic Theory», «Macroeconomics» for undergraduate students.

Key words: public debt, reproduction, money, credit, proportions of reproduction, social capital, fixed capital, value of money, use-value of money, macroeconomic proportions, debt service.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1.1. Монографії:

1. Маслов Д. С. Дж. Кейнс: зміна мінової вартості грошей та державний борг. *Соціально-економічні аспекти розвитку національної економіки в умовах перманентних кризових явищ*: монографія / За ред. О. О. Непочатенко. Умань: «Сочінський», 2015. 421 с. (24,64 д. а.) *Особистий внесок здобувача: досліджено зв'язок зміни купівельної спроможності грошей та боргового навантаження національної економіки* (0,5 д. а.)

2. Маслов Д.С. Зростання ринку державних облігацій як форма прояву перенагромадження позичкового капіталу. *Дослідження змісту і форм розвитку економічних відносин в національній економіці на прикладі України*: монографія / За заг. ред. М. І. Зверькова. Одеса: Атлант, 2018. 297 с. (17,2 д. а.) *Особистий внесок здобувача: досліджено сучасну тенденцію зростання обсягу ринку державних облігацій як форму прояву процесу надмірного нагромадження позичкового капіталу* (0,45 д. а.)

1.2. Статті у наукових фахових виданнях України:

3. Маслов Д. С. Державний борг як фактор стимулювання економічного зростання. *Науковий вісник ОНЕУ*. 2014. № 5 (213). С. 96-105. (0,3 д. а.)

4. Maslov D. S. National debt burden and Ricardian equivalence. *Socio-Economic Research Bulletin. Collection of scientific works*. 2015. № 4 (59). С. 96-100. (0,3 д. а.) (*Index Copernicus*)

5. Маслов Д. С. Теория государственного долга в исторической ретроспективе: Альфред Маршалл. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Економічні науки»*. 2016. № 16. Ч. 2. С. 13-16. (0,45 д. а.)

6. Маслов Д. С. Теория государственного долга в исторической ретроспективе: Д. Рикардо. *Глобальні та національні проблеми економіки. Електронне наукове видання*. 2016. № 10. С. 23-28. (0,55 д. а.)

7. Маслов Д. С. Перенагромадження позичкового капіталу як фактор зростання державного боргу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2018. № 19. Ч. 2. С. 95-99. (0,55 д. а.) (*Index Copernicus*)

1.3. Статті у наукових виданнях інших держав:

8. Маслов Д. С. Сучасні гроші та державний борг. *Path of Science. International Electronic Scientific Journal. Section: "Economics"*. 2019. Vol. 5, № 2. P. 3011-3017. (0,5 д. а.) (*AGORA, AGRIS, AiritiLibrary, Baidu Scholar, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CAB Abstract, Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Food Science and Technology Abstracts, Index Copernicus, Google Scholar, J-Gate, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa, ResearchBib, Russian Science Citation Index, ScienceOpen, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), Türk Eğitim İndeksi, Ulrichsweb Global Serials Directory, WorldCat*)

9. Маслов Д. С. Економічна нерівність та державний борг з точки зору відтворювального підходу. *European Journal of Economics and Management*. 2020. Vol. 6, № 4. P. 43-50. (0,63 д. а.) (*Index Copernicus*)

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Маслов Д. С. Государственный долг и экономический рост. *Перспективи економічного зростання та інноваційного розвитку країн: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 18-19 квітня 2014 р. Одеса: ЦЕДР, 2014. Ч.1. С. 9-12. (0,17 д. а.)*

11. Маслов Д. С. Інфляційні і дефляційні процеси в економіці та їх зв'язок з державним боргом. *Економічна теорія: еволюція парадигми та революційні гіпотези: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 27-28 березня 2015 р. Київ: ДЕТУТ, 2015. С. 104-106. (0,1 д. а.)*

12. Маслов Д. С. Сущность государственного долга и его отличие от отдельной ссуды. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 15-16 жовтня 2015 р. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2015. Т.1. С. 226-228. (0,15 д. а.)

13. Маслов Д. С. Госдолг как особая форма кредитных отношений. *Проблеми розвитку економічної теорії в сучасних умовах*: матеріали XI Всеукр. наук.-практ. конф. «Покританівські читання», 2 грудня 2015 р. Одеса: ОНЕУ, 2015. С. 26-28. (0,1 д. а.)

14. Маслов Д. С. Перенакопление ссудного капитала и государственный долг. *Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації*: матеріали XII Всеукр. наук.-практ. конф. «Покританівські читання», 2 грудня 2016 р. Одеса: ОНЕУ, 2016. С. 72-74. (0,15 д. а.)

15. Маслов Д. С. Емісія сучасних грошей та державний борг. *Двадцять четверті економіко-правові дискусії*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., 28 лютого 2018 р. Львів, 2018. С. 9-11. (0,15 д. а.)

16. Маслов Д. С. Державний борг як форма руху суперечностей суспільного відтворення. *Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації*: матеріали XIV Всеукр. наук.-практ. конф. «Покританівські читання», 14 вересня 2018 р. Одеса: ОНЕУ, 2018. С. 70-72. (0,15 д. а.)

17. Маслов Д. С. Гроші та кредит в системі відтворення суспільного капіталу. *Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації*: матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф. «Покританівські читання», 5 вересня 2019 р. Одеса: ОНЕУ, 2019. С. 67–70. (0,22 д. а.)

18. Маслов Д. С. Необхідність грошей як засобу обігу у відтворенні суспільного капіталу. *Економічні та соціальні інновації як фактор розвитку економіки*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 27 червня 2020 р. Запоріжжя: СІЕУ, 2020. С. 14-16. (0,1 д. а.)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН В ПРОЦЕСІ ВІДТВОРЕННЯ СУСПІЛЬНОГО КАПІТАЛУ	23
1.1. Гроші та кредит в дослідженні простого відтворення суспільного капіталу.....	23
1.2. Гроші та кредит в дослідженні розширеного відтворення суспільного Капіталу	40
РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНИЙ БОРГ У ПРОЦЕСІ ВИРОБНИЦТВА ТА ОБІГУ СУСПІЛЬНОГО КАПІТАЛУ	60
2.1. Державний борг як наслідок руху суперечностей відтворення суспільного капіталу.....	60
2.2. Генетичні і структурно-логічні зв'язки сучасних грошей та державного боргу	69
2.3. Вплив зміни купівельної спроможності грошей на рівень боргового навантаження національної економіки	96
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ДЕРЖАВНОГО БОРГУ	108
3.1. Зростання державного боргу як об'єктивна тенденція сучасної економіки.....	108
3.2. Динаміка величини державного боргу у зв'язку з динамікою податкового навантаження національної економіки	119
3.3. Порухення принципів кредиту у відносинах державного боргу: суперечливий зв'язок державного боргу та економічного зростання.....	127
3.4. Відносини державного боргу у економіці сучасної України	136
ВИСНОВКИ.....	151
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	156
ДОДАТКИ.....	175

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема державного боргу є багатоаспектною. У той же час, у існуючих академічних публікаціях дана проблема частіше розглядалася в контексті досліджень кредитних та фінансових відносин, залишаючи поза увагою питання про фундаментальні причини існування та зростання державного боргу, що лежать у суперечностях відтворення суспільного капіталу.

Проблема зростаючих боргів, зокрема, державних боргів турбує не тільки фундаментальну економічну науку, а й практиків управління господарськими системами. Постійно зростаючі борги не лише викликають обґрунтовані побоювання і невизначеність стосовно майбутнього у тих, хто приймає рішення, але здійснюють деформуючий вплив на структуру суспільного виробництва, не залишаючи надії на вирішення проблеми відомими економічній політиці засобами. Оскільки державний борг впливає на пропорції відтворення суспільного капіталу, остільки доцільним є дослідження предмету даної роботи саме з точки зору відтворювального підходу.

Значний внесок у дослідження відтворення суспільного капіталу внесли видатні вчені: Ф. Кене, Дж. М. Кейнс, Дж. М. Лодердейл, Р. Люксембург, Т. Мальтус, К. Маркс, А. Сміт, Дж. Робінсон, С. Сімонді, М. І. Туган-Барановський, Е. Хансен та інші. Розвиток теорії відтворення суспільного капіталу та суперечностей, що йому властиві, відбувався також завдяки науковим доробкам вітчизняних авторів, серед яких: М. В. Белоусенко, Н. І. Дучинська, П. С. Ещенко, Л. Л. Жданова, О. Заруба, М. І. Зверяков, Б. Є. Кваснюк, І. Крючкова, В. Литвицький, В. Мандибура, Ю. Ніколенко, С. В. Оніщук, А. К. Покритан, В. М. Тарасевич, А. А. Чухно, Л. В. Шинкарук та ін.

Досліджували явище державного боргу: Р. Барро, Дж. М. Бьюкенен, Д. Гребер, Дж. М. Кейнс, П. Кругман, А. Лернер, Дж. М. Лодердейл, А. Маршалл, Р. Масгрейв, Ф. Модільяні, Р. Рей, К. Рейнгарт, К. Рогофф, Д. Рікардо, Е. Хансен та ін. У вітчизняній науці досліджували проблему державного боргу та її специфіку в українській економіці: Т. Г. Боднарук, Т. П. Вахненко, Т. А. Венгер, В. Ю. Дудченко,

Н. В. Зражевська, В. В. Козюк, В. О. Корнівська, Є. В. Крайчак, В. В. Лисовенко, Я. В. Онищук, Ю. О. Смоляр, О. Д. Рожко, О. В. Царук та ін.

Разом з тим, у існуючих дослідженнях державного боргу в якості об'єкта виступає сам державний борг, а у якості предмета – формування, управління, обслуговування державного боргу, тобто його аспекти як суто фінансового явища. У той же час, державний борг не розглядається як відтворювальне явище, що, з одного боку, обумовлене суперечностями системи відтворення суспільного капіталу, а, з іншого боку, впливає на пропорції відтворення суспільного капіталу. Також недостатня увага приділяється дослідженню суперечностей, які виникають через тривале нагромадження державного боргу, що трансформують кредитні відносини.

Таким чином, постає необхідність дослідити державний борг як складне явище, що безпосередньо пов'язане з процесом відтворення суспільного капіталу та властивими йому суперечностями, тому вимушеним було абстрагування від деяких теоретично та практично важливих, але другорядних по відношенню до завдань даної дисертації аспектів проблеми, оскільки у якості головного завдання було поставлено визначення фундаментальних причин виникнення та розвитку проблеми державного боргу у сучасній економіці.

Теоретичне та практичне значення означених проблем зумовило вибір теми дисертаційного дослідження, його мети та завдань.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри загальної економічної теорії та економічної політики Одеського національного економічного університету. Так, у межах теми «Дослідження змісту і форм розвитку економічних відносин в національній економіці на прикладі України» (ДР № 0113U000654, 2013-2017 рр.) досліджено сучасні тенденції зростання обсягу ринку державних цінних паперів, що є проявом процесу надмірного нагромадження позичкового капіталу. У межах теми «Теорія розвитку національної транзитивної економічної системи в умовах нового етапу глобалізації» (ДР № 0118U000814, 2018-2022 рр.) досліджено зв'язок економічної нерівності та державного боргу з точки зору відтворювального підходу.

Положення дисертаційної роботи щодо аналізу особливостей відносин державного боргу в Україні знайшли відображення у складі фундаментальної науково-дослідної теми, що фінансується за рахунок коштів державного бюджету Міністерством освіти і науки України «Теоретичні основи формування відтворювальної структури національної економіки в процесі інтеграції України в глобальний економічний простір» (ДР № 0120U102315, 2020-2022 рр.).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб визначити роль і місце державного боргу в системі пропорцій відтворення суспільного капіталу, сформувавши теоретичне підґрунтя для заходів економічної політики щодо більш ефективного управління та використання державних запозичень.

Відповідно до мети визначено конкретні *завдання*:

- систематизувати наявні теоретичні підходи до дослідження пропорцій процесу простого та розширеного відтворення суспільного капіталу в матеріально-речовій формі, на основі чого визначити причини неспівпадіння обсягу і структури сукупного попиту та обсягу і структури сукупної пропозиції;
- проаналізувати пропорції відтворення суспільного капіталу у вартісній формі, що дозволить дослідити грошові диспропорції та, відповідно, боргові відносини;
- дослідити державний борг як об'єктивно необхідний інструмент пом'якшення суперечностей відтворення суспільного капіталу;
- визначити місце державного боргу серед інших видів боргових відносин;
- розкрити сутність та умови виробництва сучасних грошей, зв'язок механізму емісії сучасних грошей і зростання державного боргу;
- проаналізувати вплив зміни мінової вартості грошей на боргове навантаження держави;
- дослідити явище перенагромадження позичкового капіталу як фактору зростання державного боргу;
- дослідити особливості відносин державного боргу як форми кредитних відносин, що відбуваються з порушенням принципів кредиту;

– проаналізувати зв'язок динаміки відношення державного боргу до ВВП з динамікою податкового навантаження;

– визначити особливості відносин державного боргу в Україні та сформулювати пропозиції щодо зниження боргового навантаження держави.

Об'єктом дослідження є система соціально-економічних відносин та пропорцій розподілу, що формуються у процесі відтворення суспільного капіталу.

Предметом дослідження є закономірності та специфіка руху державного боргу як об'єктивно необхідного елемента механізму перерозподілу доходів у системі відносин відтворення суспільного капіталу.

Методи дослідження. Для розв'язання поставленої мети й відповідних до неї завдань у роботі використано загальнонаукові та спеціальні методи економічної теорії: генетичний, системно-функціональний підходи, сходження від абстрактного до конкретного на основі єдності історичного та логічного, статистичні методи, що дозволило розглянути досліджувані явища і процеси у розвитку, співвіднести їх сутнісні характеристики і форми прояву, виявити наявні суперечності. Застосування відтворювального підходу до аналізу економічних процесів, запропонованого класичною політичною економією, дозволило дослідити рух суспільного товарного капіталу у вартісній і матеріально-речовій формі та дослідити державний борг як необхідний елемент системи відтворення, за допомогою якого здійснюється перерозподіл та створення додаткового попиту для реалізації надлишкового товарного капіталу. Теоретичною базою дослідження стали фундаментальні положення економічної теорії, наукові розробки, теоретичні та практичні положення, представлені в наукових дослідженнях, працях вітчизняних та зарубіжних вчених.

Інформаційною базою дослідження слугували монографії, наукові статті, інші публікації українських і зарубіжних економістів, офіційні документи та публікації міжнародних організацій та ресурси мережі Інтернет. Значний інформаційний та фактологічний матеріал був отриманий на основі матеріалів Державної служби статистики України, Міністерства фінансів України, Міжнародного валютного фонду, Світового банку, Федеральної резервної системи США, фінансової звітності урядів країн. Це дозволило забезпечити репрезентативність вихідних даних,

надійність науково-методологічного інструментарію, наукову обґрунтованість висновків і положень дисертаційної роботи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні теоретичних положень щодо визначення державного боргу як об'єктивно необхідного елемента системи розширеного відтворення суспільного капіталу в умовах технічного прогресу, за допомогою якого здійснюється перерозподіл та створення додаткового попиту для реалізації відносно надлишкового товарного капіталу.

Найбільш вагомими результатами дослідження, що характеризують його наукову новизну, розкривають зміст дисертації і виносяться на захист, є такі:

вперше:

– на основі дослідження суперечностей економічного зростання в умовах технічного прогресу аргументовано розуміння державного боргу як форми експорту капіталу у грошовій формі за межі існуючої структури попиту для реалізації відносно надлишкової маси товарного капіталу; таким чином, державний борг трансформує суперечність розширеного відтворення суспільного капіталу в умовах технічного прогресу між обсягом і структурою попиту та обсягом і структурою пропозиції у суперечність між обмеженістю доходів держави і зростаючими потребами в здійсненні державою соціально-економічних функцій;

удосконалено:

– трактування сутності сучасних грошей, яке, на відміну від існуючих, дозволяє розглядати сучасні гроші як товар із всезагальною споживною вартістю, що має відмінності від товарів з особливою споживною вартістю в специфіці його виробництва та обігу;

– концепцію кредитних грошей як перехідної форми в еволюції форм грошей. Обґрунтовано, що кредитні гроші генетично пов'язані з процесом зміни пануючої форми грошей. Нова форма грошей спочатку виникає як кредитні гроші та у процесі еволюції заміщує попередню форму грошей. У той же час, в існуючих наукових підходах кредитні гроші розглядаються як сутнісна характеристика сучасних грошей,

що є однією з причин існування сучасного механізму емісії грошей як боргових зобов'язань та зростання державного боргу;

– трактування державного боргу як явища, що відтворюється. На відміну від існуючих, даний підхід дозволяє трактувати державний борг як особливу форму кредитних відносин, що відбувається з порушенням принципів кредиту;

набули подальшого розвитку:

– теоретичні положення про роль державного боргу в пом'якшенні суперечностей відтворення суспільного капіталу в період економічної кризи, у межах яких, на відміну від існуючих, уточнено, що державний борг сприяє збільшенню граничної схильності до споживання та, відповідно, мультиплікатора інвестицій;

– визначення взаємозв'язку величини боргового та податкового навантаження держави, у межах якого, на відміну від існуючих, враховано, що державні облігації можуть розміщуватись з негативною дохідністю, що призводить до скорочення вартості обслуговування боргу при здійсненні нових запозичень.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичні положення та практичні рекомендації, викладені у дисертації, можуть слугувати підґрунтям для розробки економічної політики, метою якої є збалансування пропорцій відтворення суспільного капіталу, скорочення витрат на обслуговування державного боргу, більш ефективне управління та використання державних запозичень.

Основні теоретичні положення були використані Департаментом економічного розвитку Одеської міської ради при підготовці проекту Програми соціально-економічного та культурного розвитку м. Одеси на 2021 рік (довідка № 112/01-41/01 від 25.01.2021 р.); Департаментом економічної політики та стратегічного планування Одеської обласної державної адміністрації при підготовці проекту Стратегії розвитку Одеської області на 2021-2027 роки (довідка № 01.1-15/226 від 28.01.2021 р.); філією АТ «Державний експортно-імпортний банк України» в м. Одесі при розробці банківських інструментів та заходів щодо спрощення доступу клієнтів до купівлі облігацій внутрішньої державної позики (довідка № 0630180/4346-21 від 03.02.2021 р.); Фінансовим управлінням Білгород-Дністровської міської ради при підготовці пропозицій з удосконалення методів фінансового і бюджетного

планування та фінансування витрат міста Білгорода-Дністровського на 2021 рік (довідка № 01-09/5 від 08.02.2021 р.).

Деякі розробки дисертаційної роботи були використані у навчальному процесі Одеського національного економічного університету при викладанні дисциплін: «Загальна економічна теорія», «Макроекономіка» для студентів, що здобувають освітній ступінь «бакалавр» (довідка № 01-17/113 від 05.02.2021 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна праця є завершеним науковим дослідженням. Сформульовані та обґрунтовані у дисертації наукові положення, підходи, висновки та практичні рекомендації розроблені автором самостійно за результатами комплексного дослідження проблеми державного боргу як необхідного елемента системи відтворення суспільного капіталу, за допомогою якого здійснюється перерозподіл та створення додаткового попиту для реалізації надлишкового товарного капіталу.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження апробовано на науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи економічного зростання та інноваційного розвитку країн» (м. Одеса, 18-19 квітня 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Економічна теорія: еволюція парадигми та революційні гіпотези» (м. Київ, 27-28 березня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.» (м. Київ, 15-16 жовтня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Двадцять четверті економіко-правові дискусії» (м. Львів, 28 лютого 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Економічні та соціальні інновації як фактор розвитку економіки» (м. Запоріжжя, 27 червня 2020 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Покританівські читання» (м. Одеса, 2015 р., м. Одеса, 2016 р.; м. Одеса, 2018 р., м. Одеса, 2019 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи висвітлено у 18 наукових працях загальним обсягом 5,52 а. а., серед них: 2 публікації у колективних монографіях, 5 статей у наукових фахових виданнях України (з яких 2 – у наукових виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз), 2 статті у зарубіжних

наукових виданнях, а також 9 публікацій тез доповідей на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи – 185 сторінок. Основний зміст складається зі 155 сторінок. Матеріали дисертації містять 8 таблиць, 29 рисунків, а також 6 додатків, що розміщені на 10 сторінках. Список використаних джерел включає 193 найменувань, розташованих на 20 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН В ПРОЦЕСІ ВІДТВОРЕННЯ СУСПІЛЬНОГО КАПІТАЛУ

1.1. Гроші та кредит в дослідженні простого відтворення суспільного капіталу

Дослідження відтворення суспільного капіталу – це дослідження пропорцій різних елементів процесу відтворення, що мають скластися для забезпечення відповідності обсягу та структури виробництва з однієї сторони, та обсягу і структури потреб, що забезпечені грошима, з іншої сторони. Але це також дослідження порушення пропорцій різних елементів відтворення суспільного капіталу, ситуації, коли не всі, хто бажає продати товари, знаходять відповідний попит, та не всі, хто бажає придбати товари, знаходять відповідну пропозицію. Відтак, це дослідження стосується і питання, що є причинами можливого порушення пропорцій відтворення, та яким чином порушені пропорції можуть відновлюватися або трансформуватися.

Питання державного боргу як фактору впливу на пропорції відтворення суспільного капіталу не можна поставити поза аналізом відтворення суспільного капіталу, не розглядаючи економічну дійсність як безперервний повторюваний процес виробництва, та без визначення місця грошей та кредиту взагалі у системі пропорцій відтворення. Виходячи з метода сходження від абстрактного до конкретного, на початку необхідно дослідити відносини грошей, кредиту та відтворення суспільного капіталу на більш абстрактному рівні. Тому завданням цього розділу є дослідження необхідності існування грошей та кредиту в системі відтворення суспільного капіталу: спочатку для умов простого відтворення, а після цього – для умов розширеного відтворення.

Вперше питання про пропорції відтворення суспільного капіталу було поставлено школою фізіократів та її видатним представником Франсуа Кене. Ф. Кене вказує на те, що суспільне виробництво необхідно розглядати не тільки як поодинокий акт, але як повторюваний процес, в якому завершення одного акту означає початок наступного. Витрата багатств «щорічно відроджує одні і ті ж багатства» [1, с. 290]. Ф. Кене відмічає головне – взаємозв'язок елементів в системі

пропорцій відтворення суспільного капіталу. Зміна одного параметра обов'язково тягне за собою зміну пов'язаних з ним параметрів, величин, зміну структури відтворення: «Коли зміниться одна лише цифра в цій пропорційній залежності або в продажній ціні, вираженій в грошах, то вплив такої зміни позначиться на всіх частинах Таблиці та вимагатиме нового загального розрахунку, який призведе до абсолютно нових результатів» [1, с. 289].

Школа фізіократів єдиною продуктивною сферою застосування праці вважала сільське господарство. Цим обумовлений і їх погляд на поділ типів відтворення на просте і розширене. Просте відтворення відбувається за такої кількості авансів, що вони можуть лише відновлюватися. За такої кількості авансів зникає весь дохід, знищуються аванси, надані класом промисловців, який фізіократи називали «безплідним класом», і вся продукція суворо обмежувалася кількістю, необхідною для існування хлібороба і його робітників. Розширене відтворення відбувається у разі збільшення авансів і дозволяє суспільству споживати не тільки продукти землеробства, а й продукти промисловців [1, с. 290]. У той же час, для здійснення простого відтворення важливо не витратити ту частину суспільного товарного капіталу, яка перевищує дохід: «Тільки дохід становить багатство, яким можна розпоряджатися. Все інше має певне призначення, і жодна частина його не може бути безпідставно спожита, не створивши небезпеку для щорічно відновлюваного багатства землеробської нації» [1, с. 295-296]. Дохід (або «чистий продукт») в теорії фізіократів – це різниця між продажною ціною і витратами на обробку землі. Але продукт суспільства зростає не від виробництва, що перевищує витрати, а від нагромадження, тобто від використання частини додаткового продукту, який називається «чистим продуктом» на збільшення авансованого капіталу. Витрати «безплідного класу» взагалі не відтворюються, а відшкодовуються тільки завдяки тому, що «продуктивний клас» (виробники сільськогосподарської продукції) на свої доходи купує продукцію промисловців. Таким чином, концепція розширеного відтворення у Ф. Кене виявляється незавершеною.

Після постановки питання про взаємозалежність між різними елементами суспільного виробництва у процесі відтворення суспільного капіталу, важливим

кроком є чітка характеристика елементів відтворення, визначення суттєвих відносин між ними: що саме відтворюється, що є капіталом, а що – доходами, які існують види капіталу та доходів, хто є власником різних елементів відтворення, які є умови виробництва та обміну даних елементів. Для виявлення неспівпадіння між обсягом і структурою суспільного виробництва та обсягом і структурою доходів суспільства важливим є питання поділу капіталу на основний та оборотний.

Під час дослідження капіталу Ф. Кене виділяє його частини виходячи із специфіки їхньої участі в обороті. Існують витрати, що здійснюються щорічно на хліборобську роботу, і початкові витрати, «які становлять фонд землеробського обладнання і які за вартістю приблизно в п'ять разів перевищують щорічні витрати» [1, с. 351]. Такий поділ схожий на сучасний поділ капіталу на основний і оборотний. Він зумовлений тим, що саме сільське господарство було основною сферою докладання людської праці за часів життя і роботи фізіократів, і оскільки виробничий цикл в сільському господарстві становив 1 рік, то саме цей термін став визначальним для такого поділу капіталу, який хоча і пов'язаний з різною участю різних частин капіталу в обороті, тоді ще не отримав чіткого відображення в теорії.

Разом з тим, в «Економічній таблиці» немає виробників таких товарів, які являють собою «початкові витрати» продуктивного класу. Виробництво обладнання, засобів виробництва не розглядалося, тобто не розглядалося відтворення основного капіталу, тому не могли розглядатися проблеми балансування пропорцій відтворення суспільного капіталу, які пов'язані зі специфікою відтворення цієї частини капіталу.

Ф. Кене першим ввів в даний аналіз гроші, що опосередковують рух частин суспільного товарного капіталу: «...доходи і податки виражаються в грошах. Тому всі витрати і весь продукт повинні бути оцінені в грошах. В результаті продажна ціна в грошах служить базою всіх розрахунків і всіх обчислень в політичній економії і всіх підрахунків співвідношення багатств у націй» [1, с. 292]. В «Таблиці», при розгляді руху суспільного товарного капіталу, Ф. Кене використовує грошову оцінку його частин, що є свідченням врахування в аналізі функції грошей як міри вартості. Оскільки гроші в «Таблиці» виступають швидкоплинними посередниками в обміні різних частин суспільного товарного капіталу між суб'єктами даного обміну, то гроші

тут розглядаються і як засіб обігу. Але, в той же час, оскільки не розглядається відтворення основного капіталу, то гроші у функціях засобу заощадження та засобу платежу залишаються поза рівнем абстрагування, який використовувався Ф. Кене при побудові відтворювальної моделі, тому гроші не можуть бути фактором, що впливає на пропорції відтворення суспільного капіталу в теорії французького економіста.

Інакше розглядає основний і оборотний капітал англійська класична політична економія. А. Сміт визначає капітал як «запас продуктів різного роду, достатній для утримання її (людини) і забезпечення її необхідними для її роботи матеріалами і знаряддями» [2, с. 229], точніше, «та частина, від якої вона очікує отримати дохід» [2, с. 231]. Прогресивним зрушенням проблеми [3] у порівнянні з поглядами фізіократів є дослідження капіталу взагалі, безвідносно до конкретної сфери його застосування. Що стосується поділу капіталу на основний і оборотний, то у А. Сміта критерій класифікації відрізняється від критерію фізіократів. Оборотний капітал – це капітал, який «постійно йде від нього (купця) в одній формі і повертається до нього в іншій, і тільки шляхом такого обігу або послідовних обмінів він може приносити йому який б то не було прибуток» [2, с. 231]. Основний капітал – це капітал, який «може бути вжитим на поліпшення землі, на купівлю корисних машин і інструментів або інших подібних предметів, які приносять дохід або прибуток без переходу від одного власника до іншого або без подальшого обігу» [2, с. 231]. Такий поділ капіталу не відбувається в залежності від участі в обороті і характеру перенесення вартості капіталу на вартість кінцевого продукту. Він здійснюється на основі можливості різних частин капіталу переміщатися у просторі відносно його власника та обмінюватися на інші товари. Ті товари, які йдуть від купця в одній натурально-речовій формі і повертаються в іншій, А. Сміт називає «оборотними капіталами». Ті товари, які нікуди не переміщаються фізично, не переходять до іншого власника – називаються «основними капіталами». Таким чином, даний поділ ігнорує вартісну сторону капіталу, його суспільну сторону, тому він ускладнює розуміння відносин капіталу і подальший аналіз характеру виробництва і відшкодування вартості, відтворення капіталу. Незважаючи на присутність в теорії А. Сміта категорій «основного» і «оборотного» капіталу, в ціні товару це не знайшло свого

відображення. Ціна товару розпадається на три частини, «з яких одна оплачує заробітну плату за працю, друга – прибуток на капітал, а третя – рента з землі» [2, с. 238], тобто включає тільки доходи учасників суспільного виробництва. Частина, яка представляє собою основний капітал, теж, в свою чергу, розпадається на ті ж три частини. Таким чином, вартість зводиться в кінцевому підсумку до ренти, прибутку і заробітної плати. В економічній теорії такий підхід отримав назву «Догма Сміта».

Питання поділу капіталу на основний та оборотний важливе для аналізу відтворення суспільного капіталу, бо специфіка відтворення основного капіталу зумовлює необхідність включення до аналізу грошей.

А. Сміт розглядає гроші як «велике колесо обігу». За його словами, гроші, «хоча і складають, нарівні з іншими знаряддями виробництва, частину, до того ж дуже цінну частину, капіталу, не входять якою б то не було частиною в дохід суспільства, якому вони належать. І хоча монети, з яких вони складаються, протягом свого річного обігу доставляють кожній людині дохід, що їй належить, самі вони в цей дохід не входять» [2, с. 243]. Гроші А. Сміт відносить до частини оборотного капіталу [2, с. 235], але зазначає, що гроші дуже схожі на основний капітал: «Подібно до того як машини та інші знаряддя виробництва, що становлять основний капітал окремої особи або суспільства, не утворюють ніякої частини їх валового або чистого доходу, так і гроші, за допомогою яких регулярно розподіляється весь дохід суспільства між усіма різними його членами, не становлять частини цього доходу. Велике колесо обігу взагалі відрізняється від товарів, що обертаються за допомогою його. Дохід суспільства взагалі полягає в цих товарах, а не в колесі, за допомогою якого вони обертаються. Обчислюючи валовий або чистий дохід суспільства, ми завжди повинні з усієї суми товарів і грошей, що обертаються в ньому, вирахувати всю вартість грошей, з яких жоден фартинг ніколи не може входити до складу того чи іншого» [2, с. 241]. Таким чином, в питанні більш конкретного розгляду грошей при аналізі відтворення суспільного капіталу, політична економія не просунулася далі поглядів Ф. Кене. Гроші А. Смітом розглядаються лише як посередник у обміні

товарів, та від них взагалі необхідно абстрагуватися, оскільки товари обмінюються на товари.

Швейцарський економіст С. Сімонді пропонує погляд на проблему відтворення як на співвідношення доходів суспільства та капіталу суспільства, на відміну від представників класичної політичної економії, зокрема А. Сміта, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сея, які ототожнювали капітал з доходом. С. Сімонді застерігав від такого ототожнення: «Але, так як в області національного багатства капітал однієї особи стає доходом іншої, економісти не змогли вирішити, що є капітал і що – дохід. Тому вони знайшли найбільш доречним абсолютно виключити останній зі своїх міркувань. Знехтувавши такою істотною обставиною, Сей і Рікардо прийшли до тієї доктрини, що споживання є сила необмежена і принаймні не має інших меж крім меж виробництва, тоді як насправді воно обмежене доходом. Вони оголосили, що всі вироблені цінності завжди можуть знайти споживача, і заохочували те саме захаращення ринків, яке є в даний час лихом всього цивілізованого світу. А між тим вони повинні були б попередити виробників, що вони повинні розраховувати тільки на споживачів, що мають дохід» [4, с. 138].

В теорії С. Сімонді капітал так само поділяється на основний і оборотний, але, у порівнянні з А. Смітом, вже на основі іншого критерію класифікації. Частина авансованого капіталу називається основним або оборотним капіталом в залежності від того, як ця частина відтворюється в готовому продукті. Основним капіталом С. Сімонді називає «частину накопичених суспільством багатств», яку «кожен власник призначає для того, щоб, витрачаючи її поступово, зробити працю більш продуктивною і за її допомогою змусити сліпі сили природи виконувати роботу людини». А оборотний капітал – це частина капіталу, яка «призначається для швидкого споживання; вона повністю відтворюється в створеному продукті» [4, с. 187]. Виходячи з визначення оборотного капіталу, можна зробити висновок, що під «поступовістю витрачання» основного капіталу С. Сімонді має на увазі те, що вартість основного капіталу переноситься на готовий продукт частинами.

С. Сімонді вказував, що при аналізі відтворення суспільного капіталу не можна розглядати його як простий обмін особливих товарів один на одного, тобто

бартерний обмін. В аналізі повинні бути присутні гроші, які на одному полюсі виступають в якості цін товарів, що продаються (як міра вартості), в якості певного обсягу і структури пропозиції, а на іншому полюсі – в якості доходів (як засіб обігу у покупців), певного обсягу і структури попиту. З іншого боку, розгляд грошей тільки в їх функціях як міри вартості і засобу обігу дозволяє абстрагуватися від них при розгляді пропорцій відтворення суспільного капіталу, як його бачив С. Сімонді. Що і було успішно зроблено в полеміці з Д. Рікардо і Ж.-Б. Сеєм [5, с. 200].

Щоб включити до аналізу відтворення суспільного капіталу гроші у функціях засобу заощадження та платежу, необхідно врахувати специфіку відтворення основного капіталу, тобто перейти на більш конкретний рівень дослідження. Чіткий поділ капіталу на основний і оборотний був сформульований в теорії капіталу К. Маркса. Він визначив види капіталу: промисловий, торговий та позичковий капітал. Та форми капіталу: продуктивну, грошову та товарну. На основний та оборотний поділяється лише промисловий капітал у продуктивній формі. Але, в той же час, згідно теорії К. Маркса, для промислового капіталу не має значення, застосований він у сільському господарстві чи у промисловості, він однаково буде плідним, тобто буде приносити прибуток. Сфера застосування промислового капіталу втратила значення з точки зору його можливості створення прибутку для власника, він поділяється на основний і оборотний відповідно до єдиного критерію класифікації. Одна частина капіталу не обертається у своїй споживчій формі щорічно, обертається тільки її вартість, яка порціями переноситься з даної частини капіталу на продукт, при цьому частка вартості лишається фіксованою. Дана частина капіталу називається основним капіталом, а всі інші речові частини капіталу, авансованого у процес виробництва, об'єднуються в оборотний капітал [6, с. 177-178]. До основного капіталу належать засоби праці, до оборотного – предмети праці та робоча сила. Критерій класифікації – функції, що виконуються, і спосіб обороту тієї чи іншої частини капіталу [6, с. 179]. Якщо річ виконує функції засобу праці і переносить свою вартість на кінцевий продукт по частинах, то вона належить до основного капіталу. Те, що бере участь в процесі виробництва в якості предметів праці і вартість чого переноситься на вартість кінцевого продукту повністю, належить до оборотного

капіталу. При цьому речовий зміст не має принципового значення. Одна і та ж річ може слугувати і як засіб праці, і як предмет праці, тобто і в якості основного, і в якості оборотного капіталу в залежності від того, яким чином дана річ бере участь у виробничому процесі і яким способом переноситься її вартість на продукт. Оскільки частина вартості капіталу, що авансується на робочу силу, переноситься на продукт повністю, тому спосіб її обороту не відрізняється від способу обороту предметів праці, тому дана частина вартості капіталу так само належить до оборотного капіталу [6, с. 185]. Важливо наголосити, що К. Маркс розглядає поділ на основний і оборотний тільки для продуктивної форми промислового капіталу. Капітал в товарній або грошовій формі не поділяється за цим критерієм класифікації.

К. Маркс, розвиваючи погляди С. Сімонді на проблему відтворення як співвідношення доходів суспільства та капіталу суспільства, розділяє весь суспільний товарний капітал на два підрозділи: підрозділ I, який виробляє засоби виробництва, та підрозділ II, який виробляє предмети споживання. Теорію відтворення К. Маркса об'єднує з класичною політекономією те, що в ній не розглядається держава як суб'єкт та активний фактор впливу на пропорції відтворення суспільного капіталу. Так само в системі пропорцій відтворення суспільного капіталу не розглядається і кредит, а гроші виконують лише функцію засобу обігу. В той же час, хоча К. Маркс сформулював чіткий критерій поділу капіталу на основний і оборотний та визначив специфіку відтворення основного капіталу, у моделі відтворення суспільного капіталу існує передумова, що перенесення вартості усього капіталу на вартість готового товару відбувається за 1 рік. Але, якщо передбачити, що перенесення вартості хоча б частини капіталу відбувається не за 1 рік, а за 2 і більше років (що є справедливим для основного капіталу), то це створює методологічні передумови для дослідження кредитних відносин у системі пропорцій відтворення суспільного капіталу.

Розглядаючи роль грошей в процесі відтворення капіталу, К. Маркс зазначає, що «Гроші відіграють в ньому специфічну роль, яка знаходить своє вираження особливо в способі відтворення основної капітальної вартості» [6, с. 511]. Гроші в даному випадку розглядаються як засіб утворення скарбів, як «зосередження вартості

основного капіталу або його окремих елементів», до тих пір, поки не настане час оновлення основного капіталу в натуральній формі. У такому випадку гроші втратять форму скарбів і знову увійдуть у процес відтворення [6, с. 511]. Але при аналізі відтворення суспільного капіталу, взятого в цілому, при складанні схем пропорцій відтворення, К. Маркс абстрагується від грошей як засобу утворення скарбів для формування амортизаційного фонду, оскільки весь капітал в його моделі споживається і оновлюється щороку, тобто виступає як оборотний капітал.

Оскільки К. Маркс розглядає гроші як особливий товар, то його модель відтворення вимагає віднести безпосереднє виробництво грошей до одного з підрозділів відтворення суспільного капіталу. Тому він розглядає виробництво грошей як виробництво грошового матеріалу – золота: «золото слід розглядати тут як безпосередній елемент річного відтворення... Видобуток золота, як і взагалі виробництво металів, належить до підрозділу I, до тієї категорії, яка охоплює виробництво засобів виробництва» [6, с. 534]. Але тут порушується критерій поділу суспільного товарного капіталу, прийнятий самим К. Марксом. Товари діляться на засоби виробництва і предмети споживання не на основі їх матеріального втілення, натурально-речової форми існування, а виходячи з їхньої участі в суспільному виробництві. Предмети споживання – це товари, що задовольняють безпосередні потреби людей, які беруть участь в їх особистому споживанні. Це те, що купується на доходи, – в моделі К. Маркса – на зарплату і додаткову вартість. Засоби виробництва – це товари, які беруть участь в продуктивному споживанні, у виробництві предметів споживання або інших засобів виробництва. Золото може використовуватися як матеріал для виробництва предметів споживання так і для виробництва засобів виробництва і тому бути продуктом як першого, так і другого підрозділу. Але гроші не є ні предметом споживання, ні засобом виробництва, і тим більше не можуть бути використані для виробництва предметів споживання або засобів виробництва, тому вони не можуть бути віднесені до жодного з підрозділів.

В теорії простого відтворення К. Маркса, якщо золото все ж виробляється як гроші – тобто воно використовується не як засіб виробництва – то воно неминуче опиняється в формі скарбів: «...навіть при простому відтворенні, хоча тут і

виключається нагромадження у власному розумінні цього слова, тобто виключається відтворення в розширеному масштабі, все ж необхідно передбачається накопичення грошей, або утворення скарбів» [6, с. 537]. Якщо золотодобувач виробляє гроші при відтворенні суспільного капіталу в незмінному масштабі, то ці гроші будуть надлишкові по відношенню до потреб обігу і осядуть в скарби. А якщо він виробляє золото як засіб виробництва, то такого надлишку не виникне. Але що тут досліджується: відтворення грошей або відтворення засобів виробництва? Про засоби виробництва вже все було сказано раніше, і тут нічого нового додано не було. Інтерес представляє тільки дослідження виробництва грошей. Якщо золото виробляється як гроші, тобто надходить в обіг в обмін на інші товари, а не в якості золотого матеріалу в обмін на гроші, які вже були в обігу, то вони будуть надмірними над потребами обігу та утворять скарби. Іншими словами, якщо гроші виробляються в умовах простого відтворення суспільного капіталу, то вони будуть надмірними. Варто зазначити, що тут К. Маркс абстрагується від зносу грошового матеріалу монет в процесі обігу. Але ті гроші, які існують, були до цього вироблені – вони всі можуть існувати лише в якості скарбів, але ми, тим не менш, знаходимо їх в обігу. Дане логічне протиріччя неможливо вирішити на поточному рівні абстракції. Тому виробництво грошей понад потребою у відшкодуванні зношеного грошового матеріалу можливо розглядати тільки в контексті розширеного відтворення. Нові гроші потрібні для обігу приросту сукупної вартості, тому накопичені в формі скарбів гроші при прирості сукупної вартості з скарбів перетікають в обіг.

Таким чином, гроші опиняються в формі скарбів не тільки як частина вартості основного капіталу в грошовій формі, але і при виробництві грошей при незмінному обсязі відтворення суспільного капіталу. Варто зазначити, що це було потрібно К. Марксу тільки для того, щоб пояснити, звідки з'являються гроші перед початком чергового циклу відтворення: «І так як це накопичення грошей щорічно повторюється знову, то воно пояснює припущення, з якого ми виходили, досліджуючи капіталістичне виробництво, а саме те припущення, що при початку відтворення в руках капіталістів підрозділів I і II знаходиться відома кількість грошових коштів, яка відповідає величині товарного обміну. Таке накопичення грошей відбувається навіть

при відрахуванні того золота, яке безповоротно пропадає внаслідок зносу грошей, що обертаються» [6, с. 537]. І в іншому місці: «Отже, та маса грошей, за допомогою якої обертається річний продукт, вже є в суспільстві, поступово накопичена. Вона, за винятком хіба золота, що відшкодовує зношені монети, не складає частини тієї нової вартості, яка створена в поточному році» [6, с. 542].

К. Маркс абстрагувався від функції грошей як засобу платежу: «Хоча на основі тільки металевих грошей можуть функціонувати, між іншим, і як засіб платежу, і історично дійсно функціонували в цій якості, хоча на цій основі розвинулися кредитна система і певні сторони її механізму, проте в нашому викладі передбачається обіг виключно грошей з благородного металу, притому передбачається знову-таки найпростіша форма цього обігу: купівля і продаж за готівку [6, с. 543]. Він пояснював це тим, що кількість грошей має бути достатньою для перетворення товарів у гроші, а «велика частина цієї кількості доставляється в формі заробітної плати, грошей, які авансовані промисловими капіталістами в якості грошової форми змінного капіталу на оплату робочої сили і функціонують в руках робітників: в більшій своїй частині функціонують лише як засіб обігу (як купівельний засіб)» [6, с. 544], це і дозволяло зробити дане абстрагування.

Оскільки відбувається абстрагування від функції грошей як засобу заощадження та засобу платежу, то відбувається абстрагування від впливу грошей на пропорції відтворення суспільного капіталу.

Специфіка відтворення основного капіталу створює можливість і необхідність для кредитних відносин в системі відтворення. У той же час, далі неможливо абстрагуватися від грошей, які функціонують не тільки як швидкоплинний невидимий і невідчутний посередник при обміні товарів, але як засіб заощадження і засіб платежу. Якщо основний капітал зношується довше, ніж за один рік (наприклад, за два роки), то гроші мають накопичуватися у якості амортизаційних грошей, для того, щоб оновити основний капітал через два роки. Але це означає формування заощаджень, які перетворюються у попит на елементи основного капіталу лише у майбутньому. Оскільки основний капітал масово оновлюється у фазу депресії економічного циклу, то це формує пульсуючий попит на елементи основного

капіталу. Одночасне масове оновлення основного капіталу створює зростаючий попит та стимул для розширеного виробництва даних товарів. Але це також означає скорочення попиту на елементи основного капіталу, коли процес масового оновлення буде завершений. Скорочення виробництва елементів основного капіталу означає і скорочення попиту на предмети особистого споживання виробників, що збанкрутіли, і на предмети особистого споживання робочої сили, яка була задіяна в цьому виробництві, оскільки більше не існує доходів, на які купувалися дані предмети споживання. Обсяг і структура попиту більше не відповідає обсягу і структурі пропозиції. Але держава через дефіцитне фінансування в кризу може створювати нові доходи для споживання надлишкової маси товарів. Тому під час кризи, як правило, зростає державний борг. За рахунок боргу пом'якшуються диспропорції в економіці і послаблюються негативні наслідки економічної кризи.

У подальшому розвитку економічної теорії відбулося розгалуження: теоретико-методологічний підхід, що став головним для західного «мейнстріму» економічної думки, хоча і отримав назву «неокласичного», відійшов від проблематики відтворення суспільного капіталу у її класичній постановці. Неокласиками була запропонована виробнича функція як інструмент моделювання процесу виробництва. Капітал у виробничій функції має бути абсолютно однорідним, щоб виробнича функція мала сенс, тобто поділ капіталу на основний та оборотний не передбачається. Також неможливим є одночасний розгляд капіталу у вартісній та речовій формі, що дозволяє робити модель відтворення суспільного капіталу, запропонована К. Марксом. Агрегована виробнича функція, що використовується для моделювання сукупного виробництва, передбачає агреговану величину капіталу, яка викликала відому «кембриджську дискусію», в результаті якої неокласики були вимушені визнати, що концепція виробничої функції може бути застосована лише для економіки, в якій виробляють одне благо, що може бути використано і як предмет споживання, і як засіб виробництва. Таким чином, виключається обмін вироблених товарів, бо для обміну потрібні хоча б два товари [8, с. 170], а відтворення суспільного капіталу передбачає і виробництво, і обмін товарами.

На відміну від виробничої функції, теорія загальної рівноваги Л. Вальраса передбачала обмін декількох товарів одне на одного, та дослідження виробництва у незмінному масштабі. Разом з тим, Л. Вальрас розглядав основний та оборотний капітал: «...я називаю основним капіталом або капіталом взагалі будь-яке благо, що існує тривалий час (тривалого користування), будь-який вид суспільного багатства, який не витрачається зовсім або витрачається лише з часом, будь-яку корисність, обмежену кількісно, яка зберігається після першого користування нею [9, с. 150]. Доходом, який продукує цей капітал, є його «послуга», наприклад, «перевозка, що здійснюється локомотивом та вагонами» [9, с. 153]. Підприємець орендує основний капітал у капіталіста та оплачує його послугу [9, с. 161], яка має дорівнювати амортизації основного капіталу. Але те, яким чином відбувається відшкодування основного капіталу – це залишається поза моделлю Л. Вальраса, тим самим поза моделлю залишаються і гроші у функціях засобу заощадження та платежу. Тому гроші в моделі Л. Вальраса розглядаються лише як «рахунковий товар» [9, с. 162].

Інший теоретико-методологічний підхід панував у дослідженнях економістів СРСР. Радянська політична економія розглядала суспільне відтворення, базуючись на моделі К. Маркса, залишаючись на передумовах, що були сформульовані К. Марксом по відношенню до включення в аналіз грошей як засобу заощадження та як засобу платежу. Одним із напрямків розвитку теорії відтворення було дослідження проблеми обміну постійного капіталу на постійний капітал у межах першого підрозділу суспільного відтворення, зокрема представниками одеської школи політичної економії [10]. Разом з тим, дана проблема також розглядалася на рівні абстракції, що не включає гроші як засіб заощадження та засіб платежу.

Спроба подальшого дослідження проблеми обміну постійного капіталу на постійний капітал та включення грошей в функціях засобу заощадження і засобу платежу у модель відтворення була здійснена В. Маєвським [11, 12]. Досліджуючи відтворення суспільного капіталу, відштовхується від моделі відтворення, викладеної К. Марксом (щоправда, хоча В. Маєвський в своєму дослідженні зберігає позначення, запропоновані К. Марксом, він не використовує поняття «постійний капітал», а замінює його на «основний капітал») [12, с. 72]. Дослідження проблеми

відшкодування постійної частини вартості I підрозділу дозволило йому здійснити спробу включення в модель амортизаційних грошей, які, з одного боку, є грошима у їх функції як засобу заощадження, а з іншого – є джерелом для позик, і, відповідно, зумовлюють функціонування грошей як засобу платежу.

Для включення грошей як засобу платежу та засобу заощадження в модель відтворення суспільного капіталу достатньо припустити, що термін служби основного капіталу становить більше 1 року, що знаходиться в повній відповідності з критерієм поділу капіталу на основний і оборотний, і з економічної практикою. Якщо взяти за основу модель простого відтворення К. Маркса [6, с. 447], то міркування будуть наступними (див. Додаток А):

$$I \ 4000c+1000v+1000m=6000 \quad (1.1)$$

$$II \ 2000c+500v+500m=4000 \quad (1.2)$$

В даному прикладі $Ic = 4000$ і $IIc = 2000$ є спожитий протягом даного року капітал (для спрощення тут передбачається тільки основний капітал). Припустимо, що термін служби основного капіталу становить два роки (в реальності термін може бути набагато більше, але для цілей даної ілюстрації достатньо 2х років). У відповідності з даними припущеннями весь основний капітал становитиме для I підрозділу $8000C$, а для II підрозділу – $4000C$ (C – вся величина основного капіталу даного підрозділу). Для того, щоб стався повний цикл відтворення основного капіталу, необхідно два роки. При цьому можна абстрагуватися від тих частин суспільного товарного капіталу, які реалізуються всередині підрозділів, які їх виробили. В той же час, у відповідності до передумов Марксової моделі відтворення, в розпорядженні виробників обох підрозділів вже знаходиться така кількість грошей, яка відповідає величині товарного обміну [6, с. 537, 542].

Оскільки в підрозділі II виробляються предмети споживання, то цей підрозділ сам себе забезпечує предметами споживання. Оскільки основний капітал даного підрозділу зноситься лише через 2 роки, тому даний підрозділ у першому році може продовжувати виробництво без необхідності в обміні з підрозділом I. З іншого боку, підрозділ I, який виробляє засоби виробництва, не може бути автономним і має

купувати продукти підрозділу II у першому році для того, щоб мати змогу продовжувати функціонувати.

Для початку першого року функціонування підрозділів виробництва суспільного капіталу вихідні умови наступні: для I підрозділу існує потреба у предметах споживання обсягом 2000 одиниць. Також в наявності є 2000 грошей. Підрозділ II відтворення суспільного капіталу має також 2000 грошей, але не має потреби у товарах, бо його потреба полягає у товарах, що мають натуральну форму засобів виробництва, тобто елементів основного капіталу, і до того часу, як старий капітал буде зношений (в даному прикладі це відбудеться за два роки), потреба не буде сформована. Продукт в обох підрозділах ще тільки має бути вироблений протягом наступного року.

Хід виробництва та обміну суспільного товарного капіталу у t році. Для здійснення циклу відтворення всі покупці повинні знайти на ринку необхідні їм товари, а всі продавці повинні знайти на ринку покупців для виробленої ними продукції. Однією з умов відтворення і реалізації суспільного товарного капіталу буде рівність: $I(v + m) = IIc$. Та за прийнятих передумов товари $I(v + m)$ не можуть бути реалізовані. Дані товари в натуральній формі є засобами виробництва для виробництва предметів споживання, які повинні увійти в якості основного капіталу в IIc , повністю замінивши капітал, що вибув по закінченню його терміну служби. Але виробники з II підрозділу не готові купувати нові засоби виробництва, оскільки, по-перше, їм потрібно в два рази більше грошей, по-друге, їх капітал ще не повністю зношений і не вимагає оновлення, по-третє, I підрозділ пропонує в два рази менше засобів виробництва, ніж потрібно для оновлення IIc . З іншого боку, виробники з I підрозділу, незважаючи на те, що вони не продали всі свої товари, можуть зберігати їх на складах протягом наступного року практично без ризику втрати їх споживної вартості і вартості. Виробники II підрозділу можуть виробити предмети споживання, оскільки є більш автономними у порівнянні з виробниками підрозділу I. Але виробники з II підрозділу, на відміну від виробників з I, оскільки їх продукція є предметами споживання, не можуть розраховувати на довге зберігання своїх товарів, їх найнеобхідніші для особистого споживання товари псуються дуже швидко. Так

само без задоволення нагальних потреб не можуть існувати наймані робітники, і виробники з підрозділу I, тому хоча б частина предметів споживання, що представляють по вартості P_c повинна бути продана найманим робітникам і виробникам з I підрозділу (за прийнятих передумов – усі предмети споживання повинні бути продані найманим робітникам і виробникам з I підрозділу). Виробники I підрозділу в даному році можуть купити предмети споживання, що втілюють P_c , оскільки мають гроші, необхідні для обміну, до початку даного циклу відтворення. Виробники, авансуючи частину цих грошей на зарплату робітників, разом з ними купують предмети споживання P_c , використовуючи 2000 грошей (рух грошей у таблиці позначено чорною стрілкою, а рух продукту від підрозділу II до підрозділу I – синьою стрілкою). Але на цьому обмін між підрозділами призупиняється. 2000 грошей, отримані виробниками II підрозділу, надходять в їх амортизаційний фонд.

Таким чином, ситуація на кінець року має наступний вигляд.

Виробники II підрозділу мають в наявності 4000 грошей, не мають вироблених товарів у вигляді предметів споживання, не мають сформованої потреби у засобах виробництва. У свою чергу, виробники I підрозділу не мають грошей, їх потреба у предметах споживання є задоволеною, а на складі готової продукції знаходяться вироблені але не продані засоби виробництва вартістю 2000.

На початок наступного року $t+1$ (у порівняння з кінцем року t) функціонування системи відтворення відбудеться єдина зміна – поява у виробників I підрозділу потреби в предметах споживання вартістю 2000.

Хід виробництва та обміну суспільного товарного капіталу у році $t+1$. Виробники II підрозділу виробляють предмети споживання вартістю 2000, але виробники I підрозділу не мають грошей для здійснення акту купівлі, єдине джерело грошей у даній системі є грошовий амортизаційний фонд виробників з II підрозділу. Іншого джерела не існує. Тому виробники I підрозділу вимушені позичити гроші у виробників II підрозділу задля того, щоб мати змогу купити у них товари і продовжити власний виробничий цикл. Якщо запозичення не відбудеться, то виробники II підрозділу також не зможуть продовжити власний виробничий цикл, бо не зможуть знайти покупців для своїх товарів. А в подальшому не зможуть оновити

свій основний капітал через те, що I підрозділ не виробив засоби виробництва. Це ще раз підкреслює системність процесу відтворення суспільного капіталу як його фундаментальної ознаки. Елементи системи відтворення є взаємозалежні та взаємообумовлені. Реальне виробництво має розглядатися саме з точки зору відтворювального підходу як система, а не лише як агрегована сукупність індивідуальних фірм та домогосподарств.

Після надання позики, виробники I підрозділу отримують 2000 грошей, мають змогу придбати предмети споживання для себе, та виплатити зарплату робітникам, щоб ті купили предмети споживання для себе. Таким чином, гроші вартістю 2000 повертаються до виробників II підрозділу. Далі відбувається виробництво засобів виробництва для подальшого продажу виробникам з II підрозділу.

У кінці року $t+1$ виробники II підрозділу мають 4000 грошей, 2000 з яких знаходилися в руках виробників до початку циклу відтворення і 2000 вже накопичені в амортизаційному фонді за рік t . Окрім цього, виробники II підрозділу мають боргові цінні папери підрозділу I вартістю 2000, та не мають виробленого продукту. Також наприкінці року $t+1$ зношується їх основний капітал та формується потреба у засобах виробництва вартістю 4000. У I підрозділі вже є в наявності вироблені засоби виробництва у відповідній кількості, тому обмін може бути завершений. Виробники I підрозділу продають виробникам II підрозділу засоби виробництва, отримують 4000 грошей, та мають змогу погасити борг у 2000 і відновити запас грошей, необхідних для обігу. Таким чином, на початок наступного року ($t+2$) функціонування системи пропорції будуть точно відповідати первинним пропорціям на початок року t . Дворічний цикл виробництва та обміну є завершеним, а пропорції простого відтворення дотримані.

У замкнутій системі відтворення борг виникає з необхідності реалізації суспільного товарного капіталу. Більше того, при аналізі суспільного виробництва з точки зору відтворювального підходу, борг завжди виглядає як позика від кредитора до позичальника для того, щоб позичальник зміг купити товари кредитора. Кредитор і продавець в одній особі протистоять позичальнику і покупцю в іншій особі. Безумовно, реальна система кредитних відносин є більш заплутаною, і кожний

економічний суб'єкт може виступати у окремі проміжки часу і як боржник, і як кредитор, і навіть одночасно у обох якостях, але з точки зору аналізу проблеми виробництва та реалізації усього суспільного товарного капіталу можна відділити виробництво від доходів, попит від пропозиції, кредиторів від боржників. Якщо в системі пропорцій відтворення суспільного капіталу немає доходів для реалізації суспільного продукту, їх можна створити лише за допомогою перерозподілу, яким у бездержавній економічній системі може виступати лише борг. А джерелом грошей для позики позичальнику можуть бути лише заощадження виробника товарів.

1.2. Гроші та кредит в дослідженні розширеного відтворення суспільного капіталу

Розширене відтворення суспільного капіталу передбачає його нагромадження. Оскільки нагромадження є явищем самої сутності капіталу, тому дослідження процесу розширеного відтворення є наступним кроком в русі від абстрактного до конкретного. Якщо абстракції простого відтворення достатньо для постановки проблеми балансування пропорцій відтворення суспільного капіталу та необхідності існування кредитних відносин, пов'язаних з оборотом основного капіталу, то розширене відтворення дозволяє дослідити порушення пропорцій та необхідність існування кредитних відносин, пов'язаних з динамікою структури та обсягу сукупного попиту та сукупної пропозиції. Труднощі у реалізації сукупного товарного капіталу найбільш гостро проявляються під час економічних криз. Економічні кризи поставили перед економічною наукою питання про те, чи взагалі можливе безперервне нескінченне нагромадження капіталу та які умови такого нагромадження. Тому у даному параграфі досліджується порушення пропорцій у процесі розширеного відтворення суспільного капіталу та формулюється погляд на необхідність існування механізму, який би усував або пом'якшував такі диспропорції. Пом'якшення проблеми реалізації сукупного товарного капіталу досягається через кредитні відносини.

Деякі представники класичної політичної економії вважали, що капітал не може бути надмірним, не має внутрішніх обмежень для власного зростання.

Першим про обмеженість можливостей нагромадження капіталу говорив Джеймс Мейтленд, 8-й граф Лодердейл. «Тільки плутанина в поняттях, які належать до природи прибутку на капітал, могла породити фантастичне уявлення або спонукати кого-небудь підтримувати точку зору, ніби капітал може бути збільшений в необмеженому розмірі. Як тільки ми починаємо розглядати прибуток на капітал як результат заміщення або виконання праці капіталом, відразу стає очевидним наступне: оскільки споживчі ресурси, неминуче і завжди обмежують кількість праці, яка може бути витрачена для виготовлення предметів споживання, остільки вони лімітують і розмір капіталу, який може бути, в поєднанні з людськими руками, використаний для виконання праці. У тій мірі, в якій примусова ощадливість скорочує кошти, призначені для придбання споживчих товарів, попит на працю, що виконується людськими руками або капіталом, буде необхідно зменшений [13, с. 262-263]». Лодердейл пов'язує скорочення попиту на споживчі товари зі скороченням попиту на капітал, тобто попит на споживчі товари встановлює обмеження на зростання капіталу.

Граф Лодердейл критикує А. Сміта та фізіократів, які вважали, що заощадження є благом та умовою нагромадження капіталу [14, с. 623]. Лодердейл, навпаки, вважає заощадження, по відношенню до усїєї національної економіки, злом. Говорячи про примусові заощадження, які планував здійснювати британський уряд для погашення державного боргу, він відмічає: «Все, що ми стверджували, і все, що ми прагнули довести, зводиться до того, по-перше, що старе правило «збережений пенс – це зароблений пенс» не застосовується до суспільного багатства; ...бо ніщо не є більш очевидним, як те, що неможливо, не руйнуючи країни, відволікати на протязі сорокап'ятирічного періоду від витрат на її товари і вироби настільки великий дохід, що коливається приблизно від 5,6 млн. до 20 млн. ф. ст. на рік» [13, с. 263-265]. Більше того, Лодердейл вказує, що при скороченні попиту величина, на яку скоротиться виробництво, буде набагато більшою за величину скорочення попиту [13, с. 246], що

знаходиться у відповідності до концепції мультиплікатора, чітко сформульованої пізніше.

Т. Мальтус також брав участь у полеміці з представниками класичної політичної економії, зокрема з Д. Рікардо, захищаючи точку зору, що перенагромадження капіталу та загальне переповнення ринку товарами можливе, тобто він відмічав реальність проблеми реалізації сукупного товарного капіталу. Надмірне нагромадження капіталу відносно ефективного попиту спричиняє зниження норми прибутку. Якщо б суспільство «скоротило своє споживання» і, за рахунок збільшення заощаджень, «збільшило б додатково свій капітал, то не може бути ні найменшого сумніву, якщо мати на увазі принцип попиту і пропозиції, що прибутки капіталістів були б незабаром значно зменшені, хоча б не було поганих земель в обробці; і населення залишилось без роботи і голодувало б, не дивлячись на те, що не було введено жодного податку чи будь-якого обмеження на торгівлю» [15, с. 277, 278].

Для підтримання «дієвого попиту» Т. Мальтус вважав необхідним існування «непродуктивних споживачів», які не були зайняті у секторі матеріального виробництва: «Вже було показано, що при швидкому нагромадженні капіталу... попит, порівняно з пропозицією матеріальних продуктів, буде відставати, і мотив для подальшого нагромадження буде обмежений ще до того, як він буде обмежений виснаженням землі. Звідси випливає, що, поза припущенням, начебто виробничі класи споживають набагато більше, ніж зазвичай, особливо коли вони у прискореному темпі заощаджують прибуток, щоб збільшити свої капітали, необхідно, щоб країна з великими потужностями виробництва мала масу споживачів, які самі не займаються виробництвом [15, с. 266]». Таким чином, Т. Мальтус вбачав вирішення проблеми реалізації сукупного товарного капіталу у існуванні додаткового попиту поза системою капіталістичного виробництва.

Подальшого розвитку проблема неспівпадіння обсягу і структури попиту з обсягом і структурою пропозиції набула у працях С. Сімонді. Характеризуючи систему пропорцій відтворення суспільного капіталу в цілому, С. Сімонді вказував на внутрішню притаманну їй диспропорційність.

С. Сімонді вважав, що «потреби трудящої людини по необхідності дуже обмежені» [4, с. 180], що відповідає «залізному закону» заробітної плати, сформульованому представниками класичної політичної економії, згідно з яким рівень заробітної плати завжди коливається навколо мінімальної величини, необхідної для відтворення робочої сили. Тому зростання продуктивності праці необхідно призводить до надлишку виробленої продукції, що є причиною економічних лих. З іншого боку, «споживання предметів розкоші не має меж», тому при виникненні надлишку товарів, «зайва» робоча сила спрямовується на виробництво предметів розкоші, але це не може відбутися відразу, тому уникнути проблеми реалізації суспільного товарного капіталу неможливо.

Цікаво, що про споживання робітників в розділі «Утворення багатства за допомогою обміну» С. Сімонді говорить так, як ніби його обмеженість обумовлена самою природою, а не доходами робітників, що суперечить його поглядам, висловленим в наступних розділах: «З тих пір як робітники стали виробляти більше, нескінченно більше, ніж вони в змозі спожити, стало необхідним, щоб зроблене ними споживалося людьми, які нічого не виробляють і ведуть зовсім інший спосіб життя». Таким чином, споживання робітників може зрости тільки для всієї їх маси, при зростанні населення. А зростання виробництва, яке випереджає зростання населення, призводить до збільшення нерівності у суспільстві [4, с. 181].

Для аналізу процесу суспільного виробництва С. Сімонді пропонує відокремити дохід суспільства від капіталу суспільства. Капітал породжує дохід. Дохід – це те, що може бути спожито (знищено) протягом року, без того, щоб зробити суспільство біднішим. Виробництво повинно узгоджуватися з доходом, який може приймати форму ренти, прибутку і заробітної плати [4, с. 182].

Значний внесок С. Сімонді в теорію відтворення суспільного капіталу полягає в тому, що він розглядає не відтворення взагалі, не абстрактний зв'язок між виробництвом взагалі і споживанням взагалі, не відтворення індивідуального капіталу, але систему пропорцій відтворення суспільного капіталу. С. Сімонді наполягає на тому, що пропорції відтворення безпосередньо пов'язані між собою, і це повинно обов'язково враховуватися під час дослідження. Багатство

суспільства зростає тільки тоді, коли частини системи відтворення – дохід та капітал – зростають пропорційно і знаходяться у відповідності одна до одної: «Національне багатство продовжує зростати, а держава процвітати, якщо швидке і повне споживання повсякденно обмежує надмірне відтворення, і якщо окремі частини багатства, які знаходяться в залежності одна від одної, здійснюють свій шлях одним і тим самим темпом і продовжують зростати лише поступово. Як тільки порушується пропорція між частинами, держава гине» [4, с. 197].

С. Сісмонді критично ставиться до праць економістів класичної політичної економії, які вважали кризи перевиробництва неможливими. Давид Рікардо, підтримуючи погляди Жана-Батіста Сея на проблему співвідношення суспільного попиту і виробництва (пропозиції), стверджує, що попит обмежується лише виробництвом: «Однак пан Сей довів вельми задовільно, що немає такої суми капіталу, яка не могла б знайти собі застосування в країні, тому що попит обмежується лише виробництвом. Кожна людина виробляє тільки для продажу або для споживання, і вона продає завжди тільки з метою купити який-небудь інший товар, який міг би бути їй безпосередньо корисний або міг би сприяти майбутньому виробництву. Таким чином, будь-який виробник необхідно стає або споживачем власних товарів, або покупцем і споживачем товарів якогось іншого виробника. Не можна припустити, що він буде протягом довгого часу погано обізнаний про те, які товари він може виробляти з найбільшою вигодою для того, щоб досягти своєї мети, а саме: придбати інші товари. Мало ймовірно тому, щоб він продовжував виробляти товар, на який немає попиту» [5, с. 239]. С. Сісмонді зазначає, що головна помилка економістів полягає в змішуванні річного виробництва і річного доходу. Хоча доходи безпосередньо пов'язані з виробництвом, але оскільки не одна частина річного виробництва купує іншу частину річного виробництва, а річне виробництво купується на доходи, остільки можлива розбіжність обсягу і структури виробництва та обсягу і структури доходів [4, с. 317].

Змішення виробництва і доходів відбувається через надмірно абстрактний розгляд суспільного виробництва. Такий розгляд відволікається від розриву в часі і просторі актів купівлі та продажу, від грошей, що функціонують як засіб накопичення

і платежу, від обсягу і структури пропозиції – які саме товари продаються, від обсягу і структури попиту – хто із суб'єктів попиту які товари купує і на які доходи, а відома частина сукупного товарного капіталу взагалі не може бути куплена на доходи [6, с. 480-481; 16, с. 106, 207; 10, с. 59]. Без урахування даних обставин неможливо пояснити періодичне переповнення ринків, неможливо пояснити «як можуть падати прибуток на капітал і заробітна плата, в той час як виробництво зростає» [4, с. 317].

В товарному виробництві випуск товарів здійснюється на невідомий ринок, існує єдиний індикатор, який вказує на наявний попит на даний товар – це динаміка його ціни. Але ціна не може миттєво реагувати на всі зміни попиту, оскільки існує не в абстрактному світі без простору і часу, а в економічній дійсності, де є торговий і позичковий капітал, які опосередковують перехід товарів зі сфери виробництва в сферу споживання. Це ускладнює для виробників задачу «знання ринку», під якою С. Сімонді розуміє врахування попиту на вироблені товари, який складається з чотирьох елементів: «кількість споживачів, їхні смаки, розміри їх споживання і їх доходів» [4, с. 298]. А виробники, у той же час, організують своє виробництво у відповідності «не до потреб суспільства, які їм доводиться задовольняти, а до розмірів своїх капіталів» [4, с. 296].

Таким чином, С. Сімонді поставив питання диспропорційності економічної системи, обмеженості можливостей ринку щодо саморегулювання. Він відділив дохід від виробництва та показав, що співвідношення між ними може порушуватися, і якщо доходи зростають швидше за виробництво, то знищується суспільний капітал, а якщо виробництво зростає швидше за доходи, то відбувається криза перевиробництва. Задля безкризового функціонування економіки необхідною є пропорційність між різними частинами сукупного товарного капіталу. Будучи учнем А. Сміта, С. Сімонді в той же час критикує деякі основні положення класичної політичної економії, наприклад, про необхідність невтручання держави в економічну систему. З іншого боку, визнаючи необхідність державного регулювання і передбачаючи в цьому сенсі ідеї Дж. М. Кейнса, швейцарський економіст не розглядає державу у

якості активного суб'єкта економічних відносин в системі пропорцій відтворення суспільного капіталу, не формулює конкретні механізми державного втручання.

К. Маркс розвиває погляди С. Сімонді на відтворення суспільного капіталу як на співвідношення різних частин суспільного товарного капіталу. Він вказує на внутрішні суперечності системи відтворення та особливо відтворення суспільного капіталу у розширеному масштабі, тобто процесу нагромадження. К. Маркс стверджує, що умови виробництва суспільного товарного капіталу та його реалізації не є тотожними. Якщо умови виробництва обмежені лише продуктивною силою суспільства, то умови реалізації залежать від пропорційності різних галузей виробництва та споживної сили суспільства. Але ці умови визначаються «не абсолютною продуктивною силою і не абсолютною споживною здатністю, але споживною здатністю на основі антагоністичних відносин розподілу, які зводять споживання величезної маси суспільства до мінімуму, що змінюються лише в більш-менш вузьких межах» [17, с. 286]. Споживна здатність суспільства, окрім цього, обмежена прагненням до нагромадження капіталу, чим більша частина прибутку використовується для збільшення капіталу, тим менша частина залишається для використання у якості засобу купівлі товарів індивідуального споживання. Таким чином, з огляду на необхідність реалізації товарів, які стають «зайвими», ринок для цих товарів повинен «постійно розширюватися, тому ринкові зв'язки і умови, що їх визначають, все більше приймають характер незалежного від виробників природного закону, стають все більше такими, що не піддаються контролю. Внутрішня суперечність прагне знайти собі вирішення в розширенні зовнішнього поля виробництва. Але чим більше розвивається продуктивна сила, тим більше впадає вона в суперечність з тією вузькою основою, на якій спочивають відносини споживання. На цій основі, повній суперечностей, цілком природним є те явище, що надлишок капіталу пов'язаний із зростаючим надлишком населення» [17, с. 268]. Таким чином, К. Маркс також вказує на існування проблеми реалізації сукупного товарного капіталу, та робить акцент на обмеженості споживної здатності суспільства. Оскільки споживання найманих працівників обмежене необхідним мінімумом засобів їх існування, (тобто реальна заробітна плата вважалася такою, що не зростає), то

зростання продуктивності праці неодмінно мало приводити до труднощів у реалізації сукупного товарного капіталу. Так само проблема реалізації виникає і при більш повільному зростанні реальної заробітної плати у порівнянні зі зростанням продуктивності праці.

М. Туган-Барановський при дослідженні «проблеми ринку», або, конкретніше, співвідношення обсягу і структури попиту з обсягом і структурою пропозиції у суспільстві спирався на модель відтворення суспільного капіталу, сформульовану К. Марксом. М. Туган-Барановський вказував, що переповнення ринку товарами взагалі є нормальним явищем для капіталістичної економіки [18, с. 220]. В той же час, він виступає з критикою поглядів на «проблему ринку» Т. Мальтуса, С. Сімонді, К. Маркса, стверджуючи, що вони мали невірне розуміння процесу товарного обігу у капіталістичному господарстві [18, с. 241]. Суть критики полягала у тому, що вони розглядали ринок лише як споживчий попит. Тобто товари на ринку купуються лише для особистого споживання при використанні доходів різних класів суспільства. Насправді, каже М. Туган-Барановський, «капітал, що нагромаджується, перетворюється не тільки в заробітну плату, а й в засоби виробництва, що не становлять елемента споживання якого б то не було класу населення» [18, с. 249]. Далі він переходить до розв'язання «проблеми ринків» [18, с. 250], як наче це не реальна проблема економічної дійсності, а лише теоретична проблема, що виникла через недостатній науковий хист його попередників в дослідженні даного питання. Тому він береться вирішувати дану теоретичну проблему, так і назвавши 4 главу своєї книги: «Вирішення проблеми ринків». Але «проблема ринків» – це не проблема лише теорії, це проблема ринків, і ринкам її вирішувати. Це реальна суперечність, яка провокує появу нових явищ, призводить економіку до нового етапу її розвитку.

Для розв'язання «проблеми ринків» М. Туган-Барановський використовує модель відтворення суспільного капіталу, побудовану К. Марксом. В цій моделі К. Маркс продемонстрував, що, за прийнятих передумов, просте та розширене відтворення у капіталістичній економіці можливе. Як і будь-яка модель, вона є ілюстрацією проблеми на визначеному рівні абстракції, що обмежується певними передумовами. Однією з цих передумов є відсутність циклічності в ході відтворення

суспільного капіталу: в моделі К. Маркса нагромадження капіталу відбувається поступово, суспільний товарний капітал зростає на 10% щорічно, без жодних коливань, ніхто з суб'єктів процесу відтворення не здійснює жодних заощаджень, обсяг та структура попиту повністю збігається з обсягом та структурою пропозиції. М. Туган-Барановський використовує цю модель для того, щоб довести відсутність «проблеми ринку». І це йому вдається, тому що відсутність «проблеми ринку» закладена у передумови прийнятого рівня абстракції для даної моделі: «Наведені схеми повинні були з очевидністю довести думку, яка сама по собі дуже проста, але легко викликає заперечення при недостатньому розумінні процесу відтворення суспільного капіталу, а саме, що капіталістичне виробництво саме для себе створює ринок. Якщо тільки можна розширити виробництво, якщо вистачить для цього продуктивних сил, то при пропорційному розподілі суспільного виробництва, можна відповідно розширити і попит, бо за цієї умови кожен знову вироблений товар є купівельна сила, яка знову з'являється для придбання інших товарів» [18, с. 256]. Таким чином, М. Туган-Барановський приходять до того ж висновку, що і Ж.-Б. Сей, щодо відповідності сукупного попиту та пропозиції та відсутності проблеми реалізації сукупного суспільного товарного капіталу.

М. Туган-Барановський доповнює модель відтворення суспільного капіталу через включення у неї проявів технічного прогресу. Він розглядає технічний прогрес як працезберігаючий: машини витісняють з виробництва робочу силу, та це не створює проблеми реалізації суспільного товарного капіталу, оскільки при скороченні попиту на предмети особистого споживання відповідно зростає попит на засоби виробництва – один вид попиту заміняє інший [18, с. 259]. Але такий погляд на проблему є занадто абстрактним. Технічний прогрес передбачає не лише заміщення людей машинами, але і зростання продуктивності праці. Технічні інновації впроваджуються для скорочення витрат на одиницю продукції та для зростання продуктивності виробництва. Технічні інновації впроваджуються не в абстрактному виробництві «взагалі», а на конкретних підприємствах. Якщо підприємства виробляють засоби виробництва, то зростання продуктивності на цих підприємствах збільшує кількість засобів виробництва, що є продуктом даних підприємств. Якщо

продуктивність зростає на підприємствах, що виробляють предмети особистого споживання, то відповідно збільшується кількість предметів особистого споживання. Впровадження інновацій створює попит для нових засобів виробництва, але для нових предметів особистого споживання попит не створюється. Він, навпаки, зменшується, якщо робоча сила вибуває з виробництва. У такому випадку нема кому купувати нові предмети особистого споживання. Ця проблема залишається навіть при розгляді зростання продуктивності за відсутності витіснення робочої сили машинами, якщо темп зростання реальної заробітної плати робочої сили відстає від темпу зростання продуктивності [19, с. 41-42].

Головну проблему капіталістичної економіки М. Туган-Барановський вбачає у відсутності достатньої організації для пропорційного розподілу суспільного виробництва: «Капіталістичне виробництво має в своєму розпорядженні величезні продуктивні сили і завжди прагне до розширення кількості вироблених продуктів. Але збут цих продуктів можливий лише за умови пропорційного розподілу суспільного виробництва. Капіталізм же не володіє ніякою організацією для такого розподілу виробництва... Саме на цьому і базуються труднощі реалізації продуктів в системі капіталістичного господарства. Ринок завжди недостатній для капіталізму не тому, що споживачів для капіталістичного продукту занадто мало, а тому, що такий пропорційний розподіл виробництва абсолютно не можливий за умови капіталістичного господарства, а наближення до такої пропорційності досягається капіталізмом з великими труднощами, шляхом криз і знищення окремих підприємств, що надмірно розрослися» [18, с. 267]. Але ніяка організація не може в короткий термін перетворити підприємства, які виробляють предмети споживання, на підприємства, які виробляють засоби виробництва: хлібопекарні не зможуть виробляти літаки, а фармацевтичні фабрики не зможуть переорієнтуватися на виробництво автомашин. Основний капітал у натуральній формі, яка більше не відповідає потребам ринку, має бути знищений, а новий капітал має бути створений, жодна організація не може змінити цього на даному етапі розвитку продуктивних сил. Таким чином, диспропорційність системи відтворення суспільного капіталу пов'язана, на думку М. Туган-Барановського, з недостатньою організацією

суспільного виробництва, але причина періодичності економічних криз полягає у динаміці інвестицій в основний капітал [18, с. 317]. Він описує механізм розширення основного капіталу як такий, що відбувається «поштовхами», коли нагромадження «вільного позичкового капіталу» досягає міри, тобто такого масштабу, «що опір промисловості долається, капітал проникає в промисловість і знаходить собі застосування. Настає епоха промислового підйому» [18, с. 322]. Після цього розширення виробництва відбувається «епідемічно», воно поширюється від однієї галузі до іншої, у відповідності до концепції «мультиплікатора», яку неявно передбачає М. Туган-Барановський у даному місці [18, с. 319, 322].

Вільний позичковий капітал являє собою «купівельну силу, що знаходиться у спокої», та коли він застосовується у якості промислового капіталу, витрачається на купівлю засобів виробництва та робочої сили, промисловість «раптово відкриває новий ринок», створюється новий попит [18, с. 323]. Таким чином, М. Туган-Барановський тут доходить того ж висновку, з яким сперечався, критикуючи С. Сімонді, Т. Мальтуса та К. Маркса. Новий попит створює можливості для розширення виробництва: «Для промисловості байдуже, на чому ґрунтується раптове збільшення попиту. Для неї важливо лише те, що попит дійсно збільшився на всю суму капіталу, що був нагромаджений і нині витрачається. Товарні ціни підвищуються, і виробництво розширюється по всій лінії» [18, с. 323].

Коли вільний позичковий капітал закінчується, відбувається промислова криза [18, с. 324]. Швидке розширення основного капіталу завершується, попит скорочується на матеріали, з яких виробляється основний капітал, але перетворити основний капітал знову на позичковий вже не так просто, продати підприємства не вийде, бо скорочується попит, капітал «вимагає продовження виробництва», щоб компенсувати хоч деякі витрати, «перевиробництво засобів виробництва робиться неминучим» [18, с. 325]. У результаті економічної кризи загострюється проблема реалізації сукупного товарного капіталу, що стосується як товарів – предметів особистого споживання, так і товарів – засобів виробництва. Згідно поглядом М. Туган-Барановського, реалізація надлишкових товарів можлива у інші країни, але якщо вони знаходяться на докапіталістичному рівні розвитку. В той же час,

економічна практика демонструє, що реалізація надлишкових товарів можлива і у інші капіталістичні країни, та ці країни повинні мати від'ємний торговий баланс. Від'ємний торговий баланс може бути компенсований припливом іноземних грошей у якості позик. Навіть якщо ці позики використовуються для наповнення міжнародних резервів країни-імпортера, у кінцевому підсумку результат буде незмінним, адже центральний банк цієї країни використовує резерви для валютних інтервенцій і підтримання валютного курсу. Валюту викуповують приватні імпортери для купівлі товарів на міжнародному ринку. В той же час зміцнення курсу національної валюти закріплює імпортну залежність від іноземних засобів виробництва.

Розглядаючи нагромадження вільного позичкового капіталу, М. Туган-Барановський не помічає проблеми, яка з цим пов'язана. Він вказує, що такий капітал утворюється «з капіталізованої частини доходів самих різних суспільних класів» [18, с. 320], де «капіталізація» означає не використання у якості продуктивного капіталу, а заощадження у банку. Але, якщо виходити з системного відтворювального підходу до аналізу суспільного виробництва, утворення таких заощаджень означає неможливість реалізації частини товарів виробниками. Ці товари можуть бути реалізовані, якщо заощадження будуть перетворені у позики для потенційних покупців даних товарів.

Дж. М. Кейнс також звертав увагу на проблему заощаджень, як фактору, що ускладнює реалізацію суспільного товарного капіталу та призводить до економічних криз: «надмірний розвиток звички до заощадження... збіднює суспільство, викидає людей на вулицю, скорочує заробітну плату, сіє зневіру і пригніченість в діловому світі, які відомі під ім'ям економічних депресій» [20, с. 442]. Дж. М. Кейнс розглядав заощадження як частину доходу, що не витрачається на споживання. Ця частина доходу зростає зі зростанням доходу: «Психологія суспільства є такою, що зі зростанням сукупного реального доходу збільшується і сукупне споживання, проте не в такій же мірі, в якій росте дохід» [20, с. 80]. Суспільство виробляє більше, ніж споживає, якщо надлишок товарів не поглинають нові інвестиції [20, с. 80]. Величина сукупного доходу у теорії Кейнса залежить від обсягу зайнятості. Співвідношення

між сукупним доходом і величиною очікуваних витрат на споживання, залежить «від психологічної характеристики суспільства, яку ми будемо називати його схильністю до споживання. Це означає, що споживання буде залежати від рівня сукупного доходу і, отже, від рівня зайнятості, якщо тільки не відбудуться зміни в схильності до споживання» [20, с. 81]. Саме в цій характеристиці суспільства Кейнс вбачає основну проблему: «чим вище рівень зайнятості, то більшим буде розрив між сукупною ціною пропозиції відповідної продукції та сумою, яку підприємці можуть розраховувати отримати назад в результаті витрат споживачів» [20, с. 83]. Такий погляд на доходи суспільства та на схильність до споживання можна конкретизувати. Дохід суспільства, звісно, залежить від зайнятості, але він залежить і від змін у технічному розвитку виробництва, і від структури галузей зайнятості. Дохід суспільства також існує не лише у вартісній формі, але він виробляється у формі речей, предметів споживання, які не є однорідними. В цьому питанні погляд Дж. М. Кейнса на доходи є більш абстрактним у порівнянні з поглядами представників класичної політичної економії. Крім того, Дж. М. Кейнс розглядає схильність до споживання для всього суспільства, яка знижується разом із зростанням зайнятості. Але вона може знижуватися і при відсутності зростання зайнятості, і навіть при падінні зайнятості. Схильність до споживання залежить від розподілу доходів у суспільстві, розшарування доходів зменшує схильність до споживання. Потреби у споживанні мають межу, а потреби у зростанні багатства – ні [21, с. 57].

Згідно теорії середньої норми прибутку, чим більшим є капітал, тим швидше він зростає. Заробітна плата, навпаки, зростає повільно. Якщо доходи та багатство однієї частини суспільства (власників капіталів) зростають швидше, ніж доходи іншої частини суспільства, це призводить до зниження схильності до споживання для всього суспільства у порівнянні з ситуацією, коли доходи усього суспільства зростають більш менш однаковими темпами. У першому випадку більша частина доходів і багатства концентрується в руках невеликої частини суспільства, потреби яких у предметах споживання вже є задоволеними. Таким чином, заощадження зростають швидше. Звичайно, ці заощадження можуть перетворюватися у інвестиції, але при скороченні схильності до споживання у суспільстві скорочується сукупний

попит та можливості для застосування капіталу у якості інвестицій у реальний сектор. Мультиплікатор інвестицій, який прямо залежить від граничної схильності до споживання [20, с. 179], у таких умовах також буде працювати гірше, тобто буде мати меншу величину. З іншого боку, існують можливості для використання даних заощаджень для спекулятивних операцій на ринках фіктивного капіталу, для викупу акцій інших компаній з метою отримання дивідендів та подальшої концентрації та централізації власного капіталу, для викупу акцій власних компаній з метою збільшення величини капіталізації на фондовому ринку, для викупу облігацій державної позики з метою отримання відсотків і т.д.

Таким чином, зростання нерівності у суспільстві призводить до зниження граничної норми споживання та, відповідно, до скорочення попиту і ускладнень реалізації суспільного товарного капіталу. У період з 1986 по 2012 рік заощадження найбагатших 10% населення США склали 22% від їхнього доходу, у той час як заощадження решти 90% населення склали 0%, відповідно схильність до споживання у першій групі дорівнювала 0,78, а у другій – 100%, що є підтвердженням «основного психологічного закону» [22, с. 50].

Дж. М. Кейнс включає у дослідження відтворення суспільного капіталу державні видатки як фактор сукупного попиту. Він стверджував, що держава може здійснювати заходи з перерозподілу доходів, що ведуть до збільшення граничної схильності до споживання, що буде сприятливим для зростання капіталу. Такими заходами можуть бути більш високі прогресивні податки, які і були запроваджені після «Великої Депресії» у відповідності до кейнсіанських рекомендацій, та існували упродовж періоду так званої «золотої доби» капіталізму. Але з 1970х років податки почали знижуватися, та перерозподіл не припинився, адже він був об'єктивно необхідним, він лише прийняв іншу форму. У цей час активно починає зростати державний борг. Тобто, за допомогою державних видатків відбувається вплив держави на пропорції відтворення суспільного капіталу, у тому сенсі, що державні видатки прямо та опосередковано створюють попит на товари, реалізація яких була б ускладнена у випадку відсутності державного втручання. Але саме державний борг у якості джерела фінансування державних видатків стає дедалі більш вагомим.

Погляди Е. Хансена – послідовника Дж. М. Кейнса – на проблему розширеного відтворення суспільного капіталу були цілком діалектичними. Він відмічав взаємозалежність динаміки різних частин суспільного товарного капіталу: «...коливання сукупної вартості продукції дуже точно відповідають коливанням витрат на основний капітал. Причинна залежність, як ми побачимо згодом, носить двосторонній характер. Частково зростання і падіння валового національного продукту викликають збільшення і скорочення витрат на основний капітал; і частково незалежні або автономні підвищувальні і знижувальні рухи витрат на основний капітал підвищують або знижують обсяг зайнятості і купівельної спроможності...» [23, с. 285].

Разом з тим, Е. Хансен стверджував, що у відношенні до основного капіталу чисті інвестиції коливаються сильніше, ніж кінцевий попит. Це пов'язано зі специфікою відтворення основного капіталу. Для ілюстрації Е. Хансен наводив наступний приклад: «...якщо ми маємо значний запас виробничих будівель і устаткування з рівномірним розподілом за строками заміщення, то в цьому випадку лише невелика частка загального запасу, скажімо 10%, буде заміщатися щорічно новими виробничими будівлями і новим обладнанням... Іншими словами, якщо в відомій галузі обробної промисловості є виробничі будівлі, споруди та обладнання на 500 млн. дол., то щорічних інвестицій в 50 млн. дол. буде достатньо для того, щоб утримувати виробничі потужності на рівні, необхідному для щорічного випуску готових виробів на суму, скажімо, 250 млн. дол.

Припустимо тепер, що відбувається збільшення загального обсягу покупок готових виробів на 10%. Це вимагатиме збільшення основного капіталу на 10% – з 500 млн. до 550 млн. дол. Але оскільки нормальний обсяг відновлювальних інвестицій становить 50 млн. дол., то сумарний обсяг інвестицій (відновлювальні плюс чисті) збільшиться тепер до 100 млн. дол., тобто сумарний обсяг інвестицій підвищиться на 100%. Збільшення обсягу продажів (фізичного обсягу) на 10% викличе, таким чином, 100-відсоткове збільшення інвестиційних витрат на виробничі будівлі та обладнання» [23, с. 390]. Таким чином, в даному випадку незначне зростання попиту на кінцеві товари потребує десятикратного збільшення інвестицій.

Це відношення буде залежати, з одного боку, від відношення щорічного обсягу відновлювальних інвестицій до вартості вже задіяних у виробництві засобів виробництва, з іншого боку, від динаміки попиту на кінцеві товари. Далі, слід взяти до уваги циклічний характер розвитку економіки, Е. Хансен вказує, що «Після сильного буму велика частка наявного обладнання може являти собою нове обладнання, і протягом тривалого часу відновлювальні інвестиції можуть бути вельми незначні» [23, с. 391]. Це означає, що внаслідок циклічних коливань будуть коливатися також і ті заощадження, які являють собою амортизаційні гроші.

Е. Хансен, як і Дж. М. Кейнс, розглядає державу як суб'єкта впливу на пропорції відтворення суспільного капіталу. Зокрема, він вказує на те, що державні видатки грали дуже значну роль під час економічної експансії після «Великої депресії» у період 1933-1937 рр., на відміну від експансії 20-х років ХХ ст., яка визначалася у більшій мірі приватними інвестиціями [23, с. 294]. Державні видатки також грали визначальну роль під час світових війн.

Інвестиції перетворюють заощадження у попит. Відмінність державних видатків від приватних інвестицій полягає у тому, що інвестиції створюють не лише попит на інвестиційні товари та опосередковано на предмети споживання працівників та тих, хто їх наймає. Інвестиції також створюють пропозицію нових товарів, які є результатом інвестиційної діяльності, і вартість яких повинна бути поглинута ринком. Нові інвестиції не змінюють схильність до споживання у суспільстві, отже не можуть подолати межу, яку ця схильність встановлює для можливостей нагромадження капіталу. Більшу частину державних видатків сьогодні складають видатки на заробітні плати працівників, задіяних у державному секторі, та так звані «соціальні» видатки: пенсії, допомога безробітнім, людям з інвалідністю, медичні послуги, освіта, тобто витрати на придбання предметів споживання. Результатом державних витрат не будуть товари, які мають знайти собі ринок для того, щоб бути реалізованими, державні видатки є створенням такого ринку для вже вироблених товарів. Те саме справедливо і для державних інвестицій в інфраструктуру: дорога, побудована державним коштом, не потребує реалізації на ринку, але будівництво дороги потребує інвестиційних та споживчих товарів. Таким чином, в результаті

державних видатків збільшується схильність до споживання для усього суспільства, і це збільшує мультиплікативний ефект та розширює можливості капіталу для зростання.

Постає питання про фінансування державних видатків, але це питання вирішується у кожній конкретній історичній ситуації відповідно до балансу економічних сил, що існують у суспільстві. Після кризи «Великої Депресії» більш сильними виявилися представники економічних інтересів робітничого класу, тому державні видатки фінансувалися за рахунок високих прогресивних податків. У багатьох країнах світу після кризи та Другої світової війни влада капіталу була обмежена, з цього часу спостерігається злам у тенденції зростання нерівності [24, с. 122-123]. Але у 70ті та 80ті роки ХХ ст. перемагають інтереси саме тих, на кого лягав основний тягар цих податків, тому податки починають знижуватися, реальна заробітна плата перестає зростати, зростає нерівність [24, с. 124-125] знижується схильність до споживання, що посилює проблему реалізації суспільного товарного капіталу. Фінансування державних видатків з цього часу за рахунок державного боргу набуває більш вагомого значення. Державний борг, також є формою перетворення заощаджень у попит, що збільшує схильність до споживання для суспільства.

Т. Пікетті вказує, що більшу частину історії норма дохідності капіталу перевищує темпи зростання економіки [25, с. 32]. Чим більшою є ця різниця, тим меншою є частина прибутку (ренти, відсотка, дивіденда і т.п.), яка використовується у якості чистих інвестицій, тобто для нагромадження, адже темп зростання економіки і є виразом нагромадження капіталу. Відповідно, більшою є частина прибутку, (ренти, відсотка, дивіденда і т.п.), яка іде або на особисте споживання, або на заощадження, що не перетворюються у інвестиції, а нагромаджуються у якості «вільного позичкового капіталу», який може бути використаний для придбання державних облігацій і фінансування таким чином державних видатків, що створюють додатковий попит. Це явище є формою експорту капіталу у грошовій формі за межі існуючої структури попиту.

З іншого боку, розвиток світової торгівлі прискорюється, для розвинутих країн відкривається більше можливостей для реалізації надлишкових інвестиційних та споживчих товарів за кордоном, але менш розвинуті країни мають імпортувати більше товарів, ніж вони експортують, а це можливо лише у випадку, коли менш розвинуті країни позичають гроші. Тут для розвинутих країн відкривається можливість реалізації своїх заощаджень у формі позик менш розвинутих країн.

В той же час, заощадження можуть бути реалізовані і в середині країн через позики державі або напряду домогосподарствам. За своєю суттю та впливом на пропорції відтворення суспільного капіталу внутрішній державний борг та споживчий борг є схожими. Ці борги є не тільки засобом реалізації надмірних заощаджень, але і створюють додатковий ринок для реалізації надлишкових товарів та розширення виробництва.

Таким чином, дослідження відтворення суспільного капіталу на рівні абстракції розширеного відтворення показує необхідність існування кредитних відносин між суб'єктами системи відтворення, що пов'язане як зі специфікою кругообороту основного капіталу, так і з економічною нерівністю, що ускладнює реалізацію суспільного товарного капіталу.

Висновки до розділу I

Відтворення сукупного товарного капіталу та балансування його пропорцій є однією з фундаментальних проблем економічної науки. Після постановки питання про пропорції відтворення, важливим кроком був аналіз капіталу взагалі, відділення капіталу суспільства від доходів суспільства. Виокремлення частин капіталу в залежності від їх участі у кругообороті. В моделях відтворення суспільного капіталу дослідники, як правило, абстрагуються від терміну служби основного капіталу. Вважалося, що увесь капітал обертається за один рік, як ніби він увесь представлений оборотним капіталом. Проте, в реальності капітал представлений як оборотним, так і основним капіталом, засобами праці, термін служби яких становить більше 1 року. Врахування чинника більш тривалого терміну служби капіталу переводить аналіз на

більш високу шаблину у сходжені від абстрактного до конкретного. Це дозволяє побачити неспівпадіння обсягу і структури сукупного попиту та обсягу і структури сукупної пропозиції.

Формулювання чіткого критерію поділу капіталу на основний і оборотний та характеристика специфіки відтворення основного капіталу створили основу та методологічні передумови для включення в аналіз грошей у їх функціях як засобу накопичення та засобу платежу. З одного боку кредит, з іншого боку заощадження необхідно обумовлені специфікою відтворення основного капіталу.

Специфіка оновлення основного капіталу створює можливість і необхідність існування кредитних відносин в системі відтворення. Необхідність – оскільки для реалізації товарної маси гроші повинні бути в наявності у покупців продукції підприємств, термін оновлення основного капіталу яких ще не настав; можливість – оскільки гроші з амортизаційного фонду виробників є тимчасово вільними грошима.

Якщо абстракції простого відтворення достатньо для постановки проблеми балансування пропорцій відтворення суспільного капіталу, пов'язаного з оборотом основного капіталу, то розширене відтворення дозволяє дослідити порушення пропорцій, пов'язане з динамікою структури та обсягу доходів суспільства. Технічний прогрес, який супроводжує розширене відтворення суспільного капіталу, призводить до зростання продуктивності виробництва, що, за відсутності відповідного зростання заробітної плати, спричиняє ускладнення реалізації вироблених товарів. Пов'язана зі стагнацією реальних зарплат зростаюча нерівність за доходами у суспільстві також ускладнює реалізацію сукупного товарного капіталу через зниження схильності до споживання у суспільстві. Необхідність реалізації продукту розширеного відтворення потребує існування механізму, який би усував або пом'якшував диспропорції в структурі відтворення суспільного капіталу. Таким механізмом є боргові відносини.

У замкнутій системі відтворення борг виникає з необхідності реалізації суспільного товарного капіталу. Аналіз суспільного виробництва з точки зору відтворювального підходу дозволяє побачити, що борг у кінцевому підсумку завжди виглядає як позика від кредитора до позичальника для того, щоб позичальник мав

можливість купити товари кредитора. Якщо в системі пропорцій відтворення суспільного капіталу немає доходів для реалізації сукупного товарного капіталу, їх можна створити лише за допомогою перерозподілу, що приймає форму боргових відносин. У економіці, в якій держава виконує соціально-економічні функції, механізм перерозподілу приймає форму державних видатків, які фінансуються за допомогою податків та державного боргу. Державний борг виступає як форма експорту капіталу за межі існуючого обсягу і структури попиту, створення додаткового попиту та додаткових можливостей для нагромадження капіталу.

Основні результати дослідження, викладені в першому розділі, опубліковані автором у наукових працях [26; 27; 28].

РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНИЙ БОРГ У ПРОЦЕСІ ВИРОБНИЦТВА ТА ОБІГУ СУСПІЛЬНОГО КАПІТАЛУ

2.1. Державний борг як наслідок руху суперечностей відтворення суспільного капіталу

Необхідність кредитних відносин та формування боргу у системі відтворення суспільного капіталу пов'язана з проблемою реалізації сукупного товарного капіталу. В подальшому, у відповідності до методу сходження від абстрактного до конкретного, доцільним є дослідження впливу на пропорції відтворення суспільного капіталу з боку державного боргу, визначення місця державного боргу серед інших видів боргових відносин.

Деякі представники класичного та неокласичного напрямку політичної економії не розглядали державу як фактор впливу на пропорції відтворення. Державі приписувалися лише функції «нічного вартового», а державні запозичення найчастіше були пов'язані з веденням війни [2, с. 418]. Ж. Б. Сей та Д. Рікардо вважали, що економіка країни здатна до саморегулювання, та кризи, пов'язані з розбалансуванням пропорцій відтворення суспільного капіталу – неможливі. Однак, після кризи 1929-1933 років, яка отримала назву «Велика депресія» відбулася зміна поглядів на роль держави в економічних процесах. Дж. М. Кейнс у роботі «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» [20] визначив державу як дієвого суб'єкта макроекономічних відносин та закріпив її у «мейнстрімі» економічної думки. Саме включення державних видатків як активного фактору впливу на пропорції відтворення суспільного капіталу є прогресивним зрушенням проблеми, запропонованим Дж. М. Кейнсом. Державні видатки, що фінансуються за рахунок податків або державного боргу, є фактором сукупного попиту, що дозволяє поглинути товари, які стали надмірними у період економічної кризи. Тобто Дж. М. Кейнс пропонує вирішити «проблему ринків» за допомогою державного втручання в економіку.

Після Великої депресії на державу були покладені соціальні видатки, що призвело до початку активного зростання обсягу державних витрат, отже, і тієї ролі,

яку держава стала виконувати у балансуванні пропорцій відтворення суспільного капіталу.

Для послаблення впливу періодичних криз на економіку застосовується економічна політика держави – вплив держави на економічні процеси через певні механізми втручання. Таким чином, кризи призводять до посилення ролі держави, відповідно необхідно ростуть і державні видатки. В. М. Тарасевич вказує, що вже під час економічної кризи 70х років XIX сторіччя національні виробники закликають державу до втручання в економічні процеси та до захисту національного капіталу від зовнішньої конкуренції [29, с. 26]. Досліджуючи зв'язок держави та процесу відтворення, він відзначає, що «навіть незначна на перший погляд зміна податків, державних видатків, інших інструментів державного регулювання можуть мати суттєві коротко- та довгострокові наслідки» для системи відтворення суспільного капіталу [30, с. 38].

Найбільш значне посилення держави та зростання державних витрат почалося після кризи 1929-1933 років (рис. 2.1; Додаток Б), якщо виключити екстремуми зростання державних видатків під час світових війн.

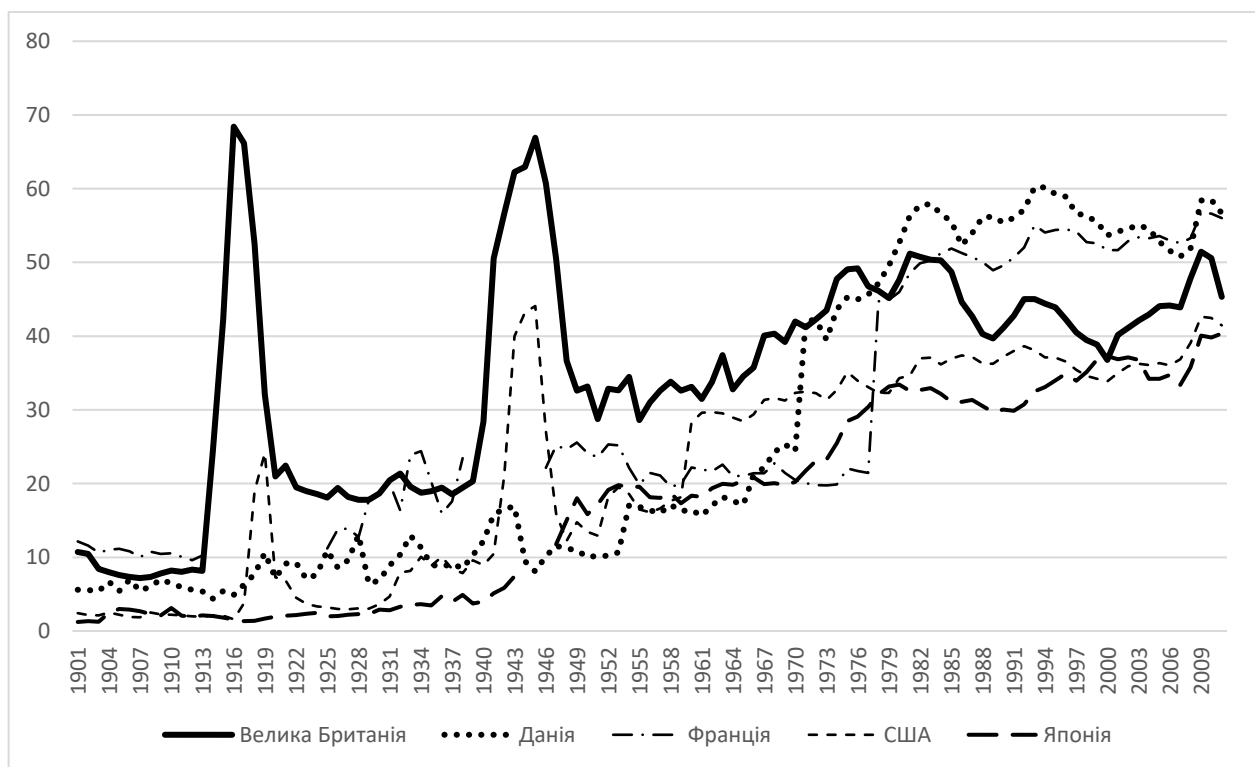

Рис. 2.1. Державні видатки по відношенню до ВВП, 1900-2011

Джерело: складено автором на основі [31]

Державні витрати зростають, як правило, під час економічних криз, що призводить до зростання бюджетного дефіциту та державних запозичень, або бюджетний дефіцит зростає через зменшення податкових надходжень внаслідок скорочення податкової бази, тоді державні запозичення зростають для збереження державних витрат на незмінному рівні, щоб компенсувати падіння суспільного попиту внаслідок скорочення зайнятості, руйнування приватного кредиту, розорення підприємств.

Дані свідчать про те, що для багатьох країн між видатками держави та обсягом чистих державних запозичень у відношенні до обсягу ВВП спостерігається пряма залежність (див. Додаток В). Найсильніший зв'язок між цими показниками спостерігається для Литви, США, Канади, Кенії, Індії, Ірландії, Франції та ін. Це говорить про те, що для даних країн державні запозичення є надважливим джерелом фінансування витрат. У той же час, для багатьох країн спостерігається навіть більша залежність між державними видатками та чистими запозиченнями, ніж між державними видатками та державними доходами (див. Додаток Г). Прикладами таких країн є США, Японія, Кенія, Канада, Тайланд, Замбія, Ірландія, Швеція, Литва та ін. Це не означає, що державні запозичення є більш важливими для фінансування державних витрат, ніж державні доходи, державні доходи набагато перевищують чисті державні запозичення у абсолютних значеннях. Але змінюється величина державних видатків у даних випадках більшою мірою у відповідності до зміни обсягу чистих державних запозичень. Дещо особливим випадком є ситуація в США (Рис. 2.2). Для цієї країни спостерігається значно слабша залежність між видатками держави та доходами, ніж між видатками та запозиченнями. Більше того, для даного випадку кореляція між державними видатками та доходами є від'ємною: державні видатки зростають, коли доходи скорочуються.

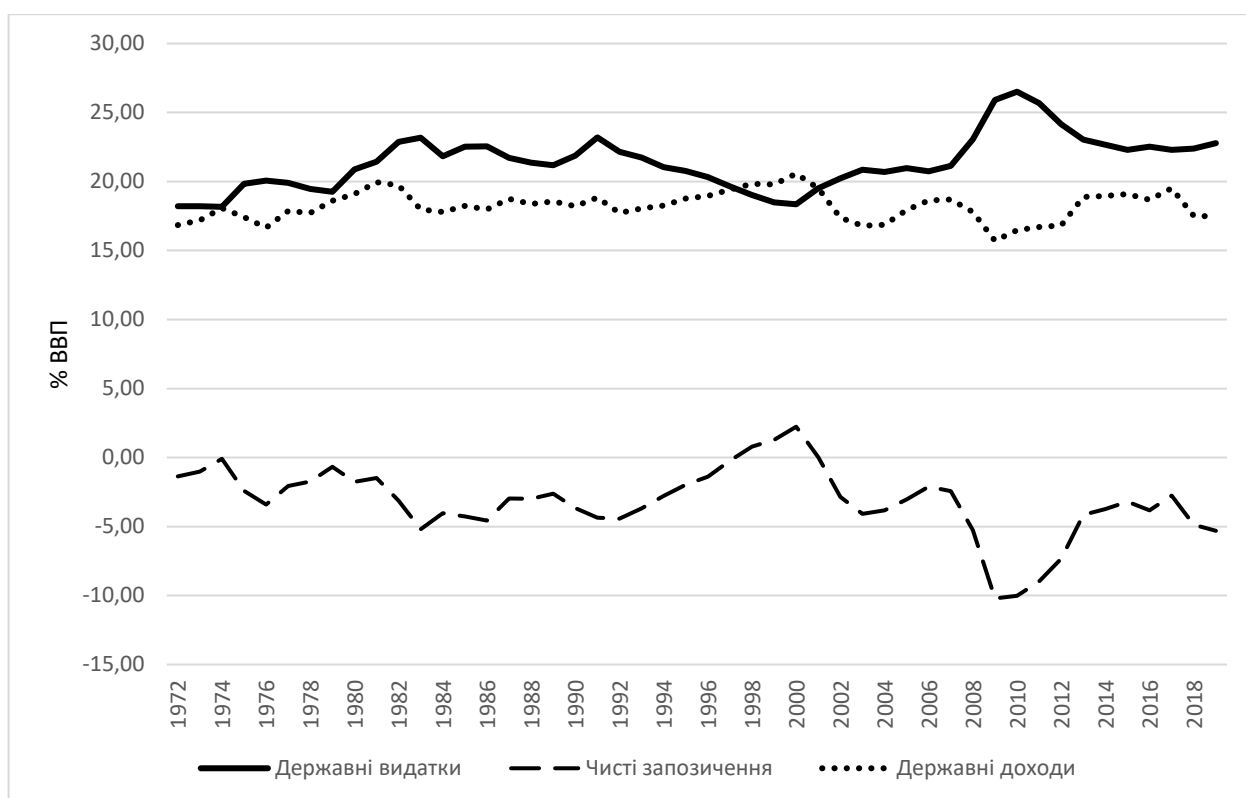

Рис. 2.2. Динаміка державних видатків, податкових надходжень та чистої заборгованості держави по відношенню до ВВП у США, 1972-2011

Джерело: складено автором на основі [31-34]

Про уряд США можна сказати, що він проводить справжню антициклічну фіскальну політику, бо під час економічних криз державні видатки не скорочувалися так само, як падав ВВП. Навпаки, державні видатки зростали разом зі зростанням державних запозичень. В часи економічного зростання збільшувалися податкові надходження та зменшувалися видатки по відношенню до ВВП. При падінні ВВП як податкової бази скорочуються податкові надходження до бюджету, а державні видатки або збільшуються, або не змінюються в абсолютному вираженні, але відношення державних видатків до ВВП зростає. Таке зростання державних видатків при зменшенні податкових надходжень можливе лише за рахунок збільшення обсягу запозичень. Таким чином, динаміка обсягу державних видатків у більшій мірі корелює зі зростанням державних запозичень, ніж зі зростанням податкових надходжень.

Зростання державних витрат відбувається об'єктивно, але держава не знеособлена, державу представляють люди. Нефективні дії людей в державному

апараті по використанню бюджетних коштів [35, с. 86] з точки зору згладжування кризових явищ і поліпшення роботи економіки, підвищення добробуту суспільства не суперечать об'єктивності зростання ролі держави в економіці, що проявляється в зростанні державних витрат. Зі зростанням державних витрат зростає і державний борг, а з державним боргом – державні витрати. Державні витрати зростають не тільки через необхідність обслуговування боргів, що нарощуються (це навіть не обов'язково, оскільки можна перевести гроші на виплату відсотків по боргу з інших статей витрат), але й тому, що існує можливість збільшувати борг, оскільки існує надлишок обсягів грошового капіталу у формі позичкового капіталу.

Проблема реалізації суспільного товарного капіталу в теорії Дж. М. Кейнса постає у дещо іншому вигляді, ніж у класичній політичній економії. У класиків існувала концепція так званого «залізного закону» заробітної плати, у відповідності до якої заробітна плата обмежувалася мінімумом засобів існування робітників, що були необхідні для відтворення робочої сили, тому величина сукупного попиту обмежувалася кількістю зайнятих робітників, яка скорочувалася відносно задіяного капіталу та обсягу продукції, що вироблялася, та рівнем їхньої заробітної плати, яка була обумовлена мінімумом засобів існування. Проблема реалізації суспільного товарного капіталу існувала, якщо заробітна плата зростала меншими темпами по відношенню до темпів зростання продуктивності праці. У протиположності до класичної економічної теорії, в теорії Дж. М. Кейнса немає «залізного закону» заробітної плати, вона не обмежується мінімальною кількістю засобів існування робітників, тому робітники мають змогу здійснювати заощадження зі своїх доходів. А проблема реалізації сукупного товарного капіталу виникає тоді, коли частина доходу, яку домогосподарства витрачають на споживання, зростає більш повільними темпами, ніж частина доходу, яку домогосподарства вирішують зберігати у формі заощаджень. Тобто, якщо знижується гранична схильність до споживання – MPC [20, с. 66].

У той же час, кроком назад, у порівнянні з досягненнями класичної політичної економії, є відмова від використання класового підходу щодо визначення структури сукупного попиту. У класичній політичній економії сукупний попит поділяється на частини у відповідності до соціально-економічного критерію: не всі верстви

населення країни купують однакові товари для задоволення особистих потреб. Суспільство поділяється на тих, хто споживає звичайні, «необхідні» товари, та на тих, хто споживає товари у формі «предметів розкоші». Такий поділ сукупного попиту є більше конкретним та наближеним до реальності, він дозволяє більш конкретно розглядати і структуру виробництва, що ділиться на галузі, які виробляють інвестиційні товари (засоби виробництва), предмети особистого споживання «необхідні» та «предмети розкоші». У теорії Дж. М. Кейнса сукупний попит розглядається лише з вартісної точки зору та поділяється на чотири агреговані суб'єкти: фірми, що здійснюють інвестиційні видатки, домогосподарства, які витрачають гроші на споживання, держава, що здійснює закупівлі, та сектор «закордон». Щоправда, сукупний товарний капітал поділяється на інвестиційні товари та споживчі товари, але відсутній поділ споживчих товарів на «необхідні» предмети особистого споживання та «предмети розкоші». Такий підхід є більш абстрактним у порівнянні з соціально-економічним поділом сукупного попиту, що запропонувала класична політична економія. Але, з іншого боку, Дж. М. Кейнс досліджує відкриту економіку, в якій держава виступає важливим економічним суб'єктом, а державні видатки є фактором сукупного попиту, що є більш конкретним поглядом у порівнянні з поглядами представників класичної політичної економії.

Якщо спробувати об'єднати підхід до поділу сукупного попиту, який використовувала класична політична економія, та концепцію граничної схильності до споживання Дж. М. Кейнса, то можна дійти до твердження, що саме покупці звичайних «необхідних» товарів мають найбільшу схильність до споживання, вони є найбільшою верствою населення, та формують найзначнішу частину сукупного попиту на товари особистого споживання. Тому найефективнішою економічною політикою по стимулюванню сукупного попиту буде така, яка направлена на збільшення доходів саме цієї частини населення.

Якщо використати кейнсіанську концепцію граничної схильності до споживання, то державний борг і приватний борг домогосподарств дозволяє значно збільшити граничну схильність до споживання, бо надають змогу збільшити споживання понад величину доходів, тобто гранична схильність до споживання може

бути вище за одиницю. Таким чином зростає і показник інвестиційного мультиплікатора. Саме за рахунок збільшення боргів західні держави досягали більш високого рівня добробуту після Бретон-Вудської угоди 1944 року [36]. На рисунку 2.3 представлена динаміка боргу домогосподарств у США у період після 1946 року.

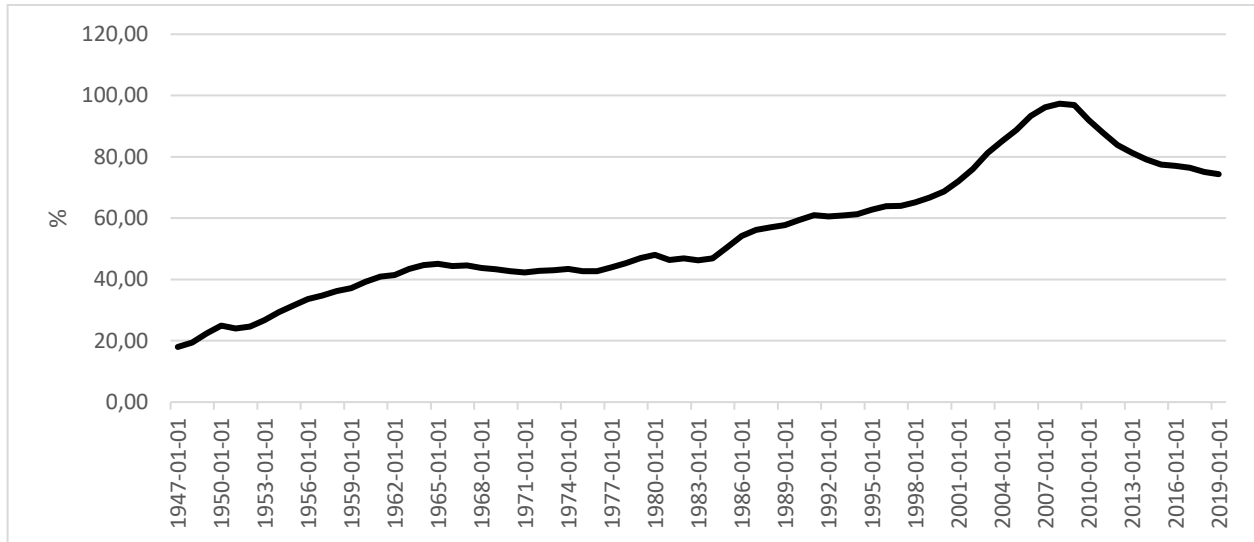

Рис. 2.3. Борг домогосподарств по відношенню до ВВП у США

Джерело: складено автором на основі [37]

Як можна побачити з графіку на рисунку 2.3, борг домогосподарств почав знижуватися у відносному значенні після кризи 2007-2009 років, що може бути пов'язане зі зростанням ВВП. В абсолютному значенні борг домогосподарств продовжує зростати (рис. 2.4.).

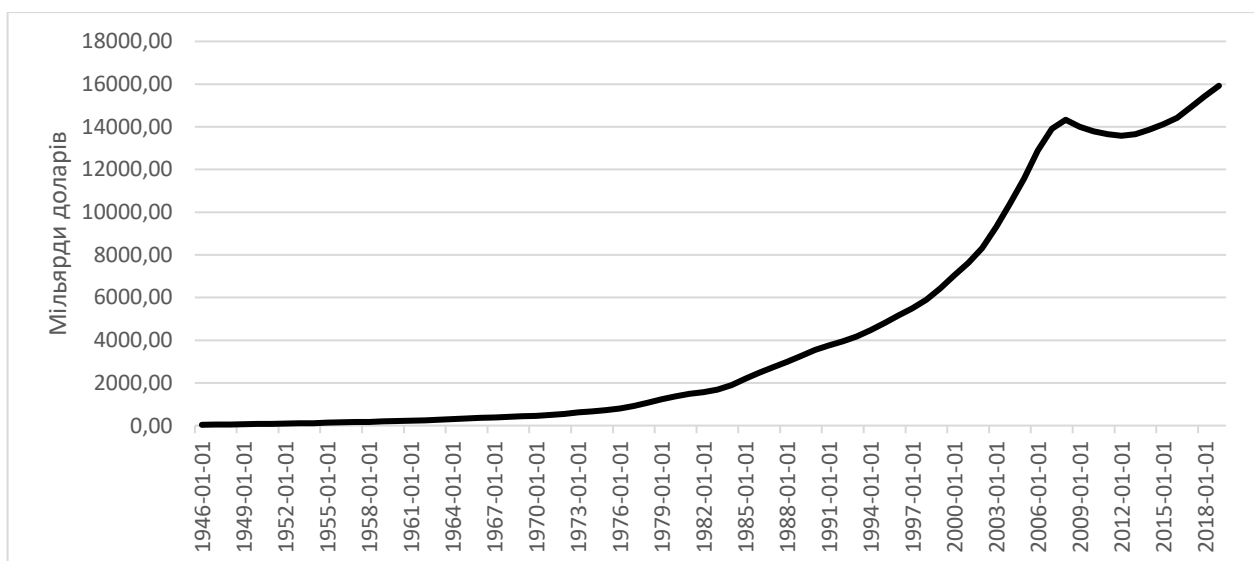

Рис. 2.4. Борг домогосподарств у динаміці, США

Джерело: складено автором на основі [38; 39]

В той же час, державний борг продовжував зростати і в абсолютному, і у відносному значенні.

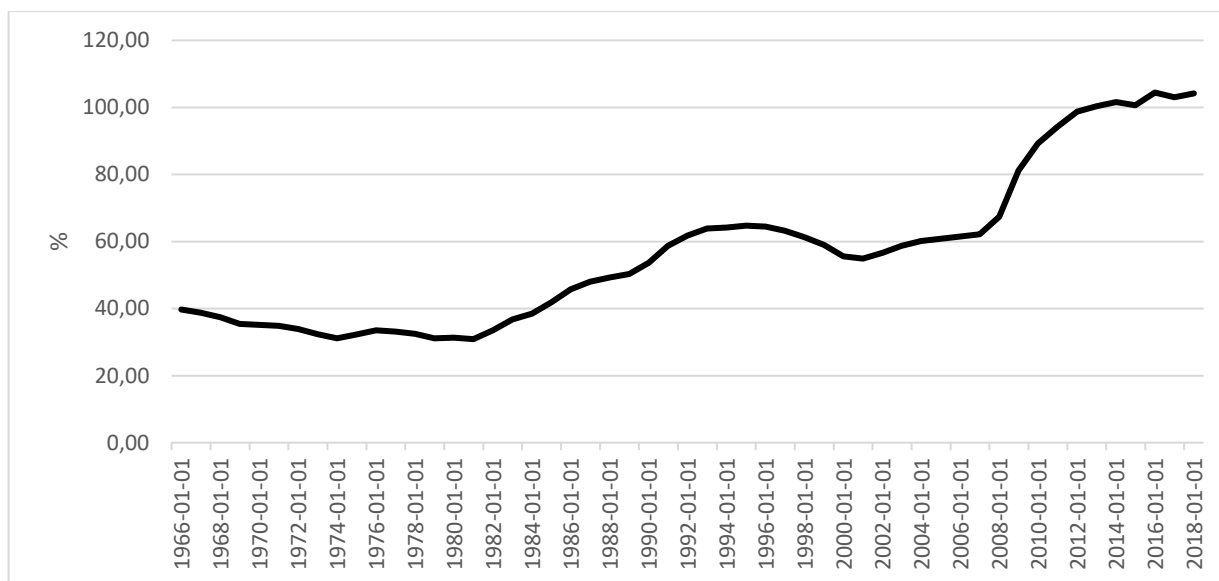

Рис. 2.5. Державний борг по відношенню до ВВП, США

Джерело: складено автором на основі [40]

Державний борг активно почав зростати після 1980х років, після економічних реформ Р. Рейгана, коли були значно знижені податкові ставки.

Державний борг, так само як приватний борг домогосподарств, має соціально-економічні причини, на відміну від боргу, що пов'язаний зі специфікою оновлення основного капіталу. Але для усіх даних видів боргів справедливим є те, що вони існують об'єктивно і виникають з потреб балансування пропорцій відтворення суспільного капіталу, для забезпечення реалізації відносно надлишкової маси товарів. Також для всіх даних видів боргів справедливим є те, що кредитори виступають у якості продавців товарів, а позичальники – у якості покупців. Борги взагалі можна розділити на три великі групи:

1. Боргові взаємини між індивідуальними промисловими капіталами однієї країни. Головна причина існування цього виду боргу полягає у специфіці відтворення основного капіталу, різниці у часі кругообороту різних промислових капіталів. До того часу, як одні підприємці накопичили достатньо грошей в амортизаційному фонді для оновлення свого основного капіталу, вони можуть використовувати вже накопичені гроші для позик (через посередництво банківської системи або без посередництва), а їхні позичальники можуть використовувати ці позики для

фінансування власного кругообороту та придбання товарів, що виробляють кредитори.

2. Боргові відносини між власниками капіталу та найманими працівниками. До цього виду боргових відносин можна віднести як внутрішній державний борг, так і борг домогосподарств, гроші з якого направляються на особисте споживання кінцевих товарів та послуг. Ці боргові відносини пов'язані з необхідністю реалізації суспільного товарного капіталу всередині країни. Для того, щоб економіка могла поглинати товари, які є надлишковими по відношенню до існуючої структури та обсягу доходів, власники капіталу мають експортувати свій капітал у грошовій формі за межі існуючої структури доходів в якості позик домогосподарствам або державі.

3. Боргові взаємини між різними країнами, тобто зовнішній державний борг. Країни з пасивним торговельним балансом (наприклад, Україна), не мають змоги купувати іноземні товари не збільшуючи свої зовнішні боргові зобов'язання і таким чином отримуючи світові гроші [41, с. 290]. У свою чергу, якщо існують країни – чисті імпортери, то необхідно існують країни – чисті експортери. Які можуть реалізовувати надлишкові для власної економіки товари на зовнішні ринки тільки одночасно з наданням (прямо чи опосередковано) світових грошей у позику країнам – чистим імпортерам.

Якщо у боргових відносинах першого виду різні індивідуальні капітали можуть поперемінно виступати у ролі кредитора або боржника з огляду на те, яку фазу кругообороту проходять їх капітали у даний момент часу, а загальна величина таких боргів залежить лише від розвитку кредиту у даному суспільстві та від ступеня ділової активності, то для боргових відносин другого и третього видів картина буде іншою. Дані види боргових відносин мають за свої причини нерівномірність розвитку промислового капіталу різних країн та соціально-економічні фактори, які будуть змушувати такі борги постійно зростати. У даних боргових відносинах кредитори та позичальники не можуть помінятися місцями.

Борг домогосподарств і державний борг змінює структуру сукупного попиту і збільшує його обсяг, що призводить до зміни обсягу і структури пропозиції товарів, їх виробництва. Нова структура є більш оптимальною для відтворення суспільного

капіталу, оскільки «формування боргу – процес, в якому заощадження надходять до тих, хто їх витрачає» [42, с. 428]. Але такий перерозподіл, який здійснюється за допомогою боргу, може здійснюватися тільки на принципах платності, терміновості і поворотності. Таким чином, даний перерозподіл не є дійсним вирішенням суперечності відтворення суспільного капіталу, а лише зміною його форми.

В період економічної кризи суперечність виявляє себе як суперечність між обсягом і структурою сукупного попиту та обсягом і структурою сукупної пропозиції. На одному полюсі виникає відносно перевиробництво товарів, а на іншому – надлишок вартості в грошовій формі, що знаходиться в руках тих, кому не потрібні товари, що стають надлишковими, і нестача грошей у тих, хто має гостру потребу у даних товарах. Під час економічної кризи також руйнується приватний кредит, відбуваються масові банкрутства як фірм, так і господарств, але, з іншого боку, зростають обсяги державних запозичень. Накопичення боргу триватиме, оскільки воно дозволяє частково пом'якшити внутрішні суперечності відтворення суспільного капіталу.

Оскільки державний борг – явище, що відтворюється, він впливає на пропорції відтворення суспільного капіталу. І оскільки він впливає на пропорції відтворення суспільного капіталу, змінює їх, він повинен відтворюватися, щоб підтримувати процес відтворення суспільного капіталу. Порушення відтворення державного боргу призводить до порушення відтворення суспільного капіталу.

2.2. Генетичні і структурно-логічні зв'язки сучасних грошей та державного боргу

Державний борг тісно пов'язаний з державними грошима, представники деяких сучасних напрямів економічної думки взагалі стверджують, що гроші є частиною державного боргу [43; 44 с. 6; 45, с. 74]. Аналіз державного боргу був би неповним, якщо б не включав дослідження сучасних грошей. Метою даного параграфу є пошук відповідей на питання, чи є сучасні державні гроші кредитними грошима, чи є сучасні

гроші зобов'язанням держави, чи повинні вони розглядатися як державний борг, та яким чином монетарна політика уряду впливає на боргове навантаження держави.

Деякі автори розглядають сучасні гроші (декретні, фіатні) як боргові зобов'язання центрального банку або уряду [46], а не як товар. В економічних дослідженнях досить розповсюдженим є погляд на сучасні гроші як на «неповноцінні» або «недійсні» гроші, гроші, що не мають «внутрішньої вартості», «гроші-нетовар» [47, с. 174; 48, с. 10; 49, с. 43]. Головний аргумент на користь того, що сучасні гроші не є товаром, на відміну від золотих грошей, не є «повноцінними» або «дійсними» грошми, а є тільки кредитними грошима, борговими зобов'язаннями центральних банків, полягає в тому, що витрати праці на їх виробництво не визначають їх мінову вартість по відношенню до інших товарів або їх купівельну спроможність [49, с. 43]. З тим, такий підхід зустрів критику, адже самий факт малої кількості праці, що витрачається на виробництво сучасних грошей не є доказом того, що гроші не є товаром [50, с. 174]. Більше того, як буде показано нижче, купівельна спроможність золотих грошей (або будь-яких інших) також не визначалась витратами праці на їх виробництво, що знімає цю ознаку як критерій віднесення грошей до «повноцінних» та «неповноцінних».

Споживна вартість грошей

У товарній теорії грошей вони розглядаються як всезагальний товар [51, с. 100]. Гроші як всезагальний товар мають всезагальну споживну вартість – здатність служити всезагальним еквівалентом, виконувати суспільні функції грошей. Головне надбання такого підходу до визначення грошей полягає в тому, що гроші розглядаються як суспільні відносини, а не як особливий матеріальний об'єкт, який бере участь в обміні на ринку. Такий підхід дозволяє розглядати гроші «в чистому вигляді», безвідносно до конкретної випадкової зовнішньої форми, яку вони можуть приймати в той чи інший момент часу. Те, що виконує функції грошей, є грошми. Водночас у теорії грошей не завжди чітко розділяються гроші як сутність, суспільні відносини, і гроші як зовнішню форма прояву прихованих в них суспільних відносин.

Це в деяких випадках приводило до таких радикальних висновків, що сучасні форми грошей не є товарами. Гроші, дійсно, відрізняються від більшості товарів, але зберігають спільні з ними родові ознаки: гроші мають споживну вартість та вартість. Відмінність грошей від інших товарів полягає у тому, що гроші мають не особливу, а всезагальну споживну вартість.

У товарній теорії грошей вважається, що грошовий товар має два види споживних вартостей: «Споживна вартість грошового товару подвоюється. Поряд з особливою споживною вартістю, що належить йому як товару, – наприклад, золото служить для пломбування зубів, є сирим матеріалом для виробництва предметів розкоші і т.д., – він отримує формальну споживну вартість, що впливає з його специфічно суспільних функцій» [51, с. 100]. Але ця «формальна» споживна вартість виступає як всезагальна споживна вартість, як протилежність особливій споживній вартості грошового товару. Виникає суперечність між особливою і всезагальною споживною вартістю грошового товару [52, с. 5].

Так само, як розвиток внутрішньої суперечності товару – між споживною вартістю і вартістю – призводить до свого роду відокремленого існування вартості у якості грошей на одному полюсі і споживної вартості в якості інших товарів на іншому, так розвиток внутрішньої суперечності грошового товару призводить до відокремлення всезагальної споживної вартості грошового товару в вигляді безпосередньо грошей від особливої споживної вартості грошового товару.

Золото як грошовий товар мало два види споживної вартості (або корисності):

– особлива споживна вартість (корисність) або особливі споживні вартості. Ці корисності залежать від застосування золота як споживчого товару для задоволення різних особливих потреб: протезування зубів, виготовлення електропровідників, ювелірних прикрас і т.і.;

– всезагальна споживна вартість (корисність) золота в якості грошей. Ця корисність полягає у виконанні золотом функцій грошей.

Ці два види споживних вартостей протистоять і суперечать один одному в золоті як грошовому товарі. Кожне корисне застосування золота відволікає його від іншого корисного застосування, оскільки його запаси обмежені, і наявна його

кількість не може бути легко збільшена. Ця «боротьба» між різними застосуваннями золота відбувається і між окремими особливими корисностями золота, і перемагає те корисне застосування, яке є більш вигідним для конкретного випадку. Таким чином, попит на золото тим вище, чим більше існує різних необхідних для суспільного виробництва способів його застосування (що справедливо для будь-яких речей, які приймають форму товару). Попит на золото істотно зростає, коли золото стає грошима, оскільки значною є кількість золота, що необхідна для обслуговування економіки. І ця необхідна кількість постійно зростає за наявності розширеного відтворення суспільного капіталу. Тому суперечність між споживними вартостями загострюється, і той товар, для якого на перший план виходить саме всезагальна споживна вартість, стає грошима. Варто підкреслити, що ця суперечність притаманна будь-якому товару, що виконує функції грошей, золото тут використано лише в якості класичного прикладу.

Постійно зростаючий попит на золото призводить до суперечності між цим зростаючим попитом і фізично обмеженою кількістю металу в надрах планети. Насьогодні, якби золото використовувалося в якості грошей в усьому світі, здійснення дрібних торгових угод було б вкрай незручним через мізерну кількість золота, необхідну для кожної такої угоди. Зараз золото практично не використовується як гроші, тобто на нього не пред'являється попит як на засіб обігу, засіб платежу, золото також не виконує функції світових грошей та міри вартості. Золото використовується як засіб утворення скарбів, але таку функцію виконує також безліч інших товарів, що не є грошима. При цьому ціна золота з 2013 року до кінця 2019 року коливалася у межах 40 дол. за 1 грам [53], а на золотій монеті вагою в 1 грам навіть розмістити зображення з її номіналом буде надскладним технічним завданням. Станом на 2012 рік в світі було видобуто всього 166,6 тис. тон золота, з яких 50% було використано на ювелірні прикраси, 12% – на промислове виробництво, 18% – зберігається в якості державних резервів [54]. До того ж, при спробі повернення золота в обіг у вигляді грошей, його довелося б витягти з усіх корисних застосувань в економіці, де воно використовується в якості особливих споживних вартостей, що завдало б колосального збитку суспільному виробництву практично в усьому світі.

К. Маркс вважав, що індивідуальна (особлива) споживна вартість золота і срібла не вступає в конфлікт з їх економічною функцією: «З іншого боку, золото і срібло не тільки в негативному сенсі зайві, тобто суть предмети, без яких можна обійтися, але їх естетичні властивості роблять їх природним матеріалом розкоші, прикрас, блиску, марного вживання, словом, позитивною формою надлишку і багатства» [55, с. 136]. За часів К. Маркса це було справедливим, але сьогодні золото дуже широко застосовується в високотехнологічному виробництві, у виготовленні побутової техніки, напівпровідників, мікропроцесорів і т.і.

Золото як звичайний споживчий товар не використовується в якості грошей. Золото як гроші не використовується в якості звичайного споживчого товару. Використання золота як звичайного товару і як грошей є критерієм для визначення споживної вартості золота. Золото, що використовується в якості грошей, має всезагальну споживну вартість грошей, є грошима. Золото, що використовується в якості матеріалу для виробництва ювелірних прикрас, має особливу споживну вартість, не є грошима. Грошовий матеріал – золото – має два види споживних вартостей, гроші – лише один. Так само, як яблуко в одному випадку є предметом споживання, а в іншому – засобом виробництва, в залежності від того, в яких відносинах воно бере участь, яку в зв'язку з цим набуває суспільну сутність. Наприклад, яблуко може безпосередньо використовуватися в їжу як предмет особистого споживання або використовуватися в якості предмета праці для виготовлення сидру. Так і золото в одному випадку можна вважати звичайним споживчим товаром, в іншому – грошима.

Коли золото стає грошима, воно як гроші вже має тільки одну споживну вартість – служити в ролі всезагального еквівалента. Ця споживна вартість є всезагальною споживною вартістю, вона містить в собі суспільні відносини, які розкриваються у виконанні грошима їх функцій. У цьому полягає нова якість грошей у порівнянні зі звичайними товарами. Коли золото використовують не як гроші, а для інших потреб – воно функціонує, існує як звичайний товар. У золота є два види споживних вартостей, у грошей – тільки один. Існування грошового товару без

особливої споживної вартості є фінальним етапом виокремлення грошей зі світу звичайних товарів, це ознака зрілості товарно-грошового обміну.

Економісти використовують категорію споживної вартості і для позначення натурального втілення товару, і для позначення корисності товару [51, с. 44]. Але це створює плутанину. Одна натуральна форма товару може втілювати кілька корисностей через різні можливості застосування товару. Наприклад, золото має декілька корисних застосувань, тобто має різні особливі споживні вартості і в той же час ще й всезагальну споживну вартість. Товар обов'язково має корисність, але не кожна корисна річ є товаром.

У товарі існує суперечність між споживною вартістю і вартістю: для того, щоб реалізувати споживну вартість, бути спожитим, товар повинен реалізувати свою вартість, тобто бути обміненим на ринку. У грошах як у всезагальному товарі ця суперечність існує в знятому вигляді. Всезагальна споживна вартість грошей передбачає, що споживання грошей і їх обмін на ринку стають одним, тобто споживання грошей і відбувається у обміні грошей, у використанні грошей. Всезагальна споживна вартість грошей містить в собі суспільні відносини, які полягають у виконанні грошима їх функцій. У цьому є нова якість грошей у порівнянні зі звичайними товарами.

Суперечність між особливою і всезагальною споживною вартістю притаманна грошовому товару на етапі виокремлення грошей з маси звичайних товарів. Грошам як грошам притаманна суперечність між їх сутністю – всезагальною споживною вартістю, яка втілюється у виконанні грошима своїх суспільних функцій, – і їх явищем – конкретній натурально-речовій формі, в якій гроші існують [56, с. 19]. Сутність грошей необхідно вимагає таку форму прояву, яка відповідала б їх сутності найбільш повно. Саме пошук відповідного натурально-речового втілення сутності грошей і призводить історично до закріплення функцій грошей за такими товарами, які були більш придатними для цієї ролі. У підсумку «природного відбору» на довгий час функції грошей закріпилися за дорогоцінними металами, зокрема за сріблом і золотом. Але еволюція не зупинилася після цього, суперечність між сутністю грошей

і їх явищем призводило до подальшої зміни натуральних форм, в яких існували гроші, як тільки з'являлися більш придатні на цю роль форми.

Суперечність між всезагальною та особливою споживною вартістю грошового товару призводить до остаточного виштовхування грошей з маси особливих споживних вартостей, звичайних товарів, протиріччя між сутністю грошей і їх натурально-речовим втіленням має своїм результатом еволюцію форми грошей, перехід до більш досконалих форм щодо їх відповідності сутності грошей.

Говорячи, що гроші – всезагальний товар, тут же необхідно відмітити якості грошей, що відрізняють їх від звичайних товарів, які володіють особливими споживними вартостями.

Таблиця 2.1

Відмінності між всезагальною споживною вартістю та особливою споживною вартістю товару

Особлива споживна вартість	Всезагальна споживна вартість
Товари з особливою споживною вартістю купуються для задоволення особливих потреб. Наприклад, золото в якості зубних протезів.	Товари, що мають всезагальну споживну вартість, купуються для задоволення всезагальних потреб. Наприклад, золото в якості грошей.
Знищується при споживанні.	Не знищується при споживанні.

Джерело: розроблено автором

Індивідуальна, особлива споживна вартість в процесі споживання знищується, всезагальна споживна вартість не може бути знищена в процесі споживання. Саме в цьому полягає особливість грошей по відношенню до звичайних товарів, в цьому полягає і загадка їх вартості. У таблиці 2.1 розглянуто відмінності між особливою споживною вартістю і всезагальною споживною вартістю товару.

Мінова вартість грошей

Умови виробництва грошей як всезагального товару, таким чином, відрізняються від умов виробництва особливих товарів. Оскільки споживна вартість грошей не знищується при їх споживанні, то немає необхідності у відтворенні грошей. За умови зношення грошового матеріалу та простого відтворення

суспільного капіталу річний обсяг виробництва становить лише незначну частку тієї кількості грошей, яка існує в обігу. Праця, витрачена на виробництво грошей, враховується ринком при першому акті обміну, але оскільки гроші не знищуються при споживанні, та маса грошей, яка вже існує в обігу, є даровою для суспільства, для здійснення нових обмінів немає потреби в додаткових витратах праці на виробництво грошей. Тобто кількість грошей в обігу, їх мінове відношення до інших товарів, їхня купівельна спроможність не визначається суспільно-необхідними витратами праці на їх виробництво. Це справедливо як для сучасних грошей, так і для золотих грошей у минулому, які так само мали незначну «внутрішню» вартість. Таким чином, необхідно або золоті гроші віднести до «неповноцінних», або визнати, що поділ грошей на «повноцінні» і «неповноцінні», на «дійсні» і «недійсні» не має під собою чіткої підстави. Сучасні гроші, у свою чергу, – це не нові виробничі відносини в порівнянні з золотими грошима, це не нова сутність, а лише нова форма грошей.

Величина вартості товару визначається кількістю праці (робочого часу), суспільно-необхідного для його виробництва. Кожен окремий товар в даному випадку має значення лише як середній екземпляр свого роду [51, с. 48]. Тут важливо підкреслити два моменти. По-перше, маються на увазі не будь-які витрати праці, а суспільно-необхідні, витрати праці, які відповідають суспільній потребі. По-друге, вартість може проявитися тільки через мінову вартість, тобто через кількісне відношення одного товару до іншого.

На рівні явища визначення вартості будь-якого товару відбувається як зіставлення кількісних величин з боку попиту і пропозиції.

Попит і пропозиція в товарній теорії грошей «покриваються» і «взаємно знищуються», «врівноважуються». Очевидно, що про попит та пропозицію мова йде не як про величини, але як про сили, які діють в протилежних напрямках. Якщо існує сила, яка штовхає предмет в одному напрямку, а їй протидіє інша сила з протилежним вектором, і друга сила дорівнює першій, то їх вплив взаємно нівелюється, і об'єкт, що знаходиться під впливом цих сил, не зрушить з місця. Але що визначає положення об'єкта з даного прикладу, коли діючі на нього з протилежних сторін сили врівноважені? Об'єкт має якесь положення в просторі. Точно так само і товар має ціну

при «покритті» попиту і пропозиції. Відповідно до трудової теорії вартості, така ціна буде відповідати вартості товару, яка визначається з одного боку, наявною кількістю товару, що вироблений при затратах суспільно необхідної кількості робочого часу, а з іншого боку, величиною деякої суспільної потреби [17, с. 205]. «Якщо розглядати підсумок руху за більш-менш тривалий період, попит і пропозиція завжди взаємно покриваються; однак результат цей виходить лише як середня уже минулого руху і лише як постійний рух їх суперечності. Цим шляхом ринкові ціни, що відхиляються від ринкових вартостей, якщо розглядати їх середню величину, вирівнюються і дають середню, що збігається з ринковою вартістю, причому відхилення від цієї останньої взаємно знищуються як плюс і мінус» [17, с. 208]. Якщо припустити, що за тривалий період «попит і пропозиція завжди взаємно покриваються», тобто погашаються коливання попиту і пропозиції, то ринкова вартість, яка встановилася в результаті, є результатом співвідношення величини пропозиції і величини попиту. Суспільна потреба, яка не може змінитися без серйозних змін в структурі доходів суспільства, не може здійснити жодного впливу на вартість, тому що вона не проявляється в змінній величині попиту. Взагалі говорити про будь-яку абстрактну суспільну потребу в контексті існування закону постійного підвищення потреб і крайньої кількісної та якісної їх невизначеності вкрай важко. Суспільна потреба може проявлятися тільки в певній величині попиту. Але, необхідно розділяти короткострокові відхилення попиту і пропозиції, які можуть «покриватися», і відношення попиту і пропозиції, яке є тим центром мас, навколо якого ці відхилення відбуваються, і який відповідає точці рівності ринкової ціни і ринкової вартості, більш того, який визначає вартість. Короткострокові коливання попиту і пропозиції не викликані змінами в умовах виробництва товарів або в структурі і обсязі суспільних потреб. Зміни в умовах виробництва і суспільних потребах призводять до зміни вартості товару, а не до коливань ціни навколо вартості як центру мас. Загальна потреба так само може зазнавати змін.

Таким чином, теорію вартості К. Маркса не можна назвати в чистому вигляді витратною, оскільки ця теорія визнає, що витрати праці не завжди збільшують вартість, що витрати праці повинні бути узгоджені з суспільною потребою, щоб бути

суспільно визнаними витратами праці і впливати на вартість товарів. «Та обставина, що товар має споживчу вартість, означає лише, що він задовольняє будь-яку суспільну потребу. Поки ми мали справу тільки з окремими товарами, ми могли припускати, що існує потреба в цьому певному товарі, – кількість якого вже укладена в його ціні, – і далі не вдавалися в розгляд розмірів потреби, що підлягає задоволенню. Але ця кількісна сторона справи стає істотним моментом, якщо, з одного боку, є продукт цілої галузі виробництва, а з іншого – суспільна потреба в ньому. Тепер необхідно розглянути розміри, тобто кількість цієї суспільної потреби» [17, с. 202]. Як для будь-якого товару, кількість суспільної потреби має значення і для грошей.

Загальна потреба в грошах, попит на них задається потребами товарного обігу. Вартість золота, як і будь-якого товару, залежить безпосередньо від наявної кількості даного товару, яка знаходиться у відповідності з наявним попитом на даний товар. У свою чергу наявна кількість товару залежить від умов його виробництва, які проявляються лише через цю наявну кількість (наприклад, при зростанні суспільної продуктивності праці збільшується кількість вироблених товарів, що призводить до зниження вартості), а наявний попит – від суспільної потреби, яка укладена в цьому попиті і яка тільки через нього проявляється: «...перш за все мається на увазі на стороні попиту наявність певних розмірів суспільної потреби, якій на стороні пропозиції відповідають певні розміри суспільного виробництва в різних галузях виробництва» [17, с. 206]. Зміни суспільної потреби прямо не розглядалися, проте вона змінюється. Наприклад, скорочення населення в результаті епідемії або війни призведе до зниження суспільної потреби щодо виробленої кількості товару, що зробить частину товарів зайвою, суспільний час буде розтрачений даремно, і вартість одиниці товару буде нижче, оскільки вся маса товарів буде представляти тоді на ринку набагато меншу кількість суспільної праці, ніж та, яка в ній дійсно закладена [17, с. 205]. Товарна теорія грошей, яка розглядає гроші як товар, не заперечує, таким чином, впливу стійких пропорцій попиту і пропозиції на вартість будь-якого товару, в тому числі на вартість грошей. Таким чином, у цьому сенсі, немає суперечності між кількісною теорією грошей і товарною теорією грошей. Однак, товарна теорія йде далі і розглядає не тільки стійке співвідношення попиту і

пропозиції, яке є тільки явищем, але і ставить своїм завданням відкрити, що стоїть за цими стійкими кількісними пропорціями. Кількісна теорія грошей – це тільки частковий випадок теорії мінової вартості. Вона лише стверджує, що між товарами (один з яких є грошима), які обмінюються, встановлюється пропорція, що залежить від кількості цих товарів. Тобто, що « x товару А = y товару В». Це очевидне мінове співвідношення, що не потребує наукового методу для того, щоб бути поміченим. Завдання економічної науки полягає у тому, щоб відкрити, що стоїть за цим співвідношенням. Але наступний крок в дослідженні буде суперечити теорії суб'єктивної вартості товарів, адже, якщо ціни товарів зростають при збільшенні кількості грошей (і навпаки), то це відбувається не тому, що споживачі змінили свої вподобання. Це відбувається об'єктивно внаслідок змін в умовах виробництва грошей. Кількісна теорія грошей та теорія суб'єктивної вартості не можуть співіснувати в єдиній науковій парадигмі.

Для визначення вартості товару важливі умови виробництва не для окремого конкретного підприємства, а умови виробництва всієї маси товарів, тобто умови, при яких дана маса товарів потрапляє на ринок. Поняття виробництва тут вживається в більш широкому, більш загальному сенсі, ніж виробництво конкретного товару на конкретному підприємстві за конкретних технічних умов.

Гроші потрапляють на ринок не так само, як звичайні товари. Звичайні товари, що мають особливу споживну вартість, потрапляють на ринок в даній кількості і в результаті споживання за обмежений проміжок часу втрачають свою споживну вартість, перестають існувати. «Товар, досягнувши пункту, де він служить в якості споживної вартості, випадає зі сфери товарного обміну і переходить в сферу споживання» [51, с. 114]. Кількість цих звичайних товарів на даний час (наприклад, рік) визначається умовами виробництва даного періоду, точніше, умовами відтворення даного товару: «Вартість всякого товару ... визначається не тим необхідним робочим часом, який полягає в ньому самому, а робочим часом, суспільно необхідним для його відтворення» [17, с. 153]. Що стосується грошей, то вони мають всезагальну споживчу вартість, яка при споживанні (тобто використанні грошей як грошей) не знищується, а затверджується, тому гроші не відтворюються на відміну

від звичайних товарів, що мають особливу споживну вартість. Тому кількість грошей, що обертається на ринку в даний період, визначається умовами виробництва всіх попередніх періодів, в які здійснювалося виробництво грошей. Таким чином, вартість грошей в даний час залежить від співвідношення грошей, що реально знаходяться в обігу і попитом на них, як і для будь-якого товару. Але, якщо за попитом, як і раніше, стоїть суспільна потреба в грошах, то за пропозицією грошей не стоять суспільно-необхідні витрати праці на їх відтворення в даний час. Умови надходження грошей в обіг не збігаються з умовами безпосереднього виробництва грошей, наприклад, при видобутку золота в шахтах. Тобто, вже для золотих грошей витрати на їх виробництво були істотно нижче тієї вартості, яку вони представляли в обігу.

Гроші, на відміну від інших товарів, не відтворюються: «гроші самі по собі не становлять елемента дійсного відтворення» [6, с. 557]. Саме тому їх не можна включити в схеми відтворення суспільного капіталу як предмет споживання чи засіб виробництва [57, с. 58]. Одного разу опинившись на ринку, вони функціонують на протязі довгого часу. Виробництво грошей, якщо абстрагуватися від відшкодування зношеного грошового матеріалу, постійно збільшує їх кількість на ринку. Це пов'язано з тим, що споживна вартість грошей, яка полягає в їх функціях як всезагального еквівалента, не знищується при споживанні грошей. Грошовий матеріал зношується і, вибувши з обігу, вимагає заміни, але це пов'язано не з сутністю грошей, а з конкретною натурально-речовою формою грошей, в якій вони існують в даний момент. Відшкодування зношених грошей вимагає додаткових витрат, але ця проблема послаблюється у міру еволюції форми грошей, а з прийняттям грошима форми електронних грошей майже перестає існувати.

Проте, гроші у своїй суспільній функції протистоять всім іншим товарам як всезагальний еквівалент, знаходяться в еквівалентній формі вартості по відношенню до всіх інших товарів. Мінова пропорція, в якій гроші обмінюються на інші товари, тобто їх купівельна спроможність, на рівні явища визначається так само, як і для будь-якого іншого товару – через зіставлення кількості грошей, що стикається з даною масою товарів на ринку, яка, в свою чергу, являє собою суспільну потребу в грошах

(якщо абстрагуватися від попиту на гроші з боку їх функцій, крім функції як засобу обігу).

Кількісна теорія грошей, як уже було зазначено, розглядає тільки поверхнєве відношення: «Теорія обігу Юма зводиться до наступних положень: 1) ціни товарів в даній країні визначаються масою грошей, що знаходяться в ній (реальних чи символічних); 2) гроші, які обертаються в даній країні, суть представники всіх товарів, що знаходяться в ній; у міру збільшення числа представників, тобто грошей, на кожного окремого представника доводиться більша або менша кількість речі, що представляється; 3) якщо збільшується кількість товарів, ціна їх падає або вартість грошей зростає. Якщо ж збільшується кількість грошей, то, навпаки, ціна товарів зростає, а вартість грошей падає» [58, с. 143]. Кількісна теорія Д. Юма помилкова в тому, що вважає, ніби збільшення кількості грошей призводить до зниження їх вартості. Не зовсім вірним буде і зворотнє твердження, ніби зниження вартості грошей призводить до збільшення їх кількості. Насправді зниження вартості грошей і є збільшення їх кількості відносно потреби в них, зниження вартості, полегшення доставки золота на ринок проявляється в збільшеній кількості золота щодо потреби в ньому. «Кількість, в якій можуть обертатися гроші даної вартості, становить певну величину, і їх вартість виявляється в процесі обігу тільки в їх кількості» [55, с. 151]. Кількісна теорія грошей розглядає саме це поверхнєве відношення, товарна теорія грошей розглядає сутнісне відношення, що ховається під поверхнею явищ. «Що в XVI і XVII століттях не тільки збільшилася кількість золота і срібла, але водночас зменшилися витрати їх виробництва – в цьому Юм міг переконатися на факті закриття європейських рудників» [55, с. 144].

Заслуга Д. Юма в тому, що він зазначає залежність вартості грошей не від абсолютної кількості грошей, що знаходяться в даній країні, а тієї кількості, яка дійсно входить в обіг. «Очевидно, що ціни залежать не стільки від абсолютної кількості товарів і грошей, наявних у даній нації, скільки від кількості товарів, які можуть бути доставлені на ринок, і від кількості грошей, що перебувають в обігу. Якщо монета замикається в скриню, то з цінами відбувається те ж саме, якщо б ця монета була знищена; якщо товари будуть накопичені в магазинах і на складах,

результат буде такий самий. Так як гроші і товари в цих випадках ніколи один з одним не зустрічаються, то неможливий і їх взаємний вплив. В остаточному підсумку загальний рівень цін досягає в точності пропорції, що відповідає новій кількості дзвінкої монети, наявної в країні» [58, с. 163].

Функції грошей

У працях деяких економістів можна зустріти думку, що сучасні паперові (фіатні, декретні) гроші не виконують функцію грошей як міри вартості, оскільки вони не мають власної «внутрішньої вартості» [48; 49]. Це пов'язано, в першу чергу, з відмінним від оригінального трактуванням змісту цієї функції. Ці дослідники вважають, що гроші можуть в прямому сенсі «вимірювати» вартість, укладену в будь-який товар. Насправді таке «вимірювання» може відбуватися тільки умовно.

Гроші не є дійсною мірою вартості, ні паперові, ні золоті. Мірою вартості є робочий час [51, с. 104]. Вартість золота змінюється, вартість паперових грошей змінюється, не можна нічого виміряти мірою, що постійно змінюється. Робочий час є субстанцією вартості, саме кількістю суспільно-необхідного робочого часу вимірюється вартість. Можливо, коли стверджують, що гроші виконують функцію міри вартості, мають на увазі те, що гроші відокремлюються від товарів і протистоять їм як всезагальний еквівалент. У цій своїй функції загального еквівалента гроші існують у свідомості людей як ідеальна міра вартості, але вони не можуть вимірювати вартість насправді. Гроші можуть виміряти тільки мінову вартість, тобто кількісне відношення обміну будь-якого товару на гроші. Кількість грошей, на яку обмінюється даний товар, є його ціною. Але ціна не збігається з вартістю. І тут справа не в кількісних коливаннях попиту і пропозиції, які можуть відхиляти ціну від вартості. Справа в якісній відмінності. Ціна – це мінова вартість товару по відношенню до грошей. Але вартість грошей не визначається витратами робочого часу на їх виробництво.

Взагалі ніякий товар не може бути дійсною мірою вартості. Один товар може вимірювати тільки мінову вартість іншого товару по відношенню до себе. Ціна, як

особливий випадок мінової вартості, існує тільки тоді, коли існує всезагальний еквівалент – гроші.

Сьогодні деякі дослідники шукають товар, який виконував би функцію міри вартості, оскільки після елімінації золота з міжнародних розрахунків і внутрішнього грошового обігу держав золото перестало виконувати функції грошей і, отже, перестало бути грошима. Але правда в тому, що нічого не змінилося з тих пір щодо виконання грошима функції міри вартості. Ні тоді, ні зараз, ніякий товар не міг і не може виконувати цю функцію. Немає такого товару, вартість якого залишалася б абсолютно незмінною. «Ми бачили, що золото і срібло не можуть задовольняти ту вимогу, що пред'являється до них як до грошей, – бути вартостями постійної величини. Однак, як зауважив уже Аристотель, вони мають вартість більш постійної величини, ніж в середньому інші товари» [55, с. 137]. Вимірювання вартості золотом можна порівняти з вимірюванням відстані ліктями в давнину.

Реальною мірою вартості і за часів, коли грошима були благородні метали, і сьогодні є робочий час. Гроші виконують функцію міри вартості на невеликому проміжку часу, поки їх вартість залишається відносно стабільною, і в тій мірі, в якій їх вартість залишається стабільною. Сама назва функції грошей як «міри вартості» створює серйозну плутанину в розумінні функцій, сутності грошей. Така назва для цієї функції створює ілюзію, ніби раніше гроші (золото та срібло) були «дійсними», а тепер стали «недійсними», «неповноцінними». Ніби сьогодні гроші перестали виконувати функцію міри вартості, тому грошима їх можна називати тільки із застереженням. Міра вартості – це те, в чому виражені ціни, і не більше того.

В уявленні людей золото міцно закріпилося в якості єдино «дійсних», справжніх грошей. Такій ілюзії сприяла відносна стійкість вартості золотих грошей у порівнянні з сучасними паперовими грошима. Але емпіричні дослідження економістів показують, що золото аж ніяк не було абсолютно стійким, його вартість змінювалася з плином часу. «Якщо індекс цін за останній із зазначених років (1914 р. – прим. автора) прийняти за 100, то ми знайдемо, що за проміжок часу, рівний майже сторіччю – з 1826 по рік оголошення війни (першої світової – прим. автора), найбільш сильне відхилення вгору і вниз становить всього 30 пунктів, тобто індекс ніколи не

піднімався вище 130 і не опускався нижче 70 ... Нехай золотий метал і не володіє всіма теоретичними перевагами штучно регульованої грошової одиниці, але всяке шарлатанство тут виключається, і на практиці він виявився надійним» [59, с. 93]. Золото було історично першими загальними грошима, які функціонували і приймалися практично по всьому світу. У повсякденній свідомості живе переконання, що перше – найкраще, найправильніше, справжнє. Насправді ж всі явища існують в русі, розвитку. Гроші – не виняток. Золото виділилося із загальної маси товарів як загальний еквівалент, витіснивши всіх інших конкурентів. Так само згодом золото було витіснене паперовими грошима. Еволюцією грошей, як і будь-яким розвитком, рухала боротьба протилежностей.

Протягом історії функціонування золота як грошей ціни товарів не коливалися дуже значною мірою, що означає, що вартість грошей повинна була змінюватися приблизно в одному і тому ж напрямку і відношенні, як і вартість всіх інших товарів. Тобто, кількість споживних вартостей всіх товарів, вироблених в одиницю часу, мала бути приблизно рівною кількості виробленого в одиницю часу золота. Але це неможливо. Золото – це всього один вид товарів, продуктивність праці на золотих шахтах ніяк не могла бути настільки високою, щоб покривати потреби обігу всіх інших товарів. Вирішення цієї уявної суперечності полягає в тому, що золоті гроші, раз вироблені, вже не зникали з ринку, в той час, як інші товари, зробивши один або декілька актів обміну, йшли в сферу споживання і переставали існувати як споживні вартості, як товари. Таким чином, не було необхідності виробляти таку кількість золота, яка б відповідала виробленим за певний період товарній масі, велика частина золота вже була в обігу. Але і витрати праці на виробництво золота майже не впливали, таким чином, на рівень товарних цін.

При обміні одного товару на інший, в споживній вартості одного виражається вартість іншого. Товар, споживна вартість якого служить виразом вартості іншого, перебуває в еквівалентній формі вартості [51, с. 61]. Гроші, що є всезагальним еквівалентом, знаходяться в еквівалентній формі вартості по відношенню до всіх інших товарів. У певній кількості грошових одиниць виражаються вартості товарів. У цьому, і тільки у цьому укладений зміст функції грошей як міри вартості. Гроші не

є вимірником величини вартості, укладеної в товарі, як не є вимірником величини вартості будь-який товар в еквівалентній формі вартості по відношенню до товару у відносній формі вартості, тобто до того товару, вартість якого виражається.

Головні функції грошей – це функція грошей як міри вартості та засобу обігу. Деякі дослідники навіть вважали єдиною функцією грошей функцію засобу обігу [60, с. 21]. Та якщо товар виконує функцію обігу, то він і надає іншим товарам ціни. І такий товар вже є грошима [61, с. 295]. Якщо товар є грошима, то може виконувати і інші функції грошей. Таким чином, функції грошей як засобу обігу та міри вартості є специфічно грошовими функціями, інші товари не можуть їх виконувати. У той же час, товари, які виконують функцію засобу платежу або функцію утворення скарбів, не обов'язково виконують функцію засобу обігу. Наприклад, цінні папери. Золото сьогодні може виконувати функцію утворення скарбів, але не виконувати функцію міри вартості та засобу обігу, тому грошима не є.

Гроші використовуються як міра вартості тому, що вони використовуються як засіб обігу: «У багатьох підручниках з економіки стверджується, що гроші виконують декілька функцій. Гроші є і засобом обміну, і одиницею обліку, і «мірою цінності», і «засобом збереження цінності» і т.д. Однак всі ці функції є простими наслідками однієї головної: служити засобом обміну... Важливо зрозуміти, що гроші не можуть бути абстрактними одиницями обліку або прав вимоги. Вони є такими тільки в тій мірі, в якій служать в якості засобу обміну» [60, с. 20-21].

Гроші у функції засобу заощадження (утворення скарбів) та платежу пов'язані з кредитним відносинами. Гроші у функціях засобу заощадження та платежу та кредитні відносини необхідно виникають у системі відтворення суспільного капіталу, якщо передбачити існування продажу без купівлі та купівлі без продажу. Заощадження продавців виступають джерелом для позик покупцям, щоб ті могли придбати товари продавців, якщо не відбувається одночасно зворотного руху товарів відповідної вартості. Гроші безпосередньо пов'язані з кредитом та часто з ним переплітаються. З іншого боку, гроші відрізняються від кредиту, гроші не є нічийим зобов'язанням, і необхідно чітко розділяти ці явища, щоб запобігати плутанині в теорії. Зобов'язання, що можуть існувати як у вигляді записів у бухгалтерських

книгах, на електронних рахунках, так і у вигляді цінних паперів (облігацій, векселів, розмінних банкнот) відрізняються від грошей за рядом ознак. Зобов'язання знищуються або внаслідок взаємозарахування між різними суб'єктами, або погашаються їх емітентом за допомогою грошей, в той час як гроші не погашаються. Через те, що зобов'язання мають погашатися, вони завжди мають прив'язку до конкретного суб'єкта у вигляді емітента, на кого покладається обов'язок погашення. Для грошей не має різниці, хто є емітентом, скільки існує емітентів, та чи існують вони взагалі, головне – щоб гроші приймалися на ринку. У якості прикладів можна навести функціонування металів у якості грошей, які приймалися на ринку без зважання на те, чий герб був викарбуваний на монеті. Приклад криптовалют, які емітуються децентралізовано, або історичні випадки функціонування грошей, емітента яких вже не існувало – італійська ліра не є законним платіжним засобом з 2002 року, але її продовжує використовувати мафія у якості грошей [62].

Хоча деякі види зобов'язань і можуть виконувати частково функції грошей (наприклад, використовуватися у якості засобу обігу), але зобов'язання не виконують функцію грошей як міри вартості, навпаки, зобов'язання номінуються у грошах. З іншого боку, слід зазначити, що деякі зобов'язання грають важливу роль у еволюції форми грошей.

Еволюція форми грошей

Твердження, що гроші раніше були, а тепер грошей немає, що тільки золото – дійсні гроші, а сучасні гроші є «неповноцінними», «недійсними», базується на формально логічному уявленні про економічні явища і процеси, тобто на такому уявленні, яке заперечує всілякий рух і розвиток. Насправді немає нічого, що б не розвивалося, не отримувало нової якості. Гроші еволюціонують, розвиваються, приймають нові форми, і ці форми необхідно описати і пояснити з точки зору об'єктивної динаміки економічних процесів. Золото в якості грошей мало свої недоліки та внутрішні суперечності, які призвели до виникнення нових форм грошей.

Так само як золото свого часу витіснило всі інші товари, які виконували роль грошей, і стало всезагальним еквівалентом, тому що було найкращим матеріалом для виконання функцій грошей, так само більш зручний інструмент у вигляді паперових грошей замінив золото згодом.

Зі зростанням обсягів суспільного виробництва, зі збільшенням кількості споживних вартостей і зростанням кількості обмінних операцій потреба в грошах, в грошовому матеріалі зростала все значніше. Була необхідною така фізична кількість грошового матеріалу, щоб його вистачало для безперервного функціонування всієї світової економіки. Для того, щоб золото сьогодні функціонувало як гроші, необхідна така його кількість, яка набагато перевищує існуючі світові золоті запаси. Жоден звичайний товар не зміг би виконувати сьогодні функції грошей. Гроші повинні були прийняти таку натурально-речову форму, щоб їх кількість могла змінюватися швидко, легко, в великих значеннях. Такою формою стали записи на папері, а пізніше – записи на електронних носіях. Таким чином, натурально-речова форма паперових грошей і електронних грошей не суперечить суті грошей, а, навпаки, є необхідною вимогою їх сутності, генетичним результатом розвитку внутрішніх суперечностей грошової форми вартості. Виникнення грошового номіналу не є «продуктом правопорядку», як стверджують представники номіналістичної або державної теорії грошей [63, с. 1], а було об'єктивно обумовлено потребами обігу. Умови виробництва сучасних грошей такі, що збільшення їх кількості відбувається шляхом збільшення їх номіналу, що об'єктивно зумовлено всезагальною споживною вартістю грошей, їх сутністю, їх функціями. Витрати на безпосереднє виготовлення грошей не мають значення для визначення вартості грошей.

Коли паперові гроші, що випускаються державою, стають основною формою грошей, витрати їх виробництва абсолютно не збігаються з тією величиною вартості, яку вони представляють у обігу. По-перше, тому що гроші виробляються монополістично, державний емітент ні з ким не вступає в конкуренцію за виробництво грошей, а, отже, не діє і закон вартості. Мінова вартість грошей, як ціна будь-якого товару, виробленого монополістично, визначається попитом на нього. По-друге, держава при виробництві грошей не має прибутку, але може отримувати іншу

форму доходу у вигляді інфляційного податку. Така форма доходу при надмірній емісії передбачає збільшення випуску грошей, що не обумовлено потребами обігу. Це призводить до зниження мінової вартості грошової одиниці, яке також не має прямого зв'язку з витратами виробництва грошей.

З прийняттям грошима форми паперових грошей, скорочується одна з головних статей витрат обігу – витрати на безпосереднє виготовлення грошей [17, с. 478], що призводить до підвищення ефективності суспільного виробництва. З прийняттям грошима форми електронних грошей, дана стаття витрат скорочується в ще більшій мірі.

Конкретна натурально-речова форма грошей (як і будь-якого товару) повинна відповідати їх споживній вартості, тобто гроші повинні існувати в тій формі, яка найкраще підходить для виконання грошима своїх функцій. Така форма є результатом природнього добору – менш придатні для грошей форми замінюються більш придатними. Для грошей особлива споживна вартість золота вступала в суперечність із всезагальною споживною вартістю золота як грошей. Для виконання грошима своїх функцій немає ніякої потреби в тому, щоб «грошовий матеріал» міг ще використовуватися і для протезування зубів. Навпаки, можливість такого використання відволікала «грошовий матеріал» від виконання ним грошових функцій. Прихильникам концепції, у відповідності з якою тільки золото може бути «дійсними» грошми, недостатньо, щоб гроші функціонували як гроші, вони ще повинні функціонувати як зубні протези. І взагалі грошима вони є тільки тому, що з них ще можна робити зуби та ювелірні прикраси. Такий підхід до сутності грошей не є функціональним підходом. Функціональний підхід пред'являє чіткий критерій для виділення товару, який функціонує в якості грошей. Виконання грошових функцій робить товар грошима.

Так само, як гроші виникають з розвитку суперечностей товару, боротьби протилежностей – вартості і споживної вартості – так і нові форми грошей виникають з розвитку внутрішніх суперечностей грошей.

Нові форми грошей виникають з кредитних відносин. Гроші та кредит діалектично пов'язані. «Кредитні гроші виникають безпосередньо з функції грошей

як засобу платежу» [51, с. 151]. Але кредитні гроші – це характеристика грошей з боку їх походження, еволюції. Дослідники з економічної історії відмічають, що кредитні відносини передували виникненню навіть найперших грошей [64, с. 32]. Гроші як засіб обігу і як засіб платежу – це діалектична єдність двох протилежностей, боротьба і рух яких відображає еволюцію грошових відносин. Відносини кредиту історично виникли раніше грошей, але «кредитна» функція грошей (функція засобу платежу) існує невідривно від грошей. І кожна нова форма грошей виникає з кредиту, спочатку в якості «кредитних грошей», зобов'язань, які потребують погашення грошима, але пізніше існує в якості самостійної форми грошей. Тобто кредитні гроші – не самостійна форма грошей, а лише перехідна форма, за допомогою якої виникає нова стійка форма грошей. Діалектичність грошей і кредиту полягає ще в тому, що кредит передбачає довіру до емітента боргу, а гроші таку довіру не передбачають: «Кредитні системи виникли і стали домінувати в період відносної суспільної злагоди, через мережу довіри, створені чи то державою, чи то, у більшості випадків, транснаціональними інституціями; в той же час цінні метали заміняли їх у періоди, що характеризувалися поширенням спустошення» [64, с. 219]. Історія знає приклади, коли паперові гроші залишалися в обігу навіть після того, як уряд припинив вважати ці гроші законним платіжним засобом. Стара валюта продовжувала використовуватися у курдських провінціях Іраку після війни в Перській затоці, незважаючи на те, що уряд курдського регіону не мав змоги друкувати цю валюту [65].

Металеві, паперові чи електронні гроші – це характеристика грошей з боку натурально-речового втілення. Суперечність між сутністю грошей і їх явищем полягає в тому, що натурально-речова форма золота не дозволяє йому в повній мірі відповідати сутності грошей. Ця суперечність призводить до виникнення нової натурально-речової форми, більш адекватної до функцій грошей. Перехід до нового натурального втілення грошей (паперові гроші) міг статися тому, що вже існували в наявності кредитні гроші (банкноти). Банкноти виникли як результат розвитку внутрішніх суперечностей металевих грошей, після чого вони витіснили метали з обігу і зайняли їх місце собою: «Навряд чи знайдеться хоч одна форма кредиту, в якій

часом йому не доводилося б виконувати функції грошей; чи є цією формою банкнота, вексель або чек, процес залишається по суті той самий, і результат залишається по суті один і той самий» [66, с. 38].

Таким чином, вже банкноти, які перестають бути розмінними на золото чи срібло, стають дійсними грошима, які виконують всі функції грошей, а золото та срібло залишаються звичайними товарами, що мають особливу споживну вартість, але не мають всезагальної споживної вартості грошей. Як тільки банкнота починає виконувати всі функції грошей, вона стає грошима. Хоча й існує певний зв'язок банкноти з золотом, цей зв'язок існує тільки в обмеженому сенсі і в обмежений період часу. Поступово зв'язок золота і банкнот зводиться до купівлі у банків золота як звичайного товару і продажу золота банкам за банкноти.

Грошовий матеріал паперових грошей так само, як і золото, має особливу споживну вартість. Папір, фарба – грошовий матеріал – може використовуватися для будь-яких потреб, для яких зазвичай використовується папір і фарба. Витрати на виробництво грошового матеріалу – золотого або паперового – це витрати обігу. У деяких дослідженнях [48] зустрічається думка, що витрати на виготовлення сучасних паперових грошей є настільки незначними, що ними можна знехтувати, однак уряд Венесуели, який зіткнувся в 2016 році з нестачею коштів для друкування власної валюти, з цим твердженням не зміг би погодитися [67]. Але, у той же час, ці витрати не визначають мінову вартість грошей в обігу.

У свою чергу, суперечність між натурально-речовим втіленням паперових грошей і їх сутністю – всезагальною споживною вартістю – призводить до виникнення електронних грошей, які сьогодні виконують функції грошей поряд з паперовими, і за їхньої допомоги здійснюється більшість обмінних операцій. Електронні гроші по відношенню до паперових виникають також у формі кредитних грошей, як свого часу виникли паперові гроші по відношенню до золотих. Сьогодні електронні гроші – гроші в безготівковій формі – поступово витісняють паперові з обігу і стають основною формою грошей.

Електронні гроші часто визначають як розрахунки, записи на рахунках [61, с. 296]. Розрахунки, записи на рахунках не є економічною категорією.

Відносини, які описуються цими словами – відносини обігу і платежу – укладені в категорії грошей, з позиції цієї категорії вони і повинні розглядатися. Дослідження не може задовольнятися твердженням, що електронні гроші – це не гроші, а записи на рахунках. Якщо записи на рахунках і гроші є нетотожними науковими абстракціями, що відбивають різні відносини, це необхідно довести, необхідно визначити відносини, які відображаються в категорії «записи на рахунках».

Вартість – це відношення, а не фізична властивість предметів, рух вартості – це відношення, записи на рахунках позначають рух вартості, реальний рух, хоч він і не має фізичного носія в тому сенсі, до якого звикли люди за часів використання золота в якості грошей. Тому записи на поточних рахунках – це гроші, як правило, в функції засобу платежу, отже, електронні гроші – теж гроші (слід зазначити, що не всі записи на рахунках є грошима, наприклад, строкові депозити у банку є зобов'язаннями банку). Фізична форма змінюється, але відносини, укладені в цих формах – не змінюються. Гроші – це не якийсь конкретний товар, це будь-який товар, який втілює в собі відносини грошей, їх функції; товар, який володіє всезагальною споживною вартістю грошей на даному етапі розвитку економіки.

Кредитні гроші виконують роль перехідної форми для зміни натурального втілення грошей. Паперові гроші спочатку виникають як кредитні гроші, які розмінюються на золото, потім отримують самостійний рух і згодом витісняють золоті гроші, стаючи самостійною формою грошей. Електронні гроші спочатку існують так само в формі кредитних грошей по відношенню до готівкових паперових грошей, але поступово витісняють їх і знаходять самостійний рух, стаючи новою самостійною формою грошей.

Емісія грошей

Необхідна кількість грошей в обігу диктується їх споживною вартістю, тобто необхідністю виконання грошима своїх функцій. Умови виробництва сучасних грошей не регулюють їх мінову вартість. По-перше, оскільки вже для золотих грошей їх кількість в обігу не залежала від умов їх виробництва, а по-друге, тому що

виробництво сучасних грошей монополізоване центральними банками [68, с. 57]. Хоча гроші сьогодні виробляються державою (центральним банком) монополістично, метою держави при виробництві сучасних грошей не є отримання монопольного прибутку, тобто держава не є капіталістичною монополією в повному розумінні цього слова. Однак монопольне виробництво грошей означає, що витрати праці на безпосереднє виробництво грошей не визначають їх мінову вартість щодо інших товарів, не визначають їх купівельну спроможність. Так проявляється сутність грошей – їх всезагальна споживна вартість. Споживна вартість грошей, як і їх вартість, є продуктом суспільних відносин, а не відносин людини і природи. Це не означає, що гроші перестали бути товаром, гроші мають споживну вартість і мінову вартість, отже, мають товарну сутність. Але важливо чітко вказувати на головну відмінність грошей від звичайних товарів – їх загальну споживну вартість, – і які ця головна відмінність знаходить форми прояву в господарській практиці.

Емісія сучасних грошей відбувається не за тим же механізмом, що і вкидання в обіг золотих грошей, але ніколи виробництво нових грошей не відбувалося в точності до потреб обігу – і не могло відбуватися в умовах диспропорційності капіталістичного відтворення. Однак, якщо за золотих грошей виробники грошей вкидали їх в обіг в обмін на інші товари (тобто як будь-який інший виробник будь-якого товару), то сьогодні емісія сучасних грошей відбувається тільки в кредитній формі. Це пов'язано з тим, що сучасні гроші розглядаються тільки як кредитні гроші, боргові зобов'язання центральних банків [69], що невірно. Існує три канали емісії сучасних грошей: фондовий, кредитний, валютний. Через валютний канал гроші випускаються (вилучаються) шляхом здійснення центральним банком операцій з купівлі (продажу) іноземної валюти на міжбанківському ринку. Через фондовий канал гроші випускаються (вилучаються) шляхом здійснення центральним банком операцій з купівлі (продажу) на відкритому ринку державних цінних паперів. Через кредитний канал гроші випускаються шляхом здійснення центральним банком підтримки ліквідності банків через механізми рефінансування. При цьому кошти випускаються на зворотній основі під відповідне забезпечення, що надається центральному банку в заставу на певний термін (від 1 до 365 днів залежно від інструменту рефінансування),

після якого повертаються в центральний банк і вилучаються з обігу [70]. Таким чином, тільки валютний канал передбачає, що гроші потрапляють в обіг не через кредит, а через обмін на товар (іноземну валюту), але при продажу центральним банком іноземної валюти національні гроші з обігу вилучаються. Тобто такий механізм залежить від відносин з іншими країнами, що проявляється у торговому та платіжному балансі, але не відповідає потребі в грошах всередині країни. Кредитний канал передбачає, що при поверненні кредитів рефінансування, грошей повинно стати в обігу ще менше, ніж їх було спочатку (на величину позичкового відсотку). Купівля державних облігацій центральним банком передбачає, що при погашенні цих облігацій грошей в обігу також стане менше [71, с. 4], ніж було емітовано центральним банком через фондовий канал емісії на величину відсотка за облігаціями. Частина державного боргу, яка існує у вигляді цінних паперів, викуплених центральним банком, є частиною емісійного механізму. Відсоток, який виплачується по купону даних державних облігацій, зменшує кількість грошей в обігу за відсутності необхідності такого зменшення, яке було б обумовлено потребами обігу. Для того, щоб емітувати гроші відповідно до потреби обігу (припустимо її відомою), державі доведеться збільшити борг на величину, яка вище потреби в грошах на суму відсотка за облігаціями, щоб при обслуговуванні боргу емісія відповідала потребі. Таким чином, збільшення грошей в обігу означає одночасне збільшення величини боргу [71, с. 15]. Наприклад, ФРС США у 2016 році володіло казначейськими облігаціями на суму 2,5 трлн. дол. [72], а НБУ володіло державними облігаціями на суму 402 млрд. грн. [73, с. 37].

Програми «кількісного пом'якшення», що застосовувалися в Японії, США, Європі, і які передбачають викуп цінних паперів у комерційних банків і підприємств здійснювалися за тим же принципом, що і емісія грошей в обмін на державні облігації. У період з початку кризи 2007-2009 років ФРС США викупила іпотечних облігацій на 1,7 трлн. дол. У 2017 році активи ФРС США, що складаються в основному з іпотечних і казначейських облігацій США, становили близько 4,5 трлн. дол., у 2018 році вони почали знижуватися, але вже у 2019 – знов зростали і у третьому кварталі 2020 року склали майже 7 трлн. дол. (рис. 2.6).

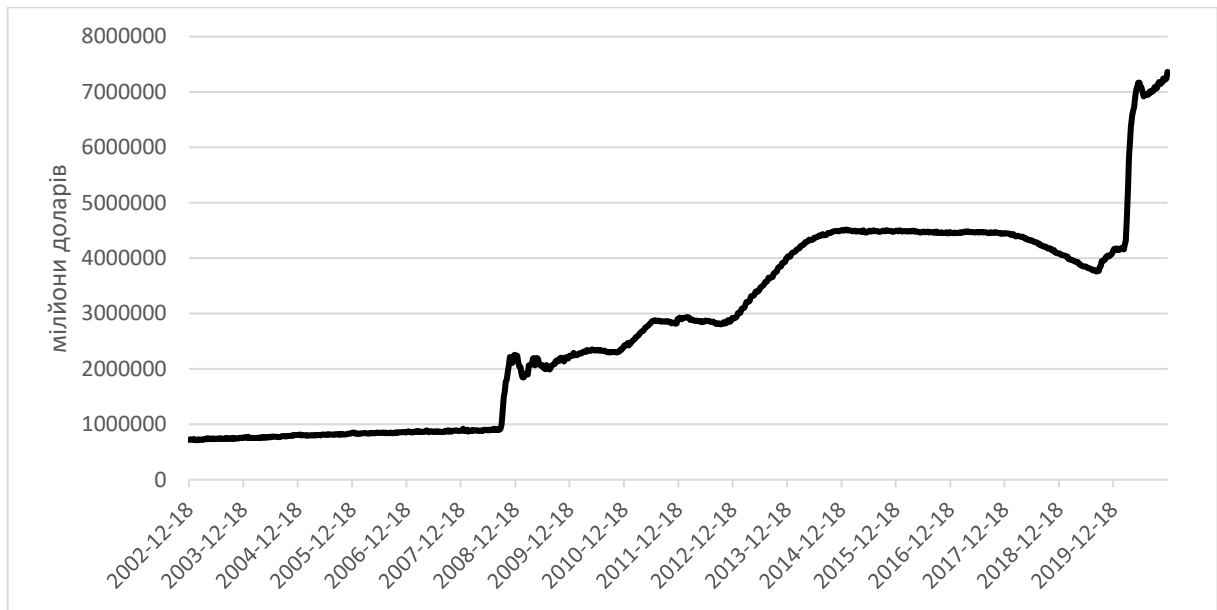

Рис. 2.6. Динаміка обсягу активів ФРС США

Джерело: складено автором на основі [74]

Активи Банку Японії почали прискорено зростати з 2010 року, коли вони склали близько 120 трлн. єн. У 2013 році обсяг активів вже був на рівні 160 трлн. єн. З цього часу активи зростають ще більшими темпами, та на кінець 2019 року досягають вже 573 трлн. єн. У 2020 році з початком «Коронакризи» активи Банку Японії зростають найбільшими темпами в історії, та досягають 700 трлн. єн у третьому кварталі 2020 року (рис. 2.7).

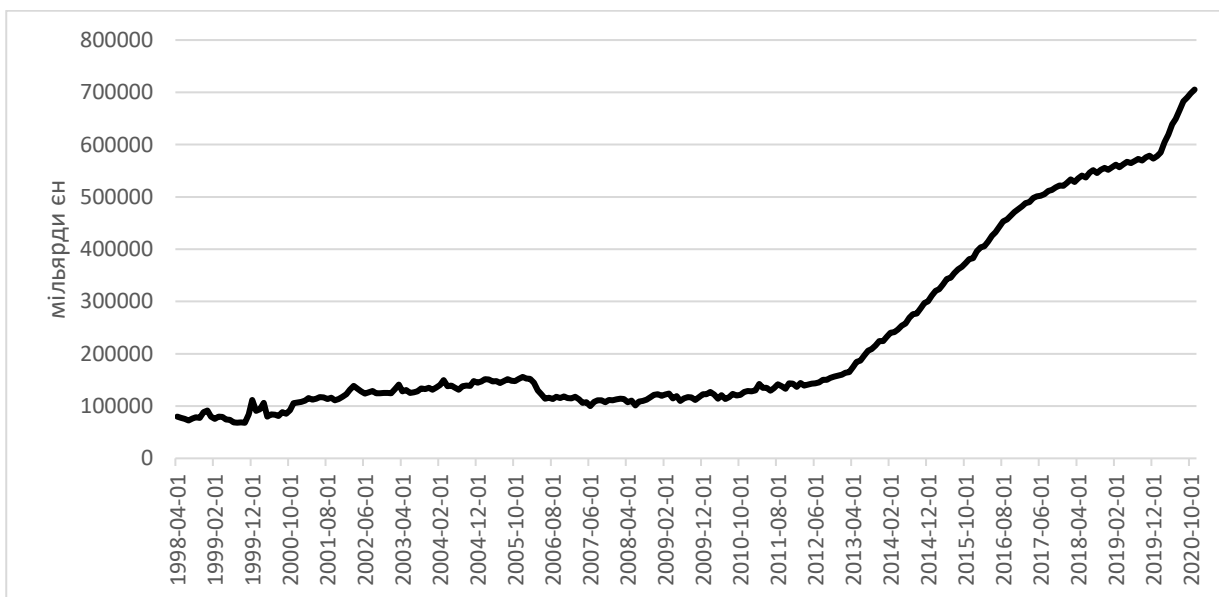

Рис. 2.7. Динаміка обсягу активів Банку Японії

Джерело: складено автором на основі [75]

Активи Європейського центрального банку почали зростати прискореними темпами під час кризи 2007-2009 років, так само як активи ФРС США. За один місяць з кінця вересня по кінець жовтня 2008 року обсяг активів збільшився з 1,5 трлн. євро до 2 трлн. євро. Після цього обсяг активів трохи знизився та коливався приблизно на одному рівні, а наступний етап прискореного зростання почався в серпні 2011 року. У період до березня 2012 обсяг активів перевищив 3 трлн. євро. Потім до кінця 2014 року спостерігалось скорочення даного показника до 2 трлн. євро, але вже у 2015 знову починається стрімке зростання до 4,7 трлн. євро до кінця 2018 року. Так само, з початком «Коронакризи» розпочинається етап найшвидшого зростання обсягу резервів Європейського центрального банку, їх обсяг досягає 7 трлн. євро (рис. 2.8).

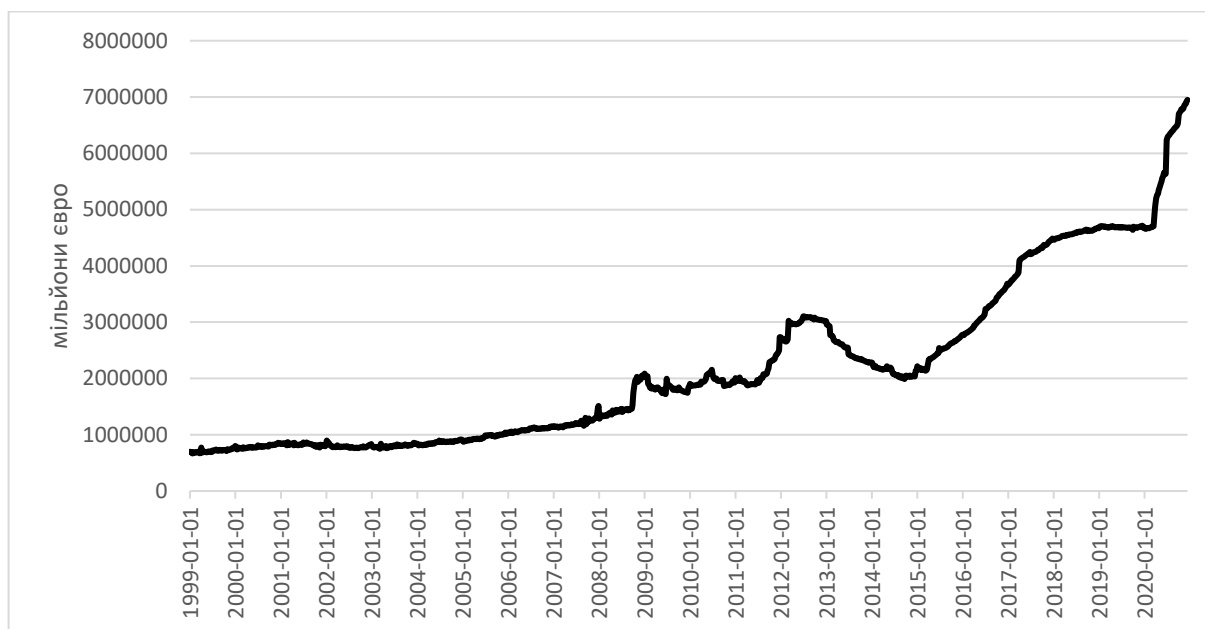

Рис. 2.8. Динаміка обсягу активів Європейського центрального банку

Джерело: складено автором на основі [76]

Якщо потреби товарного обігу зростають, то збільшити кількість грошей можна тільки за умови викупу іноземної валюти на внутрішньому ринку, збільшення державного боргу або заборгованості комерційних банків. Сам механізм емісії сучасних грошей передбачає зростання боргів, неможливість відповідності емісії потребам обігу. Це пов'язано з тим, що сучасні гроші розглядаються тільки як кредитні гроші, боргові зобов'язання центральних банків. Розуміння сучасних грошей як боргових зобов'язань застаріло. Насправді гроші не є зобов'язаннями за своєю сутністю. По-перше, це пов'язане з тим, що фіатні гроші сьогодні не можна

«погасити» в центральному банку як це було за часів золотого стандарту. Якщо рід не функціонує як боргове зобов'язання, то вона не може бути зобов'язанням за своєю сутністю. Сутність має являтися [77, с. 295]. По-друге, сучасні паперові (фіатні, декретні) гроші є грошима в повному розумінні цього слова, оскільки втілюють в собі ті ж суспільні виробничі відносини, що і золоті гроші в минулому.

Сучасний механізм емісії грошей обумовлений, з одного боку, необхідністю регулювання грошової маси, проведення монетарної політики. З іншого боку – сучасний механізм емісії є рудиментом того часу, коли гроші були розмінними на золото, тобто кредитними грошима. Безвідносно до причини збереження такого механізму емісії, його наслідком є збільшення державного (і приватного) боргу, яке не є необхідним, оскільки сучасні гроші не є борговими зобов'язаннями, кредитними грошима. Це збільшення обсягу боргів обумовлене тільки механізмом емісії і може бути усунуто, на відміну від зростання боргів, яке обумовлене причинами, що лежать в сфері відтворення суспільного капіталу. З огляду на вищенаведене, доцільним є запровадження некредитного механізму емісії грошей. Технічне рішення для такого механізму, який одночасно дозволяв би зберігати цінову стабільність, вже існує [78].

2.3. Вплив зміни купівельної спроможності грошей на рівень боргового навантаження національної економіки

Дуже часто, особливо у дослідженнях в сфері фінансів, можна зустріти положення, у відповідності до якого інфляція може бути наслідком наявності державного боргу, адже він призводить до збільшення дефіциту бюджету і до необхідності його покриття шляхами, що спричиняють знецінення грошей [79, с. 31]. Але, якщо величина державного боргу має вплив на інфляцію, то так само інфляція має вплив на величину боргового тягаря.

Диспропорції між товарним та грошовим обігом призводять до коливання загального рівня цін. Такі процеси називаються інфляцією та дефляцією.

Внаслідок того, що державні борги завжди виражені у деякій сумі грошей, процеси інфляції та дефляції мають прямий вплив на їхню реальну величину, але

такий вплив, з боку вигоди для держави, носить неоднозначний характер і потребує більш детального дослідження.

На початку свого аналізу проблеми зміни вартості грошей, що надано Дж. М. Кейнсом у «Трактаті про грошову реформу» він зауважує: «Зміна вартості грошової одиниці, що впливає однаково та рівномірно на всі господарські явища, не тягне за собою ніяких наслідків. Якщо в силу зміни існуючої вартості грошей кожен отримує по всіх своїх вимогах і за свої послуги подвійну суму грошей і подвійною ж сумою покриває всі свої витрати і потреби, то ця зміна його абсолютно не торкається» [59, с. 87]. Однак такий сценарій неможливий в реальності. Насправді, щоб збільшити кількість грошей в обігу, не витягуючи їх з інших сфер, наприклад, з накопичених скарбів або через ввезення грошей з-за кордону, треба збільшити видобуток золота (якщо говорити про золоті гроші) або здійснити додаткову емісію паперових грошей. У цей час додаткові гроші у обох випадках будуть прямим доходом власників джерел продукування нових грошей. Для золота вигода буде в руках власників золотих копальнь, а для паперових грошей – у банка-емітента. Якщо банк-емітент є державним, то, відповідно, у держави. Потім, коли гроші досягнуть каналів обігу, вони знеціняться до такого рівня (передбачається абстракція від можливості уходу «зайвих» грошей, насамперед це стосується золота, у скарби), щоб пропорції між грошовою масою та потребами товарообігу вирівнялися. Це явище буде інфляцією. Як першочергове привласнення вигід від нових грошей так і явище інфляції (це буде показано далі) ніяк не буде мати «рівномірний вплив на усі господарські явища». Якщо ж малося на увазі, що зміна вартості грошей відбудеться всюди одночасно у якийсь нереальний, магічний спосіб, то і тоді рівномірність не мала б місце, за виключенням лише того випадку, коли б у той же самий час і у свідомості усіх людей магічним чином вартість грошей стала б представляти нову величину, а про стару вони відразу б забули. Загалом, у цьому припущенні так багато умовностей та відірваності від реальних економічних процесів, що «...ступінь абстракції, якою вимагає від нас це міркування, нескінченно перевищує межі допустимого...» [5, с. 200]. Але далі у своїй роботі Дж. М. Кейнс відзначає, що зміна вартості грошей по-різному впливає на добробут різних класів.

Так як державні борги виплачуються з бюджету держави, то можливість їхнього покриття залежить від податкових надходжень від населення, які у свою чергу залежать, за інших рівних умов, від добробуту кожного платника податків. Тому явища інфляції і дефляції та їхній вплив на добробут кожного класу повинні розглядатися разом із впливом зміни мінової вартості грошей безпосередньо на суму державного боргу.

Дж. М. Кейнс виокремлює три класи у суспільстві: клас рантьє, тобто власників позичкового капіталу, клас підприємців, що є власниками промислового капіталу та клас отримувачів заробітної плати, або найманих працівників. Спочатку розглядається клас рантьє. Оскільки представники цього класу тримають свої капітали у грошовій формі, то під час процесу інфляції реальне вираження таких капіталів зменшується, тобто зменшується та кількість товарів, яку б вони могли придбати за номінальну вартість своїх грошей [59, с. 95]. У той самий час положення усіх боржників покращується, оскільки реальне навантаження їх боргів, виражених у грошах, також зменшується. Дж. М. Кейнс навіть висловлює думку, що «прогресивне падіння вартості грошей в процесі історичного розвитку не є випадковим; воно може бути зведено до двох моментів – потребі у грошах уряду та реальному політичному впливі класу боржників» [59, с. 91]. Таким чином, держава як боржник за часів інфляції отримує зменшення боргового тягаря. Це справедливо для тієї частини державного боргу, яку держава винна внутрішнім своїм кредиторам, тобто для внутрішнього боргу. Наприклад, якщо ставка відсотку, яку держава сплачує по внутрішньому боргу, становить 5%, а річні темпи інфляції складають більше, ніж 5%, то у час повернення позики держава виплатить своєму кредитору меншу суму у реальному вираженні, хоча і більшу номінально. У таблиці 2.2 представлено три варіанти розвитку подій при різних темпах інфляції: в одному випадку темп інфляції буде меншим за відсоткову ставку по кредиту, в другому – дорівнювати йому, а в третьому – перевищувати.

Таблиця 2.2

Співвідношення номінальної та реальної суми до сплати за позиками за
різних темпів інфляції

Сума позики, тис.грн.	Річна ставка відсотку, %	Номінальна сума до сплати на кінець року, тис.грн.	Річний темп інфляції, %	Реальна сума до сплати на кінець року, тис.грн.
1000	5	1050	2	1029,4
1000	5	1050	5	1000
1000	5	1050	8	972,2

Джерело: складено автором

Як видно із таблиці, за існуючої інфляції реальна сума до сплати за позикою завжди менша за номінальну, а у випадку, коли темп інфляції перевищує річну ставку відсотка, то реальна сума до сплати буде нижчою навіть за початкову суму самої позики.

Наступним важливим моментом, пов'язаним з інфляцією, є емісія грошей державою. Не секрет, що одним із засобів покриття бюджетного дефіциту (який може спричинятися, наприклад, необхідністю погашення боргів) може бути випуск додаткових незабезпечених грошей у обіг. Такий випуск неодмінно веде до посилення диспропорцій між потребою господарства у грошах та наявною їх кількістю і, звідси, до інфляції. Зрозуміло, що сам по собі незабезпечений випуск грошей не збільшує величини вартості у господарстві країни, але внаслідок того, що державні гроші є законним платіжним засобом, нові гроші будуть сприйматися на ринку так само, як і старі, і це, у свою чергу, призведе до перерозподілу вартості на користь емітента. Доход від емісії грошей схожий на засновницький прибуток акціонерних товариств, коли акціонери емітують додаткові акції, здійснюючи «розводнення капіталу». Дж. М. Кейнс наводить наступний приклад: «Припустимо, що в обігу перебуває 9 млн. паперових знаків, і що у своїй сукупності вони представляють вартість в 36 млн. зол. дол. Далі припустимо, що уряд знову випустив 3 млн. папірців, так що загальна сума їх дорівнює тепер 12 млн. Згідно вищенаведеної теорії (кількісна теорія грошей – прим. автора) 12 млн. паперових грошей повинні мати ту ж вартість, тобто 36 млн. дол. Таким чином, у першому випадку кожен папірець має вартість 4 дол., а в другому випадку – 3 дол. У результаті 9 млн. папірців,

що спочатку були в руках населення, мають тепер вартість 27 млн. дол. замість 36 млн., а 3 млн., знову випущені урядом, – вартість в 9 млн. дол. Таким чином уряд, віддрукувавши додатково паперові гроші, отримав від населення суму, рівну 9 млн. дол., так само, як якщо б він цю суму стягнув податковим шляхом» [59, с. 109]. Такий інфляційний податок припадає на кожного, хто має у володінні національні гроші, і тим він більший у абсолютному вираженні, чим більшою сумою грошей володіє суб'єкт. «Тягар податку розподілений, від нього не можна ухилитися, він не пов'язаний з витратами на стягування і вражає свою жертву щодо її багатства, – каже Кейнс, і тому, – немає нічого дивного в тому, що поверхневі переваги цього податку так зачаровують міністрів фінансів» [59, с. 109]. А якщо емісія є порівняно незначною, наприклад, 5% від загального обсягу грошової маси випускається щороку, то таке «інфляційне оподаткування» не зустрине жодного опору зі сторони населення, і може, навіть, відбуватися непомітно. В Україні люди настільки звикли до постійного зростання цін, що стосовно цього навіть не виникає жодних значних заперечень. На рисунку 2.9 представлено графік зміни індексу споживчих цін з 2000 по 2019 роки.

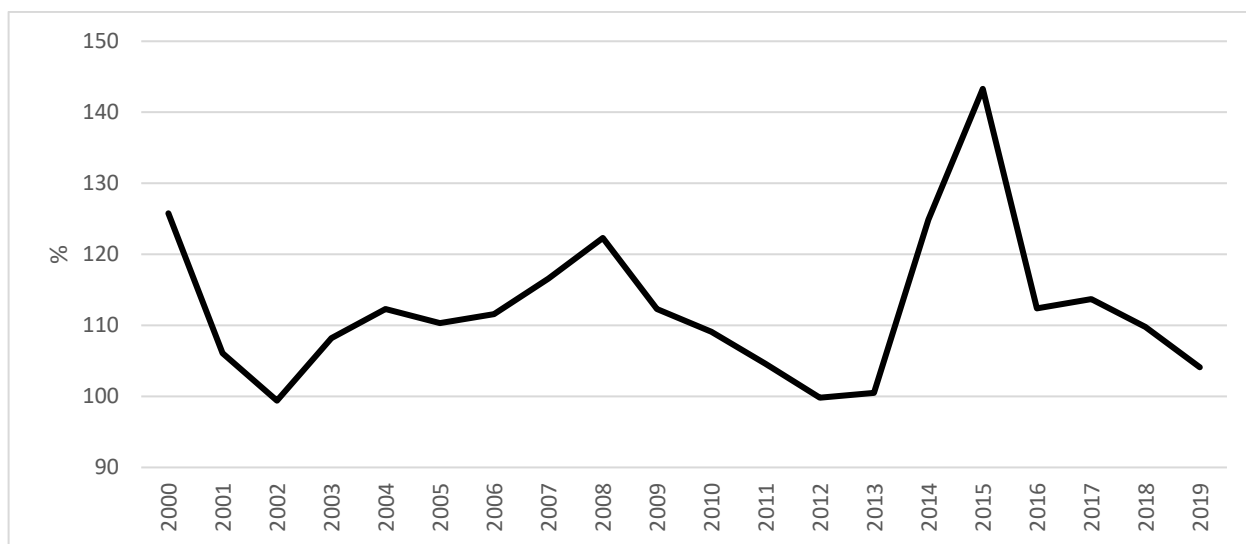

Рис. 2.9. Індекс споживчих цін в Україні у період з 2000 по 2019 рік

Джерело: складено автором на основі [80]

Як видно з діаграми, найбільші темпи інфляції були у час кризи, коли державні витрати мали бути найбільшими для підтримки виробництва та соціальної сфери.

Наявність «інфляційного обтяження» послаблює необхідність підвищувати звичайні податки для погашення державного боргу.

З іншого боку, при дуже значному знеціненні національної валюти населення стає менш схильним тримати свої заощадження у грошовій формі. І хоча відмовитися від використання національної грошової одиниці населення може лише у крайньому випадку, все ж державі доведеться підіймати відсоткові ставки за внутрішніми позиками, щоб не втратити своїх кредиторів.

Клас підприємців, на відміну від класу рантиє, або власників капіталу у грошовій формі, виграє від інфляції, адже ціна на їхню продукцію зростає, а деякі витрати залишаються незмінними номінально, як то заробітна плата робітників, чи виплати за позиками. Тобто прибуток підприємців зростає, а з ним зростають і податкові надходження до бюджету, і, за інших рівних, інвестиції підприємця у власне виробництво, що призводить до зростання його капіталу, доходів, і, знову, податкових надходжень. Ще більше виграють від інфляції підприємці, які експортують свої товари за кордон, продаючи їх за іноземну валюту, при тому, що свої витрати вони здійснюють у національній. Дж. М. Кейнс виділяє ще один вид додаткової вигоди для підприємця: «У період, коли ціни з місяця в місяць підвищуються, у ділових людей з'являється додаткове і більш значне джерело доходу – кон'юнктурний прибуток. Будь це торговець або фабрикант, кожен закупає раніше, ніж продає, і щонайменше щодо частини свого запасу він ризикує при зміні цін. Тому, якщо з місяця в місяць вартість його запасу зростає, він незмінно продає за більш високими цінами, ніж очікував, і витягує таким чином кон'юнктурний прибуток, на який не розраховував» [59, с. 96]. Але це справедливо лише для підприємств, господарський процес яких залежить, наприклад, від сезону. Такі підприємства у визначену пору року придбають сировину для свого виробництва, а продати продукцію зможуть лише через значний час. Також це справедливо і для таких підприємств, які не поповнюють свої запаси. Але для підприємств, що на визначеному відрізку часу працюють безперервно, факт продажу продукції у часі не відділяється від факту закупівлі. Припустимо, що підприємство закупає товар А, а продає вироблений з цієї сировини товар А'. У той час, як буде продано товар А', задля

забезпечення безперервності виробництва має бути закуплена сировина A_1 , а у той час, як буде продано товар A_1' , має бути закуплена сировина A_2 і т.д. Виходячи з того, що продаж A' у часі співпадає з закупівлею A_1 , а продаж A_1' – із закупівлею A_2 , можна стверджувати, що ступінь знецінення грошей у ці моменти закупівлі і продажу буде однаковим, а це означає, що підприємець нічого не виграє та не програє. Такий аналіз базується на відтворювальному підході, але у реальному господарському житті усе закінчується, тому для одного підприємця може скластися усе таким чином, що процес інфляції почнеться у той день, коли він вперше закупив сировину, або закінчиться у той самий момент, коли він востаннє продав готову продукцію. В такому випадку удача буде на його боці, але господарський комплекс країни має не одного підприємця, а багатьох, і для частини з них ситуація може обернутися з точністю навпаки, а для частини – зовсім не спричинити жодних наслідків. Тому у контексті усієї сукупності підприємців (окрім специфічних випадків, що були означені вище) кон'юнктурний прибуток не спричинить значного впливу на їхній добробут. З іншого боку, під час інфляції активують свою діяльність спекулянти, і інфляція може перетворювати підприємців на спекулянтів [59, с. 100].

Що стосується тих, хто отримує заробітну плату, то вони теж, на думку Дж. М. Кейнса, отримують вигоду від інфляції. Вимоги організованих робітників по підвищенню заробітної плати та скороченню робочого дня задовольнялися у час підвищення цін, оскільки підприємці були у більш сприятливому положенні та були схильні до задоволення вимог робітників [59, с. 101]. Але визначальним словом тут є «організованих» робітників. Дійсно, професійні спілки робітників є грізною силою у розвинутих країнах, але на пострадянському просторі такого інституту, нажаль, не існує. Принаймні, у тому вигляді, як у розвинутих західних країнах. Функції українських профспілок зводяться до виділення малозначної матеріальної допомоги або оздоровчих путівок робітникам і носять більш формальний характер. Функція боротьби за інтереси робітників, організація страйків та мітингів хіба що записана на папері. Тому коли процес знецінення грошей відбувається в Україні, інфляційне оподаткування обтяжує клас отримувачів заробітної плати, знижуючи реальні податкові надходження від цього класу до бюджету.

Державний борг будь-якої держави, в тому числі і України, складається з зовнішнього та внутрішнього боргу. Сума внутрішнього боргу представлена у національній валюті, а сума зовнішнього – у іноземній. Станом на 31 грудня 2019 року державний борг України у гривневому еквіваленті склав 1998,3 млрд. грн. Структура боргу представлена на рисунку 2.10.

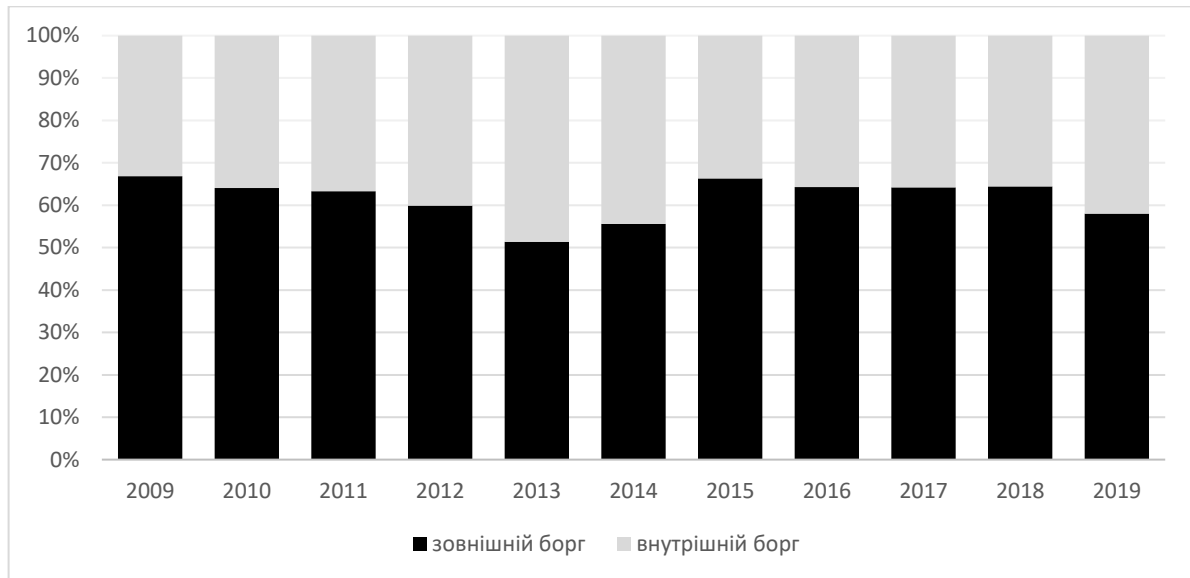

Рис. 2.10. Динаміка структури державного боргу України

Джерело: складено автором на основі [81]

Як видно з діаграми, на кінець 2019 року співвідношення між зовнішнім та внутрішнім боргом близьке до рівного. Зовнішній борг склав 58% від загальної величини державного боргу, але частка зовнішнього боргу поступово знижується після значного зростання у 2015 році.

Вище були описані переваги інфляційних процесів для зменшення навантаження внутрішнього боргу на економіку держави, і може здатися, що для зовнішнього боргу більш вигідним є процес дефляції, але це не так. Дефляція так само, як інфляція, не змінює величини вартості, яку представляє уся грошова маса, так само як і не змінюється реальна величина боргу, що представлений у іноземній валюті (якщо абстрагуватися від можливих змін у мінорній вартості цієї валюти). Але дефляція перерозподіляє вартість на користь кредиторів, збільшує реальне навантаження усіх боргів, поліпшуючи положення класу рантьє та тих, хто отримує заробітну плату. Як показує практика, робітники набагато сильніше опираються номінальному зниженню зарплати, ніж реальному [59, с. 427]. Таким чином,

підприємці внаслідок дефляції отримують менший дохід від реалізації своїх товарів та послуг, але змушені платити незмінні суми грошей у якості заробітної плати робітникам та виплат за позиками. Це призводить до зниження ділової активності та зменшення податкових надходжень до бюджету від класу підприємців. Особливо дефляція загрожує у період існування великого національного боргу порушенням рівноваги на користь класу рантє в такій мірі, що тягар податків для продуктивних класів суспільства виявиться нестерпним [59, с. 103].

З позиції зменшення реального навантаження державного боргу на економіку країни процес інфляції є вигідним. Але за умови, якщо інфляція не досягає таких темпів, що призводять до руйнування грошового обігу. Наприклад, за 2010 рік виплата відсотків за внутрішнім боргом України склала 10,8 млрд. грн., а розмір державного внутрішнього боргу у 2010 році – 155,4 млрд. грн. [82]. Це означає, що середня ставка за внутрішнім боргом складала приблизно 7%, а темп приросту цін у той самий період був 9,1% (див. рис. 2.7). Тобто внаслідок інфляції реальне боргове навантаження на державу зменшилося. Що стосується процесу дефляції, то він поліпшує положення лише деяких класів суспільства, але має загальний негативний вплив щодо реального боргового навантаження та ступеня ділової активності.

Висновки до розділу 2

Необхідність дослідження державних видатків як фактору впливу на пропорції відтворення суспільного капіталу зумовлена об'єктивним розвитком товарних відносин. Економічні кризи призводять до посилення ролі держави, відповідно необхідно зростають і державні видатки, бюджетні дефіцити, державні борги. Для багатьох країн між видатками держави та об'ємом чистих державних запозичень спостерігається пряма залежність, яка часто є більш сильною, ніж залежність між державними видатками та доходами.

Державний борг створює додатковий попит для реалізації сукупного товарного капіталу, збільшуючи граничну схильність для споживання у суспільстві.

Для визначення місця державного боргу серед інших видів боргів, доцільно їх розділити на три групи:

1. Боргові відносини між індивідуальними промисловими капіталами однієї країни. Головна причина існування цього виду боргу полягає у специфіці відтворення основного капіталу, різниці у часі кругообороту різних промислових капіталів.

2. Боргові відносини між власниками капіталу та найманими працівниками. До цього виду боргових відносин можна віднести як внутрішній державний борг, так і борг домогосподарств, гроші з якого направляються на особисте споживання кінцевих товарів та послуг. Ці боргові відносини пов'язані з необхідністю реалізації сукупного товарного капіталу всередині країни. Для того, щоб економіка могла поглинати товари, які є надлишковими по відношенню до існуючої структури та обсягу попиту, власники капіталу мають експортувати свій капітал у грошовій формі за межі існуючої структури попиту в якості позик домогосподарствам або державі.

3. Боргові відносини між різними країнами, тобто зовнішній приватний та державний борг. Країни з пасивним торговельним балансом (наприклад, Україна), не мають змоги купувати іноземні товари не збільшуючи свої зовнішні боргові зобов'язання і таким чином отримуючи світові гроші. У свою чергу, якщо існують країни – чисті імпортери, то необхідно існують країни – чисті експортери, які можуть реалізовувати надлишкові для власної економіки товари на зовнішні ринки тільки одночасно з наданням (прямо чи опосередковано) світових грошей у позику країнам – чистим імпортерам.

Якщо у боргових відносинах першого виду власники різних індивідуальних капіталів можуть поперемінно бути кредиторами або боржниками з огляду на те, яку фазу кругообороту проходять їх капітали у даний момент часу, а загальна величина таких боргів залежить лише від розвитку кредиту у даному суспільстві та від ступеня ділової активності, то для боргових відносин другого и третього видів існує суттєва відмінність. Дані види боргових відносин мають за свої причини нерівність розвитку різних країн та особливість динаміки структури та обсягу доходів суспільства в умовах розширеного відтворення та наявності технічного прогресу. У даних боргових

відносинах кредитори та позичальники не можуть помінятися місцями, а борги мають постійно зростати.

Перерозподіл, який здійснюється за допомогою боргу, може здійснюватися тільки на принципах платності, терміновості і поворотності. Таким чином, даний перерозподіл не є дійсним вирішенням суперечності відтворення суспільного капіталу, а є лише зміною його форми.

Окрім фундаментальних причин існування та зростання державного боргу, пов'язаних із суперечностями відтворення суспільного капіталу, значна частина державного боргу існує внаслідок дії причин, пов'язаних з сучасним механізмом емісії грошей. Державний борг тісно пов'язаний з державними грошима, представники деяких сучасних напрямів економічної думки взагалі стверджують, що сучасні гроші не є дійсними чи повноцінними грошима, а є частиною державного боргу, є лише кредитними грошима, зобов'язаннями уряду. З цими твердженнями не можна погодитись, адже сучасні гроші, на відміну від боргових зобов'язань, не мають погашатися емітентом та виконують усі функції грошей, отже втілюють відносини, які втілювали і гроші у попередніх речових формах. Що стосується мінової вартості грошей, або їх купівельної спроможності, то умови безпосереднього виробництва грошей не визначали мінову вартість грошей у минулому, коли гроші мали речову форму дорогоцінних металів, ні тепер, коли вони мають речову форму паперових або електронних грошей. Це зумовлено тим, що гроші мають всезагальну споживну вартість, яка не знищується у наслідок споживання грошей, тобто гроші не повинні відтворюватися. Річне виробництво грошей завжди складало лише незначну частину від тієї маси грошей, що обертається на ринку, тому умови виробництва грошей могли впливати лише на незначну частину грошей.

У той же час, розуміння грошей як боргових зобов'язань багато у чому зумовлює кредитний механізм емісії грошей. Сучасний механізм емісії грошей обумовлений, з одного боку, необхідністю регулювання грошової маси, проведення монетарної політики. З іншого боку – сучасний механізм емісії є рудиментом того часу, коли гроші були розмінними на золото, тобто кредитними грошима. Безвідносно до причини збереження такого механізму емісії, його наслідком є збільшення

державного боргу, яке не є необхідним, оскільки сучасні гроші не є борговими зобов'язаннями, кредитними грошима. Це збільшення обсягу боргів обумовлене тільки механізмом емісії і може бути усунуто, на відміну від зростання боргів, яке обумовлене причинами, що лежать в сфері відтворення суспільного капіталу. З огляду на вищенаведене, доцільним є запровадження некредитного механізму емісії грошей.

Якщо в національній економіці відбувається інфляція помірними темпами, які не загрожують руйнуванням грошового обігу, боргове навантаження на економіку знижується. Стягнення «інфляційного податку» є одним з дієвих інструментів покращення фінансового стану економіки, та, в той же час, є таким інструментом, який викликає найменший супротив з боку населення, тому обирається державою у першу чергу. З іншого боку, процес дефляції поліпшує положення лише деяких класів суспільства, але має загальний негативний вплив щодо реального боргового навантаження та ступеня ділової активності, тому є небажаним.

Основні результати дослідження, викладені в другому розділі, опубліковані автором у наукових працях [83; 84; 85; 86].

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ДЕРЖАВНОГО БОРГУ

3.1. Зростання державного боргу як об'єктивна тенденція сучасної економіки

В даному розділі, у відповідності до методу сходження до абстрактного до конкретного, предмет дослідження розглядається на найбільш конкретному рівні. Суперечності системи відтворення суспільного капіталу, що зумовлюють виникнення та зростання державного боргу, трансформуються у суперечності, які властиві самому державному боргу. З одного боку державний борг повинен зростати, бо зростає роль держави у впливі на пропорції відтворення суспільного капіталу, а з іншого боку, державний борг повинен зростати, бо існує надмірне нагромадження позичкового капіталу.

Перенагромадження капіталу в економічній теорії розглядається як одна з ознак «кризи капіталізму». Причини перенагромадження вбачаються у суперечностях відтворення суспільного капіталу. З іншого боку, перенагромадження позичкового капіталу, капіталу у грошовій формі повинно мати власні форми прояву. Але конкретні форми прояву перенагромадження позичкового капіталу достатньо не досліджені, в тому числі раніше знаходилася поза увагою економістів проблема зв'язку перенагромадження позичкового капіталу та зростання державного боргу.

А. В. Бузгалін та А. І. Колганов вбачали у перенагромадженні віртуального фіктивного фінансового капіталу фактор загострення економічних криз [87, с. 412, 472]. Вони визначали перенагромадження як неможливість реалізувати капітал з прибутком. Дж. Аррігі розглядає перенагромадження капіталу як фактор посилення конкуренції, воно призводить до «вторгнення капіталістичних організацій у сфери діяльності одне одного... збитки однієї організації слугують умовою отримання прибутку іншою» [88, с. 296]. Д. Харві розглядає кризу 1970х років як кризу перенагромадження капіталу [89, с. 23]. А. М. Маркарян вважає перенагромадження фінансового капіталу основною фундаментальною причиною кризи 2007 року [90, с. 157].

Досліджували державний борг, але не пов'язували це явище з перенагроювання позичкового капіталу представники класичного, кейнсіанського, неокласичного, некейнсіанського напрямів економічної теорії. Дж. М. Бьюкенен відзначав, що державний борг суттєво не відрізняється від приватного боргу, та реальний тягар державного боргу припадає на наступні покоління [91, с. 31]. Р. Барро, на основі праць Д. Рікардо, сформулював «теорему еквівалентності», за якою для споживачів майбутні видатки еквівалентні теперішнім, тому збільшення податків еквівалентно зростанню державного боргу. Ф. Модільяні, який відносив себе до кейнсіанців, критикував «теорему еквівалентності» Р. Барро за неймовірність припущень, що кожен піклується про своїх нащадків так само, як про себе, та називав її беззмістовною. В свою чергу, Ф. Модільяні стверджував, що державний борг «витісняє» капітал в портфелях домогосподарств, тобто в економіці [92, с. 144-145]. П. Кругман стверджує, що державні запозичення відрізняються від приватних запозичень, та якщо база оподаткування зростає швидше за борг, то він не є тягарем для економіки [93]. Козюк В. В., який займався дослідженням державного боргу у вітчизняній економічній науці, стверджує, що у перехідній економіці України державний борг не є нейтральним та спричиняє «ефект витіснення», який «у трансформаційній економіці носить більш гострий характер, ніж у розвинутій, оскільки державні запозичення здійснюються на тлі низького рівня монетизації та високих процентних ставок» [94, с. 12].

Природа державного боргу в дослідженнях зазвичай розглядається з боку боржника, з того боку, що борг виступає як розв'язання суперечності між державними витратами, які виражають потребу держави в здійсненні своїх функцій, і державними доходами, які завжди обмежені. З іншого боку, для здійснення державних запозичень, вже повинні бути в наявності вільні кошти на ринку позичкового капіталу. Саме можливість позики дозволяє державі збільшувати свої витрати понад величину доходів. Можливість позики зумовлюється, з іншого боку, перенагроюванням позичкового капіталу, що зазвичай залишається поза увагою дослідників.

Розширення виробництва неминуче наштовхується на обмеження, що ставить перед ним величина попиту, що формується існуючою структурою доходів даного

суспільства, тобто на основі існуючих відносин розподілу [17, с. 225]. Представники класичної політичної економії при аналізі пропорцій відтворення суспільного капіталу абстрагувалася від грошей у функціях засобу заощадження та засобу платежу, що дозволяло розглядати процес обміну таким чином, що увесь вироблений продукт використовувався на особисте або продуктивне споживання протягом даного року.

Виробник не здійснює жодних заощаджень, не зберігає частину прибутку або весь прибуток у грошовій формі. Держава у класичній політичній економії не виконує соціально-економічних функцій, не впливає на пропорції відтворення суспільного капіталу через видатки, тому не включалася до аналізу процесів відтворення суспільного капіталу. Кейнсіанський напрям економічної теорії, що виник після «Великої депресії» 1929-1933 рр., включає державу та гроші як засіб заощадження та як засіб платежу в аналіз економічних явищ, що дозволяє перейти на більш конкретний рівень аналізу відтворення суспільного капіталу.

Представники класичної політичної економії не розглядали відтворення основного капіталу при аналізі пропорцій відтворення суспільного капіталу. А. Сміт весь капітал розглядав як оборотний капітал. К. Маркс розділяє капітал на основний та оборотний в залежності від участі у кругообороті: оборотний капітал споживається повністю за один кругооборот, а основний капітал – частково. Але в його моделі відтворення суспільного капіталу передбачається, що термін, за який вартість всього капіталу переноситься на вартість готового товару, складає 1 рік, що може бути справедливо лише для оборотного капіталу та величини амортизації. Оскільки оборотний капітал споживається повністю за один рік, то за цей же час він мав і бути відтворений та обмінений на відповідні доходи. Саме це дозволяло абстрагуватися від грошей. Але елементи основного капіталу, такі як обладнання та капітальні споруди, не споживаються і не відтворюються за один рік. Для того, щоб оновити основний капітал на підприємстві, необхідно накопичувати відповідні доходи протягом довшого періоду. Цей процес називається амортизацією та відбувається у вигляді накопичення певної суми грошей, що означає неможливість абстрагування від цієї функції всезагального еквіваленту. В сучасній господарській практиці

розвинутих країн та багатьох країн, що розвиваються, амортизація є найефективнішим джерелом для фінансування інвестицій, «за рахунок амортизаційного ресурсу відбувається не тільки просте відтворення основного капіталу, але й підвищення його технічних характеристик завдяки асиміляції інновацій» [95, с. 7].

У той самий час, амортизація створює можливість для кредиту, тобто стає необхідним використання грошей як засобу платежу. Якщо основний капітал має термін служби, наприклад, 5 років, це означає, що 20% його вартості має кожного року включатися до вартості кінцевого товару, що виробляється за його допомогою, тобто гроші упродовж терміну служби основного капіталу будуть накопичуватися у амортизаційному фонді. Але попит з боку цих грошей на нові елементи основного капіталу буде пред'явлений лише через 5 років, коли настане час оновлення елементів основного капіталу. На цей час виробник може розмістити амортизаційні відрахування на депозитному рахунку банку, таким чином надаючи можливість іншим підприємцям чи домогосподарствам використовувати дані грошові кошти. Або банк може купувати державні облігації, кредитуючи таким чином уряд. Різна швидкість обороту різних частин оборотного капіталу також змушує виробника накопичувати гроші деякий час, щоб використати їх для забезпечення процесу відтворення його індивідуального капіталу. Так само має накопичуватися і прибуток, якщо, наприклад, величини прибутку, отриманого за один рік, недостатньо для здійснення розширеного відтворення. Накопичення частини оборотного капіталу та прибутку у грошовій формі також є джерелом позичкового капіталу.

Оскільки більшість виробників оновлює основний капітал більш-менш одночасно у фазу депресії, це обумовлює пульсуючий характер попиту з боку виробників на засоби виробництва або інвестиційні товари, що, в свою чергу, є матеріальною основою циклічності в економіці. Одночасне масове оновлення основного капіталу означає значне одночасне зростання попиту на елементи основного капіталу та стимул для розширеного відтворення цих елементів. Але, у той же час, це означає і значне масове скорочення попиту на елементи основного капіталу у майбутньому, коли капітал буде оновлений. У свою чергу, таке значне скорочення

попередньо розширеного виробництва означає рецесію в економіці, або кризу перевиробництва. Структура та обсяг пропозиції товарів більше не відповідає структурі та обсягу попиту. Скорочення виробництва елементів основного капіталу означає і скорочення попиту на предмети споживання підприємців, які розорилися, та предмети споживання робочої сили, що була задіяна у цьому виробництві, оскільки більше не існує доходів, на які купувалися ці предмети споживання. Але держава через дефіцитне фінансування у час кризи може створювати нові доходи для споживання надлишкової маси товарів. Тому під час кризи, як правило, зростає державний борг. За рахунок боргу пом'якшуються диспропорції в економіці та послаблюються негативні наслідки економічної кризи.

Включення до аналізу грошей як засобу заощадження та засобу платежу дозволяє припускати розбіжність у часі актів купівлі та продажу та накопичення прибутку у грошовій формі. Але, у той самий час, розрив у часі актів купівлі та продажу, існування кредиту і торгових посередників створює можливість криз. Економістами було помічено, що осадження прибутку у грошовій формі у одних виробників означає неможливість реалізації додаткового продукту у натуральній формі для інших [57, с. 237]. Така ситуація призведе до розорення виробників, які не можуть реалізувати свій продукт в речовій формі предметів особистого споживання виробників або предметів розкоші. Заощаджений прибуток може йти за кордон у формі позик, вивезення позичкового капіталу. Але в той же час прибуток може у вигляді позичкового капіталу нагромаджуватися всередині країни, явищем чого може бути зростання обсягу банківських депозитів, обсягів ринків цінних паперів, зокрема, ринку державних облігацій.

Для пояснення причини такого явища як перенагромадження позичкового капіталу можна використати поняття «зайвих» заощаджень, яке вживала Дж. Робінсон. «Якщо рівень заощаджень, який підприємці (разом узяті) вирішили встановити, перевищує норму нагромадження, що диктується технічним прогресом, «зайві» заощадження можуть бути «капіталізовані» тільки в тому випадку, якщо для інвестицій є можливість застосування за межами системи» [96, с. 25]. У кейнсіанській економічній теорії стверджується, що зі зростанням доходу заощадження зростають

відносно швидше, ніж зростає дохід; це явище характеризує показник граничної схильності до споживання, що розраховується як відношення приросту споживання до приросту доходу. Зі зростанням економіки заощадження будуть зростати прискореними темпами, збільшуючи, таким чином, і зростання «зайвих» заощаджень, що проявляється у зростанні обсягів позичкового капіталу.

Формування «зайвих» заощаджень призводить до ускладнення реалізації виробленої продукції. «Реалізація за межами системи», про яку говорить Дж. Робінсон, не обов'язково означає реалізацію в іншій країні. Може мати місце і реалізація за межами тієї структури попиту, що сформувалася в даній системі, тобто за посередництва боргу. Таким чином борг стає формою експорту капіталу, але не за межі країни, а за межі існуючої структури та обсягу попиту.

Борг дозволяє збільшувати споживання боржників, в цьому сенсі змінюючи структуру реального споживання населення країни. Надлишок капіталу, вартості у грошовій формі спочатку виникає з існуючих пропорцій відтворення. Далі цей перерозподіл приводить до зміни пропорцій відтворення суспільного капіталу та стає вже умовою відтворення у нових пропорціях. Але так як позика дається на умовах терміновості, зворотності і платності, то переданий капітал повинен повернутися назад з відсотком, що ще більше збільшує «зайві» заощадження, яким їх власник не міг сам знайти продуктивного застосування. Таким чином, відбувається тривале нагромадження «зайвих» заощаджень, що не знаходять застосування в реальній економіці, проте, які шукають прибуткового застосування. Такі заощадження формують і збільшують надлишкові обсяги позичкового капіталу, що проявляється у зростанні обсягу банківських депозитів (рис. 3.1). Ще однією формою прояву є зростання кількості широких грошей та профіциту глобальної ліквідності [97, с. 86].

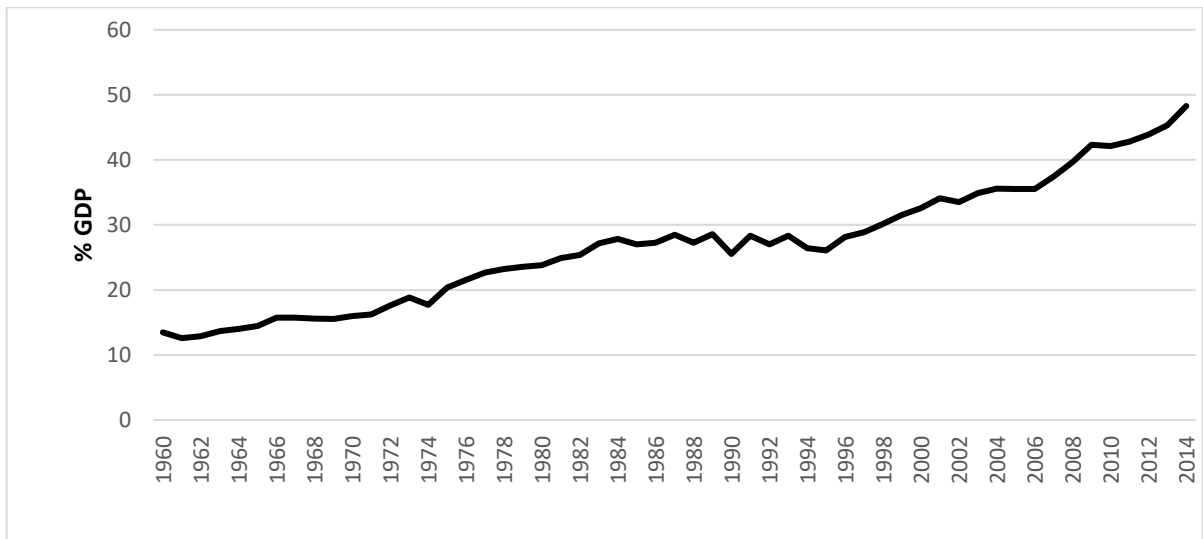

Рис. 3.1. Динаміка співвідношення обсягу банківських депозитів і світового ВВП

Джерело: складено автором на основі [98]

Перенагромадження позичкового капіталу також проявляється у зростанні капіталізації ринку акцій (рис. 3.2).

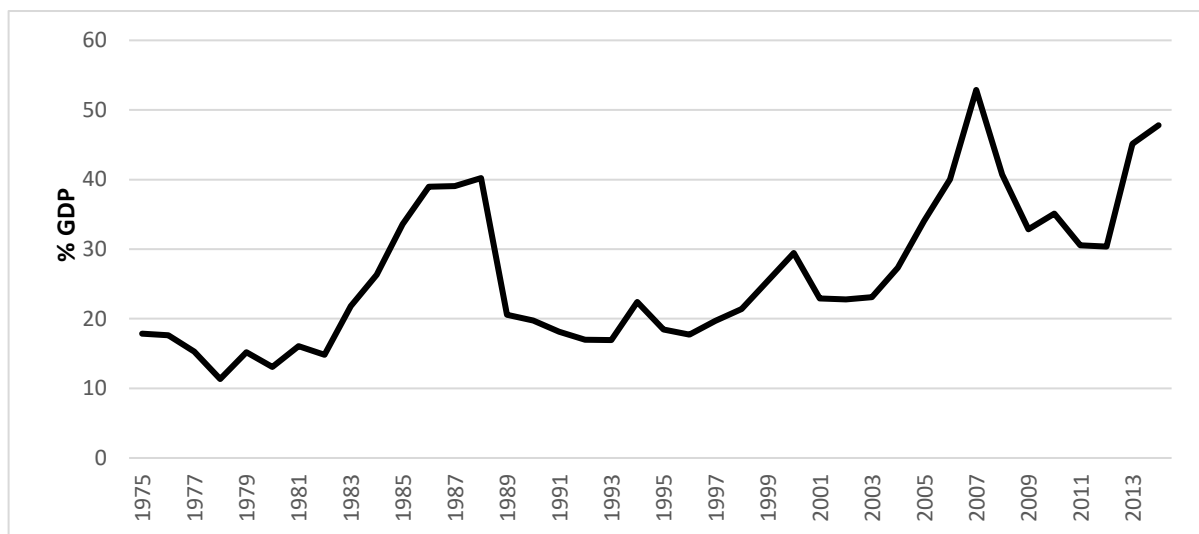

Рис. 3.2. Динаміка співвідношення обсягу капіталізації ринку акцій та світового ВВП

Джерело: складено автором на основі [98; 99]

На ринку фінансових активів найбільш стабільне зростання демонструє ринок державних цінних паперів (рис. 3.3), прискорене зростання зазвичай відбувається у період економічних криз [100, с. 20].

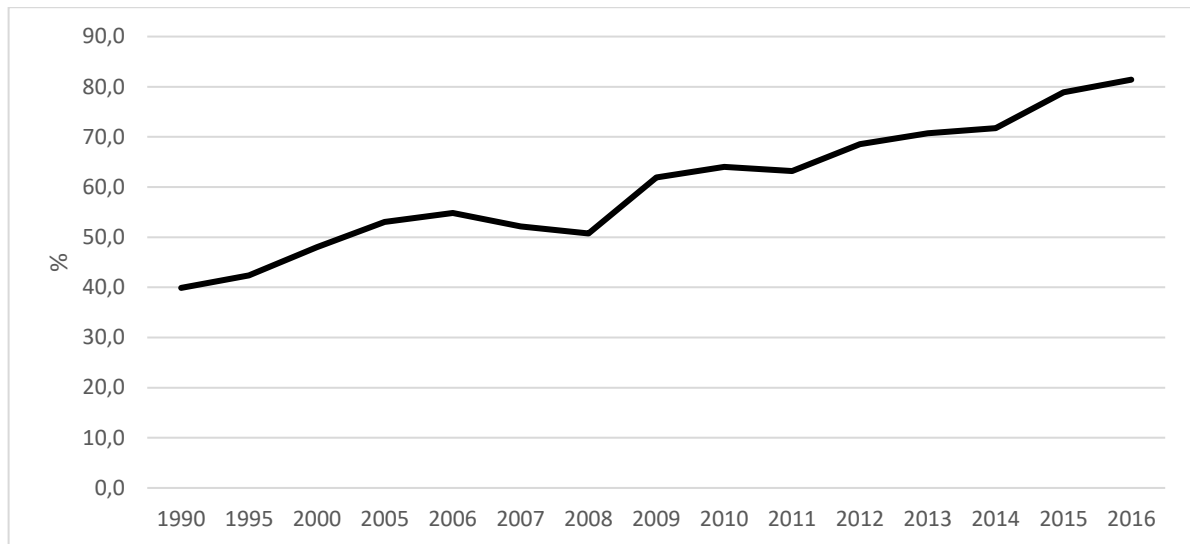

Рис. 3.3. Динаміка співвідношення обсягу ринку державних облігацій і світового ВВП

Джерело: складено автором на основі [98; 99]

Борг є свідченням того, що в економіці ресурси не розподіляються оптимально. Велика частина ресурсів концентрується у невеликій кількості власників [101].

Борг існує як надлишок вартості у власності одного суб'єкта економічних відносин або групи однорідних суб'єктів і одночасна нестача у інших. Але більш яскраво нагромадження боргу свідчить про надлишок капіталу у власності тих суб'єктів, які не знаходять йому застосування в якості капіталу-функції в тих сферах економіки, де цей капітал був вироблений. У цьому немає нічого дивного, оскільки внаслідок розвитку виробництва, НТП, структура споживання постійно змінюється, але структура масового виробництва не може змінюватися з тією ж швидкістю в такому ж відношенні, як і структура споживання. Кредит як форма руху вартості служить прискорювачем структурної перебудови економіки, але рух вартості в формі кредиту здійснюється на принципах терміновості, поворотності і платності, оскільки ці принципи дозволяють власнику вартості збільшувати вартість. Принципи кредиту змушують перерозподілену вартість здійснити зворотний рух від позичальника до позикодавця, але той дохід, який отримує позичальник у вигляді підприємницького доходу, дозволить йому погасити позику (при вдалому стані справ на його підприємстві), не зменшуючи свій капітал на всю суму позики. Таким чином, галузь, в якій працює позичальник, і яка потребує додаткового капіталу, отримує його, і з

цього боку структура виробництва перебудується. Але що буде з надлишком вартості у позикодавця? Він не тільки не зменшиться, а, навпаки, зросте на величину утриманого з позичальника позичкового відсотка. Таким чином, неминуче постійне зростання обсягів позичкового капіталу, який шукає можливість свого застосування для самозростання. З розвитком суспільного виробництва тенденція збільшення обсягів нагромадження позичкового капіталу повинна посилюватися.

Перенагромадження позичкового капіталу створює можливість для надмірного зростання державного боргу. Державний борг зростає зі зростанням державних витрат, якщо при цьому доходи держави зменшуються, або не зростають у тому ж темпі, що і витрати. А зростання боргу за незмінних умов призводить до зростання державних витрат. Державні витрати зростають не тільки через те, що потрібно обслуговувати зростаючі борги (це навіть не обов'язково, оскільки можна перевести гроші на виплату відсотку по боргу з інших статей витрат), але й тому, що існує можливість збільшувати борг, оскільки існує перенагромадження грошового капіталу у формі позичкового капіталу.

Державні витрати призводять до зростання попиту в більшій мірі на необхідні предмети споживання, що купуються на заробітну плату працівників, зайнятих у державному секторі економіки, але ці предмети споживання можуть бути вироблені тільки в сфері матеріального виробництва. Оскільки внаслідок технічного прогресу робоча сила витісняється зі сфери матеріального виробництва, зайнятість там постійно знижується, в результаті знижується і попит на необхідні предмети споживання з боку сектора матеріального виробництва. Необхідні товари, що стали таким чином надлишковими, можуть поглинатися за рахунок зростання державних витрат (рис. 4), які фінансуються через податки і через державні позики.

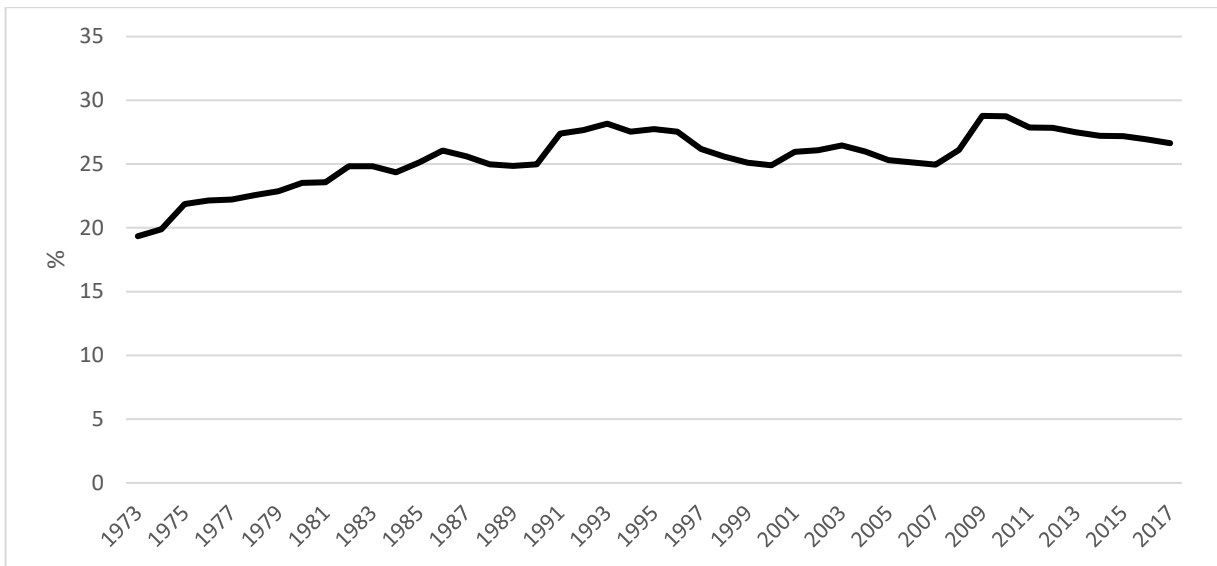

Рис. 3.4. Динаміка співвідношення державних витрат та ВВП для світу в цілому
Джерело: складено автором на основі [102]

Найбільше зниження величини державних витрат по відношенню до ВВП спостерігалось перед світовими кризами в 1990, 2000, 2007 роках. Це пояснюється, в першу чергу, більш високими темпами зростання ВВП, що були максимальними в передкризові роки.

Збільшувати споживання держава може як через наймання працівників на державну службу, на військову службу, у поліцію, в усі бюджетні організації, так і через пряму соціальну допомогу і т.і. Постійно зростаючі державні витрати на певному етапі вступають в суперечність з доходами держави. Вже існуючий і розвинений державний кредит виступає вирішенням цього протиріччя в формі нагромадження державного боргу.

Борг існує саме тому, що за його допомогою здійснюється перерозподіл ресурсів для досягнення більшої ефективності виробництва та споживання, формування більш оптимальної галузевої структури. Насильницький зворотній перерозподіл вартості під час кризи оголює внутрішні суперечності відтворення суспільного капіталу. Існує необхідність перерозподілу, але перерозподіл через борг в сучасній ринковій економіці може здійснюватися тільки на принципах кредиту. Тому зростання державного боргу об'єктивно необхідно, і неминуче призводить до того, що принципи кредиту – що в даний час найбільш сильно проявляється у відносинах державного боргу – порушуються. Це відбувається явно і неявно. Явно

порушується принцип платності – виникнення негативних відсоткових ставок, негативної дохідності державних облігацій. Неявно порушуються принципи терміновості і поворотності, коли відбувається постійне рефінансування позик. Так само принципи кредиту порушуються в разі банкрутства боржника або реструктуризації боргу. Це відбувається об'єктивно, оскільки альтернатива, при якій принципи кредиту не порушуються, призводить до найбільш гострого прояву суперечностей сучасної економіки. Наслідки в цьому випадку будуть мати набагато більш згубний ефект, ніж ті незручності, які може викликати відстрочка сплати за зобов'язаннями або невелике зниження відсоткових ставок нижче нульової позначки. Занадто велике нагромадження боргу призводить до того, що структура виробництва змінюється в такій мірі, що повернення боргу призведе до набагато більш негативних наслідків для економіки, ніж його реструктуризація, рефінансування або навіть списання. Оскільки борг вже виник з існуючих пропорцій відтворення суспільного капіталу, це свідчить про їх незбалансованість, і якби збалансованість не була досягнута за допомогою боргу, вона була б все одно насильницьким способом досягнута в результаті кризи.

Тривале нагромадження боргу, зокрема, державного боргу, визначило межу власного зростання. Але ця межа виявилася не кількісною, як її формулює Пакт стабільності та зростання [103], а якісною. Нагромадження боргу призвело до заперечення принципів кредиту, до зміни форми відносин з приводу руху вартості. Таким чином, відносини, пов'язані з державним боргом, є особливою формою кредитних відносин. Безумовно, відносини державного боргу мають загальну родову ознаку з кредитними відносинами – це відносини, пов'язані з рухом вартості. Але відносини державного боргу відрізняє те, що ці відносини відображають не поодинокий акт позики, а постійно поновлюваний процес, і встановлюються з порушенням принципів кредиту.

Принципи, на яких здійснюються кредитні відносини, суперечать вільному руху капіталу, оскільки капітал у формі позичкового капіталу переміщується тільки тимчасово, є власністю одного суб'єкта, постійно зростає в його руках. Приватна власність на позичковий капітал вступає в суперечність з суспільним характером

виробництва, необхідністю вільного переміщення капіталу для його більш ефективного застосування. З нагромадженням позичкового капіталу ця суперечність посилюється.

Власник позичкового капіталу постійно повинен відтворюватися як власник позичкового капіталу, віддаючи свій капітал в позику для отримання позичкового відсотка. Хоча його капітал є його капіталом-власністю, він, по суті, ніколи не належить йому, капітал змушує свого власника передавати його в розпорядження іншому суб'єкту ринку, залишаючи самому власнику тільки право володіння і отримання відсотка. Приватна власність на позичковий капітал постає в умовній формі, зміненій формі. Відбувається порушення принципу приватної власності. Виникнення негативних ставок позичкового відсотка і негативної дохідності цінних паперів також є таким порушенням, оскільки частина власності (позичкового капіталу) знищується. При цьому принцип приватної власності порушується добровільно. Добровільно юридично, але об'єктивно необхідно з економічної точки зору.

3.2. Динаміка величини державного боргу у зв'язку з динамікою податкового навантаження національної економіки

Класична політекономія сформувала в основному негативне ставлення до державного боргу, так як вважала його причиною скорочення національних інвестицій і стримування нагромадження капіталу. Економісти сходилися, в цілому, на тому, що державний борг є тягарем для держави, що доцільніше використовувати інші засоби для покриття державних витрат. Вважалося, що накопичення державного боргу призводить до збільшення податкового навантаження, що позики, які беруться сьогодні, приведуть до зростання податків у майбутньому, і наступним поколінням доведеться жити в умовах зрослих податків. Борговий тягар, таким чином, буде виражений через тягар податковий.

Д. Рікардо, як і інші представники класичної політичної економії, дотримувався точки зору, що непомірне обкладання податками є неминучим результатом великого

накопичення національного боргу [104, с. 201]. Дане положення вимагає критичної оцінки і перевірки його застосовності до сучасних економічних реалій.

Гіпотеза про обов'язковість збільшення податкового тягаря при зростанні державної заборгованості базується на передумові відсутності економічного зростання. При зростанні вартості річного продукту країни також буде зростати сума податкових надходжень, які збирає держава, навіть при незмінному рівні податкового навантаження (відношення суми податкових надходжень до ВВП). Таким чином, за умови економічного зростання, податковий тягар може не тільки не зростати, але навіть знижуватися.

Що стосується зростання податкового тягаря, то досить проаналізувати динаміку податкового навантаження для розвинених країн, щоб побачити стабільність в рівні даного показника (рис. 3.5).

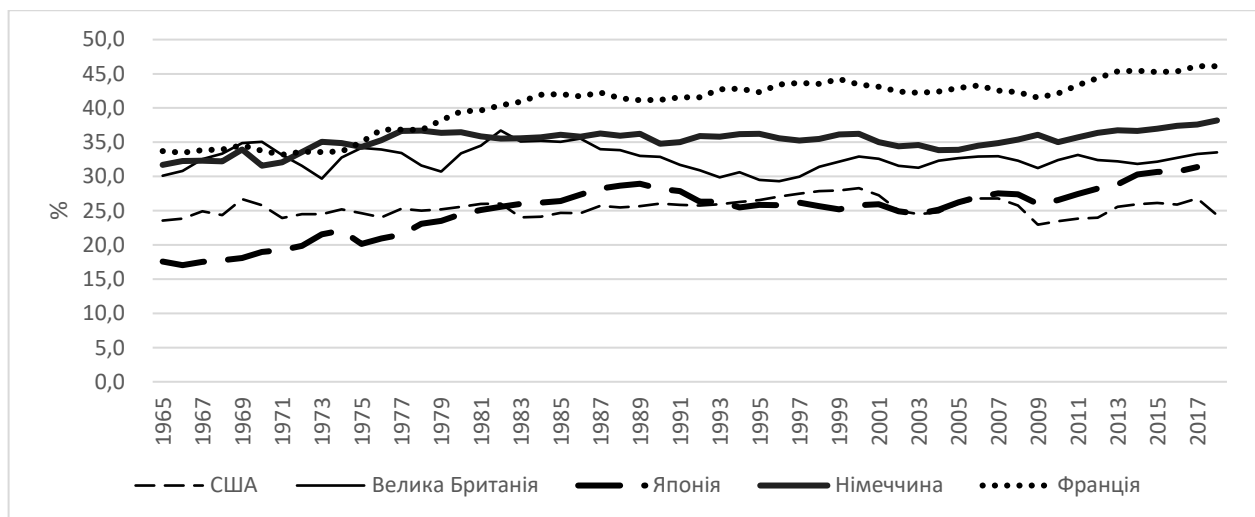

Рис. 3.5. Динаміка показника податкового навантаження для деяких розвинених країн

Джерело: складено автором на основі [105]

З графіка видно, що рівень податкового навантаження в кожній країні змінюється незначно, в той же час, із зростанням ВВП зростає і сума податкових надходжень. Це дозволяє погашати велику суму відсотків по боргу, що накопичується. Наступний графік (рис. 3.6) дозволяє порівняти динаміку відношення державного боргу до ВВП (боргового навантаження) зі змінами в податковому навантаженні у Франції і США.

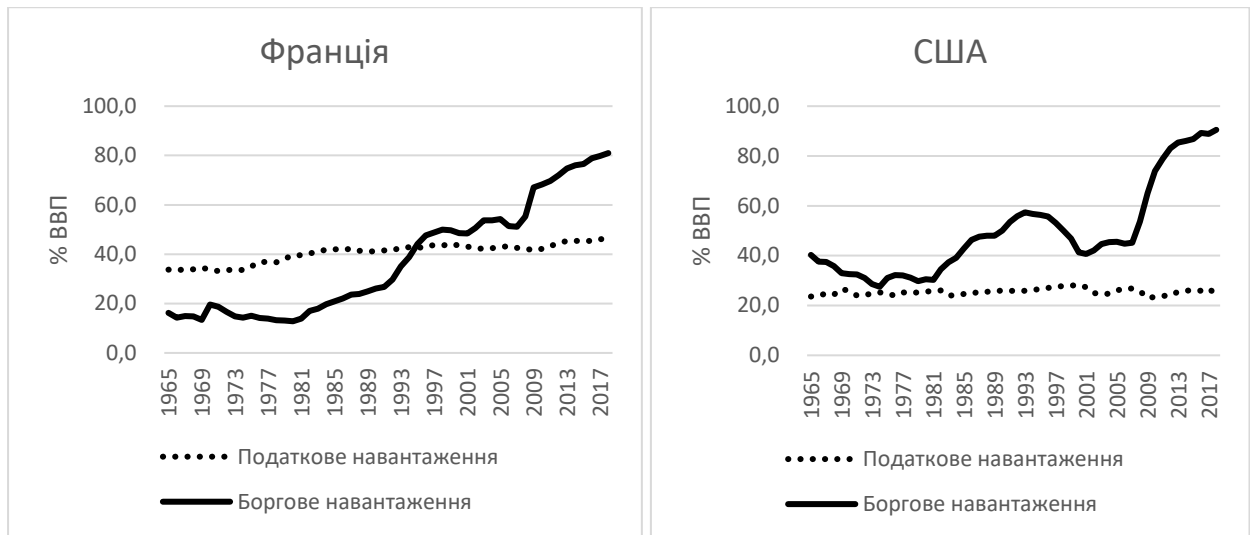

Рис. 3.6. Динаміка рівнів боргового навантаження та податкового навантаження в США та Франції

Джерело: складено автором на основі [105-107]

На наступному графіку (рис. 3.7) наведена аналогічна ілюстрація для Японії і Великої Британії.

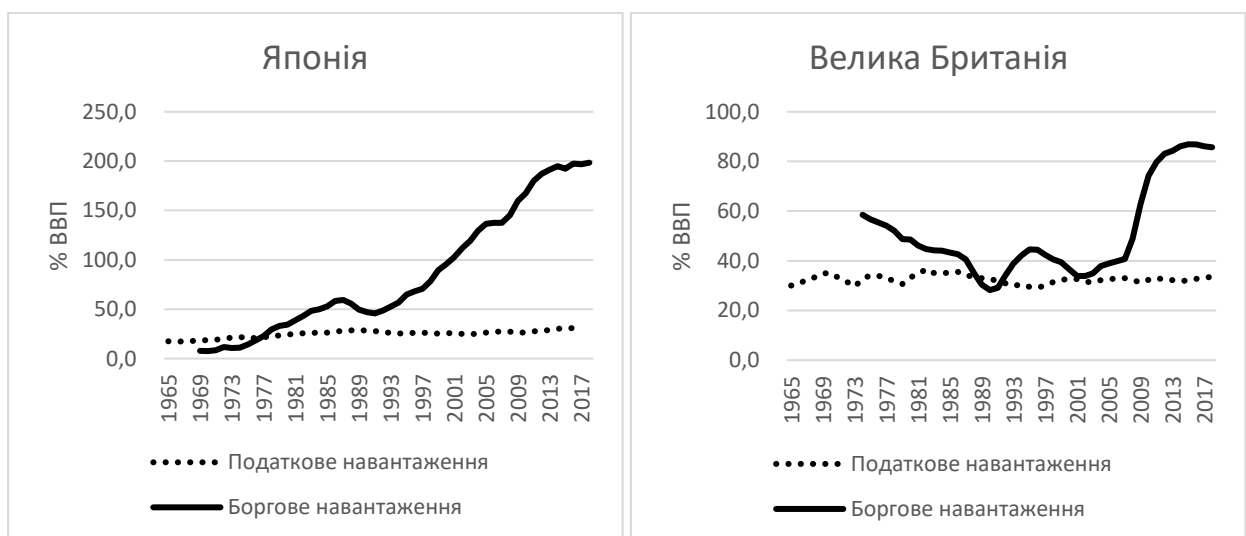

Рис. 3.7. Динаміка рівнів боргового навантаження та податкового навантаження в Японії і Великобританії

Джерело: складено автором на основі [105; 106]

З наведених статистичних даних видно, що податкове навантаження залишається приблизно на одному рівні, і коливання в цьому рівні аж ніяк не співмірні зі змінами в зростанні державних боргів.

Теорема еквівалентності

У деяких джерелах можна зустріти теорему, згідно з якою «державний борг не впливає на заощадження і нагромадження капіталу, з огляду на те, що для споживача майбутні податки еквівалентні поточним» [108, с. 41]. Ця теорема носить назву «теорема еквівалентності Рікардо». Однак варто зазначити, що сам Д. Рікардо ніколи такої теореми не формулював, вона належить перу американського економіста Роберта Барро. Р. Барро, на його думку, розвиваючи деякі положення Д. Рікардо, висловив припущення, що державний борг не викликає зміни в добробуті суспільства. Ця «теорема еквівалентності» протиставляється традиційному розумінню наслідків наявності державної заборгованості. Згідно з традиційною точкою зору, коли державні витрати, що покриваються зазвичай за рахунок податків, покриваються через позики, зниження податків призводить до зростання споживчих витрат, що веде до зростання попиту на товари і послуги, що спричиняє зростання цін, зростання обсягів виробництва і зайнятості. Ще одним наслідком зниження податків буде скорочення національних заощаджень.

Формулюючи «теорему еквівалентності», Р. Барро ґрунтується на тому, що економічним суб'єктам властиві раціональні очікування, і вони, знаючи, що в майбутньому державна позика призведе до зростання податків, прагнутимуть не витратити гроші, які повинні були б сплатити в якості податків, а економити їх, зменшуючи відповідно поточні витрати. Таким чином збільшуються особисті заощадження споживачів, а сума особистих і державних – національні заощадження – залишаються незмінними [109, с. 38-39].

Слід почати з того, що Рікардо описував цю проблему в контексті військового часу і військових податків, за допомогою яких можуть покриватися надзвичайні витрати держави. У «Досвіді про систему фінансованих державних позик», він говорить, що існують три варіанти покриття таких витрат: «Припустимо, що вільна від боргу країна вступає у війну, яка залучає її в додаткові витрати на суму в 20 млн. ф. ст. на рік. В такому випадку є три способи, за допомогою яких ці витрати можуть бути покриті. По-перше, можна стягувати щорічно податки на суму в 20 млн. ф. ст.,

причому країна буде вільна від них повністю після укладення миру. По-друге, можна щорічно укладати позики і фундувати їх, а в такому разі, якби було вирішено укласти позику по 5%, то для покриття витрат першого року країна була б обкладена постійним податком в 1 млн. ф. ст. в рік і не звільнилася б від цього тягара ні в мирний час, ні в період будь-якої майбутньої війни... Третій спосіб... полягав би... в щорічних позиках необхідних 20 млн. ф. ст. і в той же час в утворенні за допомогою податків на додаток до відсотків особливого фонду, який нагромаджувався по складним відсоткам та в кінцевому рахунку зрівнявся б з сумою боргу» [110, с. 285-286].

Найдоцільнішим Д. Рікардо називає перший спосіб. Тут особливо важливим є те, що мова йде про воєнний час. Саме війна, так як вона обов'язково веде до великих додаткових державних витрат, може змусити людину заощадити значну суму зі своїх доходів, а не наявність державного боргу. «З усіх трьох способів ми рішуче віддаємо перевагу першому. Тягар війни, безсумнівно, великий протягом всього часу, поки вона триває, але після закінчення її він відразу припиняється. Коли гніт війни дає себе знати відразу ж без всякого пом'якшення, ми стаємо менш схильними легковажно вплутуватися в дорогий конфлікт, а раз вплутавшись в нього, ми швидше забажаємо покінчити з ним, якщо тільки цей конфлікт не пов'язаний з боротьбою за національні інтереси великого значення» [110, с. 286]. Тут Д. Рікардо говорить про те, що високий військовий податок, який різко обрушився на населення, змусив би держу добре подумати, перш ніж вступати у війну, однак війни зазвичай розв'язуються не тими, на кого лягає основний тягар податків. У той же час важливо, щоб населення відчувало якомога менший економічний тиск, так як від цього залежить популярність уряду. Саме тому держава схильна вибирати такий варіант покриття своїх витрат, який є найменш відчутним і болючим для платників податків. Таким варіантом і є державні запозичення, оскільки їх тягар менш відчутний для населення, ніж тягар різко збільшених податків.

Говорячи про даний спосіб покриття надзвичайних витрат, Д. Рікардо не зводить його в ранг закономірності, як це робить Р. Барро, а лише пропонує його в якості можливого вирішення проблеми. Згідно з його думкою, людина сама не обов'язково надасть перевагу сплатити всю суму податку відразу: «Важко було б

переконати людину, що має 20 тис. ф. ст. або будь-яку іншу суму, що постійна сплата 50 ф. ст. в рік настільки ж обтяжлива, як і одноразовий податок в 1 тис. ф. ст. У нього є туманне уявлення, що 50 ф. ст. в рік будуть сплачуватися потомством, а не ним самим» [110, с. 286]. Але зобов'язати його сплатити всю суму відразу може держава, і він, знаючи про те, що країна знаходиться в стані війни, не стане цьому опиратися.

«Якщо хто-небудь повинен сплатити 1 тис. ф. ст. прибуткового податку, – каже Д. Рікардо, – то він, ймовірно, намагатиметься зберегти всю цю суму зі свого доходу; але він вчинив би не інакше, якби замість військового податку такого розміру була укладена позика і на сплату відсотків за цією позикою він повинен був би платити тільки 50 ф. ст. прибуткового податку. Отже, з економічної точки зору військові податки кращі, тому що при сплаті їх люди намагаються заощадити суму, рівну сукупності військових витрат, не зменшуючи національного капіталу. У другому ж випадку таке зусилля робиться тільки для заощадження суми відсотків по наявних видатках, і, отже, сума національного капіталу зменшується». Домогосподарства будуть прагнути зберегти кошти для сплати майбутніх податків тільки в крайньому випадку, в разі війни. Але навіть і в цьому випадку мало ймовірно, що у кожного знайдуться кошти для сплати більш значного податку. Д. Рікардо сам наводить заперечення на це своє твердження, однак спростовує його: «Звичайне заперечення, висунуте проти сплати більш значного податку, полягає в тому, що його незручно сплачувати фабрикантам і землевласникам, так як у них немає великих вільних сум. Ми вважаємо, що вони всіляко намагалися б зберегти їх з доходу і могли б отримати гроші з цього джерела. Припустимо, що вони не могли б зробити цього, але що заважає їм продати частину своєї власності за гроші або позичити гроші під відсотки? Що є особи, бажаючи давати гроші в позику, видно з того, з якою легкістю уряд укладає свої позики. Видаліть з ринку цього великого позичальника, і приватні позичальники будуть швидко задоволені» [110, с. 287]. Д. Рікардо абстрагується від можливостей сплати такого податку найманими працівниками, оскільки за його часів їх заробітна плата становила лише необхідний мінімум засобів існування, то ж працівники не могли бути платниками військового податку.

Д. Рікардо дійсно говорив про те, що наявність внутрішнього державного боргу нічого не змінює в рівні загального національного доходу. Відсотки, що сплачуються за державними боргами, є «плата правої руки лівій», і немає ніякої різниці для багатства країни, сплачуються ці відсотки, або не сплачуються. Дійсною витратою, за словами Д. Рікардо, є сума боргу (його тіло), а не відсотки, які сплачуються за цією позикою. Чи будуть сплачуватися ці відсотки чи ні, країна не стане ні багатшою, ні біднішою [104, с. 203]. Д. Рікардо вважав, що знищення боргу нічого б не змінило в добробуті нації, маючи на увазі, що борг би зник, або зникла б необхідність його погашення і сплати по ньому відсотків: «Ось чому сплата відсотків за національним боргом ще не створює лиха для країни, а звільнення її від сплати цих відсотків не є для неї полегшенням. Тільки шляхом заощаджень з доходів і шляхом скорочення витрат можна збільшити національний капітал, а знищенням національного боргу не можна ані збільшити дохід, ані скоротити витрати» [104, с. 204].

З іншого боку, необхідність сплати боргу і відсотків по ньому залишається тягарем для однієї частини суспільства, яка повинна провадити ці виплати. За умови великого накопичення внутрішнього боргу, та меншість, ті особи, які позичають державі гроші, мають у своєму розпорядженні значні капітали у формі позичкових капіталів, зазвичай державні облігації знаходяться у власності банків, інвестиційних фондів та крупних бізнесменів. Навпаки, податки на погашення та обслуговування боргу стягуються зі всіх як правило непропорційно до їхнього багатства. Окрім витрат по боргу, платники податків також несуть витрати по утриманню тієї частини державного апарату, яка покликана забезпечувати управління державним боргом, його обслуговування та погашення. В результаті, тягар державного боргу лягає на більшу частину населення, і правомірним буде заявити, що це і буде тягарем для країни. Рікардо в своєму аналізі абстрагувався від класової структури суспільства, проте даний фактор є дуже значним на більш конкретному рівні розгляду проблеми державного боргу.

Державний борг і майбутні покоління

Ідея про перерозподіл багатства в часі за допомогою державного боргу [111] будується на методологічній передумові ізолюваності суб'єкта відносин (принцип «робінзонади»). Незважаючи на те, що суб'єкт вступає в певні відносини, він вступає у відносини тільки сам з собою, що саме по собі абсурдно. Щоб уникнути очевидної абсурдності такого припущення, воно модифікується в інше – суб'єкт вступає у відношення не зовсім з собою, а з «майбутнім» собою. Але, оскільки припускається, що з майбутнім можливо вступати в стосунки, а саме – переміщати багатство, то майбутнє повинно існувати в реальності наряду з теперішнім, а не бути абстрактним припущенням. Допоки машина часу не винайдена та не доступна кожному суб'єкту боргових відносин, таке припущення можна не розглядати.

Насправді, переміщення багатства із майбутнього в теперішнє неможливо. Суб'єкти боргових відносин не ізолювані, в боргових відносин завжди бере участь кредитор і боржник, які не є однією і тією ж особою. Гроші переміщуються від одного суб'єкта до іншого, відбувається рух вартості між існуючими суб'єктами в даний момент часу, а не з майбутнього в минуле. З точки зору відтворювального підходу борг – це не тільки переміщення власності від кредитора до боржника. Це створення доходів для боржника, яких у нього не було до цього. Ці нові доходи змінюють обсяг та структуру сукупного попиту на ринку. Специфіка нової структури попиту залежить від того, ким є боржник і на які товари він пред'являє попит. Товари, на які пред'являється новий попит, повинні бути в наявності на ринку, вони повинні бути вироблені, і тут стає ще більш очевидною абсурдність припущення про можливість переміщення вартості з майбутнього в минуле. Якщо зануритися в абстракцію ізолюваного суб'єкта, який в теперішньому часі отримує гроші для можливості збільшення свого споживання за рахунок скорочення споживання в майбутньому часі (коли настане час повертати гроші), то все одно неможливо уявити, яким чином з майбутнього будуть переміщені товари, які будуть предметами його нинішнього споживання, що збільшилося. Товари повинні бути вироблені в майбутньому і

надіслані йому в даний час в той момент, коли йому доведеться скорочувати своє споживання в майбутньому. Таке неможливо без машини часу.

Більш простий спосіб вирішити наведені труднощі – це розглядати боргові відносини як рух вартості між суб'єктами економіки в теперішньому часі. Борг змінює існуюче відношення між обсягом і структурою попиту та обсягом і структурою пропозиції (виробництва). Наслідки зміни цього відношення є такими, що борг повинен постійно відтворюватися, підтримуючи змінене відношення.

Таким чином, державний борг не обов'язково є «тягарем для майбутніх поколінь», бо зростання державного боргу не обов'язково тягне за собою зростання податкового навантаження. Так само державний борг не є переміщенням багатства із майбутнього в теперішнє. Державний борг є відносинами теперішнього часу, що впливають на теперішню структуру і обсяг сукупного попиту, та, оскільки державний борг змінює обсяг і структуру сукупного попиту у системі відтворення суспільного капіталу, то він сам постійно має відтворюватися, підтримуючи змінені пропорції.

3.3. Порушення принципів кредиту у відносинах державного боргу: суперечливий зв'язок державного боргу та економічного зростання

У неокласичному напрямі економічної теорії погляд на створене за допомогою позикових коштів багатство як на від'ємне багатство [112, с. 118] є досить поширеним. Такий підхід передбачає відрахування державних боргів із сукупного обсягу багатства країни-позичальника. В сучасних умовах, коли величезні державні борги мають практично всі розвинені країни, критичний аналіз даного питання є особливо актуальним. Таке трактування ролі боргу для багатства держави неоднозначне і потребує більш глибокого критичного розгляду.

А. Маршалл дотримувався думки, що при оцінці сукупного обсягу індивідуального багатства країн необхідно відняти всі борги і інші зобов'язання одних жителів даної країни по відношенню до інших. Слід відняти із загальної суми ті облігації, які випущені одним урядом або приватними громадянами цієї країни і знаходяться в руках іноземців, і додати до неї іноземні облігації, якими володіє дана

держава. Більш того, форми багатства (наприклад, дороги і канали, підприємства газопостачання та водопровідні споруди), які були створені не на основі державних заощаджень, а за допомогою державних позик, є «величезним від'ємним багатством» [112, с. 118]. Очевидно, що мова йде саме про зовнішні державні запозичення. У питанні внутрішнього боргу А. Маршалл залишається прихильником поглядів класичної економічної теорії, відзначаючи, що внутрішні позики не зменшують величину національного багатства: «Наприклад, оскільки британські державні облігації та облігації будь-якої англійської залізниці знаходяться у володінні всередині країни, можна просто вважати саму залізницю частиною національного багатства, зовсім не беручи до уваги державні облігації та облігації залізниці» [112, с. 118]. Цю точку зору поділяють і сучасні дослідники, зокрема К. А. Хубієв [113, с. 29].

Під національним багатством в неокласичному напрямі економічної теорії розуміють сукупність споживних вартостей, як вироблених працею, так і отриманих в дар від природи, за вирахуванням тих об'єктів багатства, які були створені за рахунок коштів, отриманих в борг за межами цієї держави [112, с. 115-118]. Саме багатство було центральною категорією, оскільки економічна наука – це «наука про багатство» [112, с. 107].

Поняття «капітал» виділяється в окрему категорію і означає ту частину багатства людини, яку вона спрямовує на отримання доходу в формі грошей. До найбільш важливих елементів капіталу відносяться, наприклад, фабрика, що належить промисловцю, та інші господарські об'єкти – машини, сировина, а також продовольство, одяг, житлові приміщення, які він може мати у своєму розпорядженні для надання в користування своїм працівникам і для престижу свого підприємства. Але в той же час, з поняттям «багатство» у поняття «капітал» є те спільне, що в нього слід включити позики, надані під заставні або в іншій формі, і відняти його (власника капіталу) власні борги [112, с. 132-133].

У марксистській політичній економії вважалося, що капітал, що дається в борг державі, споживається, знищується, і більше не існує, а державні облігації, які були видані в обмін на цей капітал, представляють лише фіктивний капітал, боргові

зобов'язання [17, с. 510]. Але облігації представляють капітал для свого покупця в тому сенсі, що приносять дохід. Згідно з емпіричними даними, держави мають у своєму розпорядженні як зобов'язання, так і активи, які можуть включати і іноземні державні облігації [114]. Таким чином, залучений в якості державних позик капітал не обов'язково знищується, а може бути використаний з метою отримання прибутку або позичкового відсотка. Безумовно, не всі державні активи – дійсний капітал [17, с. 377], але частина з них є дійсним капіталом, а частина є капіталом, оскільки приносить державі позичковий відсоток – це видані позики, куплені державні облігації та інші цінні папери. Наприклад, дохід Великобританії від інвестицій в 2014-2015 бюджетному році склав 7,2 млрд. ф. ст. [115].

Відомо, що в державах з більш розвинутою економікою існує більш низька норма прибутку, ніж в країнах, що розвиваються [17, с. 395]. Нормою прибутку визначається верхня межа ставки позичкового відсотка, її нижня межа може дорівнювати нулю [17, с. 393]. Це обумовлює більш низькі відсоткові ставки в розвинених країнах, що позначається і на купонах державних облігацій (рис. 3.8).

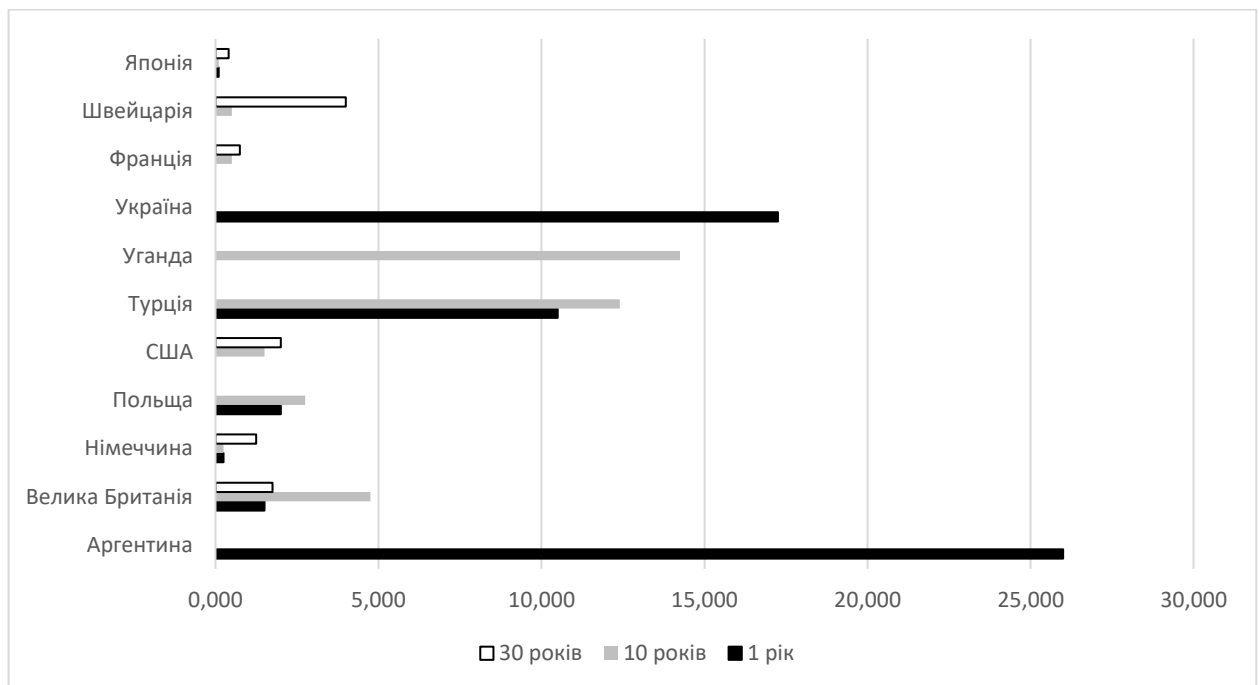

Рис. 3.8. Купони державних облігацій зі строком погашення в 1, 10, 30 років станом на квітень 2020 р.

Джерело: складено автором на основі [116]

Висока надійність облігацій і можливість безперешкодно продавати їх на фондовій біржі має своїм наслідком високий попит на цінні папери розвинених країн, що так само є значним фактором зниження ставок за даними держоблігаціями. Результатом цього стає вкрай низька плата за позикові кошти для урядів розвинених країн. У той же час розвинені країни, такі як США, Великобританія, Німеччина, Швейцарія та ін. можуть інвестувати як у інші розвинені економіки під низьку ставку відсотка, так і в країни, що розвиваються, де дохідність облігацій досить висока. Це дозволяє з відсотків, що надходять за наданими позиками, погашати відсотки за отриманими позиками, причому сума позикових коштів, якою таким чином можна буде користуватися «безкоштовно» в разі перевищує ту, яка надана у позику. Наприклад, якщо США продали 10-річні казначейські білети на 10 млрд. дол. під 2%, з них на 2 млрд. дол. були куплені 10-річні облігації Бразилії під 10% річних, то таким чином, одержувані за виданою позикою відсотки покривають відсотки за отриманою позикою повністю, і уряд США має в своєму розпорядженні 8 млрд. дол. додаткових коштів фактично безкоштовно. З іншого боку, ясно, що для країн, що розвиваються, подібна практика обмежена, і інвестування в економіку більш розвинених країн під такі низькі відсотки є недоцільним. Набагато логічніше використовувати тимчасово вільні кошти для виведення власної держави в ранг розвинених, стимулюючи економіку, наприклад, зниженням податкового навантаження. В той же час, якщо найвищі посадовці в державі є власниками державних облігацій та мають прямий чи опосередкований вплив на формування їхньої дохідності, то немає нічого дивного в тому, що держава не поспішає знижувати дохідність облігацій навіть у ситуації, коли попит на них в декілька разів перевищує пропозицію [117].

Високий попит на цінні папери деяких розвинутих країн призводить до того, що їх державні облігації торгуються за ціною вище номіналу, забезпечуючи негативну дохідність до погашення (рис. 3.9). Це явище безпосередньо пов'язане з перенагромодженням позичкового капіталу.

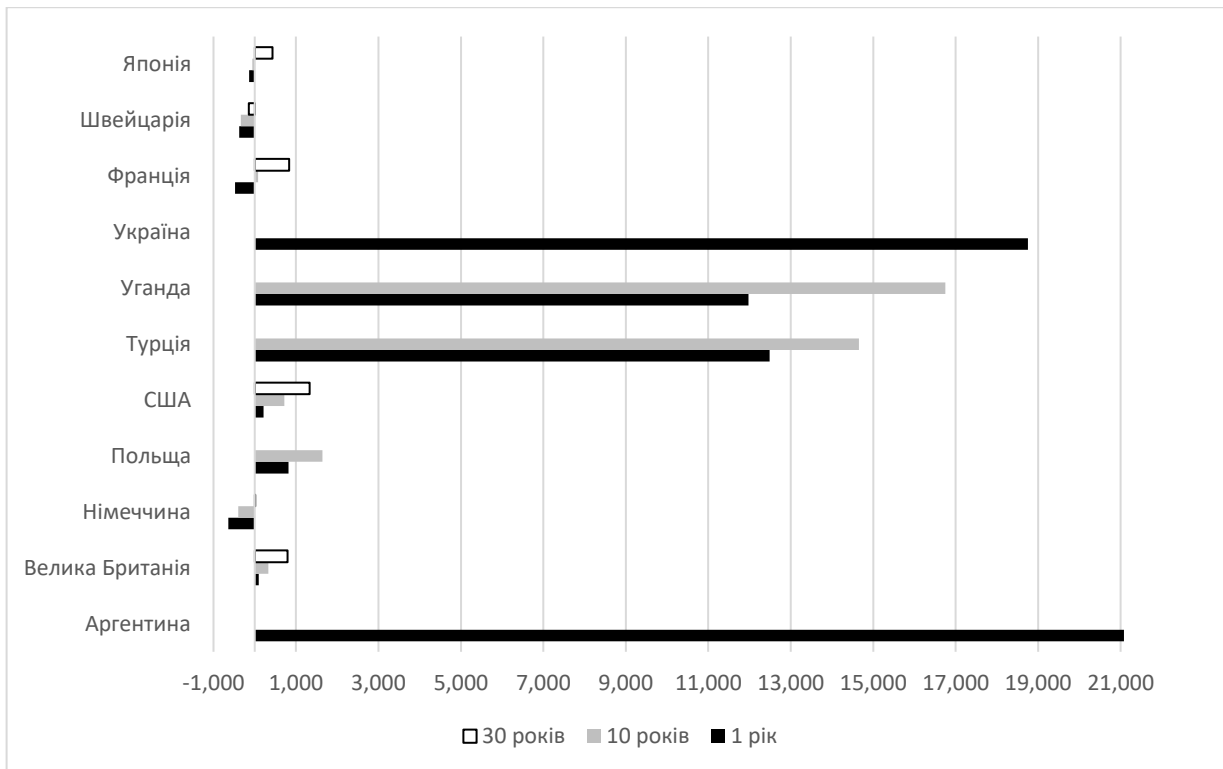

Рис. 3.9. Дохідність до погашення державних облігацій зі сроком погашення в 1, 10, 30 років станом на квітень 2020 р.

Джерело: складено автором на основі [116]

Такий стан речей дозволяє державам-емітентам даних облігацій здійснювати первісне розміщення з від'ємною дохідністю [118; 119]. Від'ємну дохідність мають вже 16% облігацій, які входять в JPMorgan Global Government Bond Index, загальна сума яких становить 3,6 трлн. доларів [120]. Від'ємна дохідність за борговими зобов'язаннями обумовлена високим попитом на облігації урядів даних країн, а це зростання попиту, в свою чергу, обумовлене перенагроюванням позичкового капіталу та необхідністю збереження капіталу його власниками, суперечністю між суспільним характером виробництва і приватним характером привласнення його результатів. Таким чином, принцип платності для даних боргів не виконується. Принципи терміновості і поворотності не виконуються для державного боргу, якщо розглядати державний борг не як застиглу в часі сукупність позик, а як відтворюване явище, як процес, в якому одна позика покривається наступною (механізм рефінансування боргу), підтвердженням чому є тривале зростання боргів більшості країн.

На думку П. Кругмана державний кредит вельми відрізняється від кредиту, який бере, наприклад, звичайна сім'я. Відмінність державного боргу полягає у тому, що немає необхідності повертати державний борг, досить лише того, щоб база оподаткування росла швидше, ніж зростає борг [93]. Слід зробити уточнення, що це може бути справедливо і коли зростання боргу відбувається швидше за зростання бази оподаткування, за умови, що має місце зниження відсоткових ставок за позиками, або при збільшенні податкових надходжень (зростання податкових ставок, детінізація економіки та ін.), або за одночасної дії перелічених факторів. Тобто, іншими словами, борг може зростати невпинно до тих пір, поки бюджет держави справляється з виплатами по його обслуговуванню. А що стосується самого тіла кредиту, то воно залишається в розпорядженні позичальника. Окремо взята конкретна позика підлягає поверненню, але ті кошти, які повертає позичальник одному кредитору, він може взяти в борг у іншого. Таким чином, можуть змінюватися імена кредиторів, умови надання кредитів, однак кошти, отримані за допомогою державного кредиту, залишаються в руках позичальника, підтвердження чому ми можемо побачити, проаналізувавши динаміку обсягів державних боргів розвинених країн.

Як видно з таблиці 3.1, державний борг розвинених країн протягом багатьох років показує тенденцію до зростання.

Таблиця 3.1

Темпи приросту державних боргів країн G7 (%)

	Велика Британія	Італія	Канада	Німеччина	США	Франція	Японія
1996	21,60	14,93	3,00	3,32	5,14	7,88	5,59
1997	13,81	0,91	1,08	2,40	3,00	4,89	10,56
1998	-6,32	2,19	1,98	4,97	1,97	5,28	11,17
1999	13,98	2,43	2,60	3,28	2,15	2,19	5,16
2000	-2,19	1,67	0,57	0,58	0,01	2,72	6,48
2001	-1,39	4,91	2,61	1,04	4,02	3,08	6,81
2002	-1,79	1,13	1,76	4,26	7,57	6,61	3,77
2003	1,00	2,45	0,92	6,69	10,37	9,78	5,42
2004	13,70	3,74	2,01	5,02	9,06	6,97	2,96
2005	12,19	4,27	4,49	4,81	7,64	5,90	-0,20
2006	10,26	4,13	2,24	3,24	5,72	0,35	-0,54

Продовження таблиці 3.1

2007	-1,29	1,23	1,22	0,54	6,64	4,92	4,54
2008	-6,04	3,64	8,09	4,31	17,90	9,38	9,60
2009	33,88	5,79	8,94	6,99	14,79	17,34	3,39
2010	25,77	4,42	7,28	18,25	11,72	5,79	6,84
2011	14,70	2,75	6,32	1,75	9,37	6,28	3,06
2012	9,74	4,12	6,63	3,63	7,46	4,68	1,56
2013	3,03	3,97	4,93	-0,65	4,95	4,50	1,53
2014	14,54	3,13	2,59	0,10	3,13	3,14	-1,89
2015	10,19	1,65	5,46	-1,14	6,13	3,01	2,18
2016	-10,87	2,07	1,40	-0,77	3,02	4,15	-0,82
2017	-0,45	1,91	2,03	-2,27	6,26	3,20	0,90
2018	2,04	2,21	3,77	-2,29	4,45	2,49	
2019	8,23	1,22	1,57	-0,79	5,43	2,81	

Джерело: складено автором на основі [106; 107; 121; 122]

Як можна судити з даних, представлених в таблиці 3.1, обсяги державного боргу розвинених країн мають тенденцію до зростання. Іноді темпи даного приросту нижче, ніж в інші періоди, проте загальна тенденція простежується чітко. У деякі періоди темпи приросту є від'ємними для Великої Британії, Німеччини та Японії, що означає скорочення обсягу боргів, це відбувалося у періоди перед економічними кризами, тобто у фазі зростання економіки, але під час розгортання кризи зростання боргів відбувалося набагато швидшими темпами. Наприклад, у Великій Британії у 2008 році темп приросту обсягу державного боргу склав -6%, але у 2009-2011 роках цей показник вже був позитивним та двозначним. У Німеччині темп приросту державного боргу є позитивним у 2020 році [123], як і у багатьох інших країнах, що пов'язано з розгортанням «Коронакризи».

Але якщо принципи терміновості і поворотності не виконуються для всього боргу, якщо його розглядати з точки зору відтворювального підходу, то принцип платності порушується навіть для окремих позик, і в такому випадку для кредитора його капітал-власність перестає бути капіталом у будь-якому сенсі.

Слід окремо зазначити, що можливість торгувати облігаціями з від'ємною дохідністю на фондових біржах дозволяє отримувати спекулятивний дохід, але це не має відношення до приросту вартості капіталу, а лише до перерозподілу вартості від «менш вдалих» біржових гравців до «більш вдалих».

Таким чином, відносини, пов'язані з державним боргом, є особливою формою кредитних відносин. Безумовно, відносини державного боргу мають спільну родову ознаку з кредитними відносинами – це відносини, пов'язані з рухом вартості. Але відносини державного боргу відрізняє те, що ці відносини відображають не поодинокий акт позики, а поновлюваний процес і здійснюються з порушенням принципів кредитних відносин.

Важливим для розгляду також є рух позичкового капіталу не тільки в грошовій формі, але і відповідний йому рух вартості в товарній формі, чого вимагає відтворювальний підхід. Позика, як правило, розглядається в якості суми грошей, яка передається від одного суб'єкта кредитних відносин іншому, а після закінчення терміну погашення повертається назад з відсотками. Але гроші, взяті в борг, часто перетворюються в речові елементи продуктивного капіталу, наприклад, якщо на ці гроші будується підприємство. При настанні терміну погашення позики позичальник повинен погасити позику, і він буде зобов'язаний до цього, навіть якщо у нього не буде в наявності грошових коштів. В такому випадку він може втратити своє підприємство, і зворотний рух коштів від позичальника до кредитора відбудеться. Більш того, може статися відчуження від позичальника інших елементів його капіталу чи багатства, якщо одного підприємства буде недостатньо для повного погашення боргу. Це справедливо для індивідуального багатства. Але зовсім інша справа з національними боргами одних держав по відношенню до інших. При неможливості держави погасити свої зобов'язання за зовнішніми позиками, вона буде оголошено банкрутом, і наслідком цього в сьогodнішній світовій практиці буде закриття на певний відрізок часу доступу до нових позик на світових ринках капіталу для даної держави та відтік вже інвестованого капіталу [124, с. 56, 58]. Кредитори прагнуть не допускати банкрутства своїх позичальників і йдуть для цього на різні поступки, наприклад, зміни умов погашення зобов'язань. Таким чином, якщо на позикові кошти будуються канали, дороги, підприємства газопостачання та водопровідні споруди, вони будуть функціонувати і збільшувати багатство країни навіть в разі дефолту, який є досить поширеним явищем в історії світової економіки [125, с. 24-26]. З іншого боку, закриття доступу на ринок кредитних ресурсів для держави означає, що вона не зможе

рефінансувати старі позики за допомогою нових, в цьому випадку борг стає дійсним тягарем для бюджету, і державі доводиться підвищувати податки, скорочувати витрати, вдаватися до інфляційного обтяження, або використовувати відразу всі можливі методи балансування бюджету. При такому положенні в економіці країни виглядає доцільним реалізувати ліквідні активи, якими володіє держава, наприклад, іноземні державні облігації з низькою прибутковістю – і, навпаки, недоцільно збільшувати обсяг вкладень в такі цінні папери [126].

При найбільш конкретному розгляді питання необхідно відзначити, що кошти, що надходять у скарбницю за допомогою державних запозичень, не обов'язково будуть витрачатися ефективно. Особливо це стосується країн з високим рівнем корупції в органах влади, наприклад, України [127]. Немає гарантії, що вони не сприятимуть збільшенню багатства окремих осіб, пов'язаних з владою, що призвело б до поглиблення економічних і соціальних суперечностей всередині держави-позичальника. Але це справедливо для будь-яких коштів, а не тільки для позикових. Видатки держави мають здійснюватися ефективно, незалежно від джерел його наповнення. При ефективному витрачанні бюджетних коштів, якщо частина їх запозичується, багатство країни буде рости швидше, ніж при відсутності зовнішніх позик. При неефективному – буде застійним або таким, що скорочується.

Таким чином, можна зробити висновок про неоднозначність трактування державного боргу як вирахування з багатства країни. При розгляді боргу як явища, що відтворюється, в якому одна позика покривається наступною, принципи терміновості та поворотності не виконуються, і, таким чином, зникають підстави для відрахування державного боргу з багатства країни. Ситуація, що склалася з порушенням принципу платності для держоблігацій деяких розвинених країн призводить до того, що капітал, обмінений на ці облігації, перестає бути капіталом, оскільки застосовується не з метою отримання прибутку і не є самозростаючою вартістю. Навпаки, такі позики мають наслідком зменшення багатства країни-кредитора.

3.4. Відносини державного боргу у економіці сучасної України

На найбільш конкретному рівні дослідження доцільним є розгляд специфіки відносин державного боргу в українській економіці. Метою даного параграфа є розгляд всезагальних та особливих рис державного боргу України.

Багато українських дослідників, що займалися проблемою державного боргу, безумовно, праві в тому, що розглядали державний борг як важливу проблему управління державними фінансами [128-136] та як наслідок функціонування системи державного кредиту, а «потреба в державному кредиті зумовлена тим, що держава у своїй діяльності здебільшого виходить із меж фіскальних можливостей, забезпечуваних податками» [137, с. 9]. Але глибшим питанням буде те, чому держава здебільшого виходить із меж фіскальних можливостей?

Державний борг є результатом об'єктивних суперечностей відтворення суспільного капіталу. Було показано, що державний борг зростає швидшими темпами під час економічних криз, що пов'язано з суперечністю між обсягом і структурою попиту та обсягом і структурою пропозиції. З графіка на рисунку 3.10 видно, наскільки значним було зростання державного боргу під час економічної кризи «Великої рецесії» 2007-2009 років.

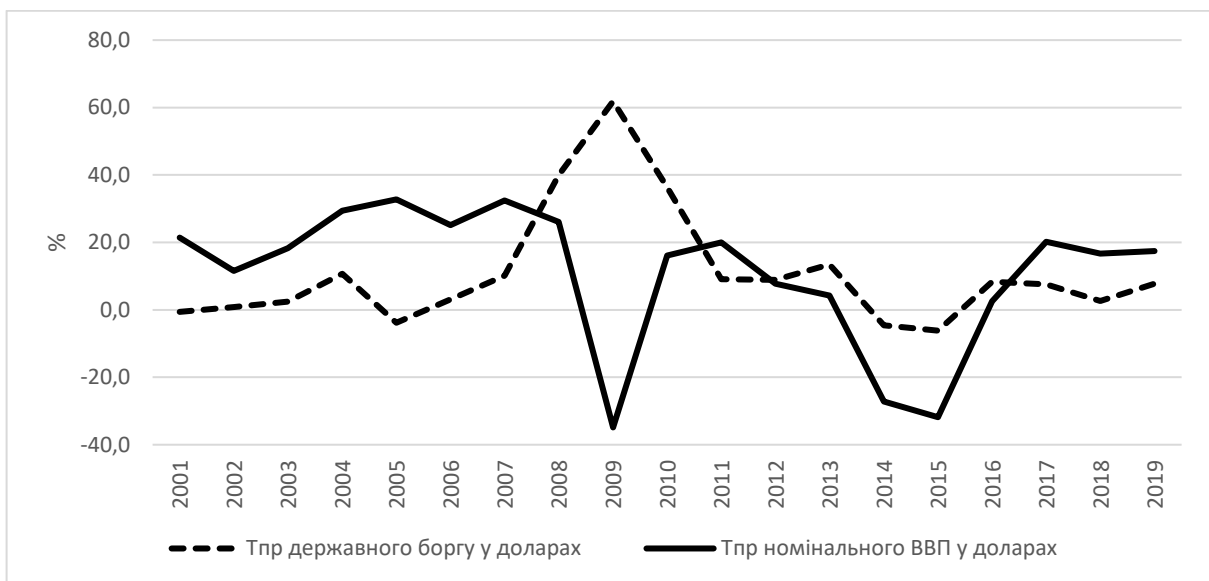

Рис. 3.10. Динаміка темпів приросту обсягу номінального ВВП та державного боргу України у доларах США

Джерело: складено автором на основі [138-154]

У той же час криза 2014-2016 років була специфічною для української економіки у сенсі зниження державного боргу. Це пояснюється дуже значною девальвацією національної валюти та інфляцією. Але, якщо дивитись на динаміку показника відношення обсягу державного боргу до ВВП, то можна побачити, що він зростав як під час кризи 2007-2009 так і під час кризи 2014-2016 (рис. 3.11).

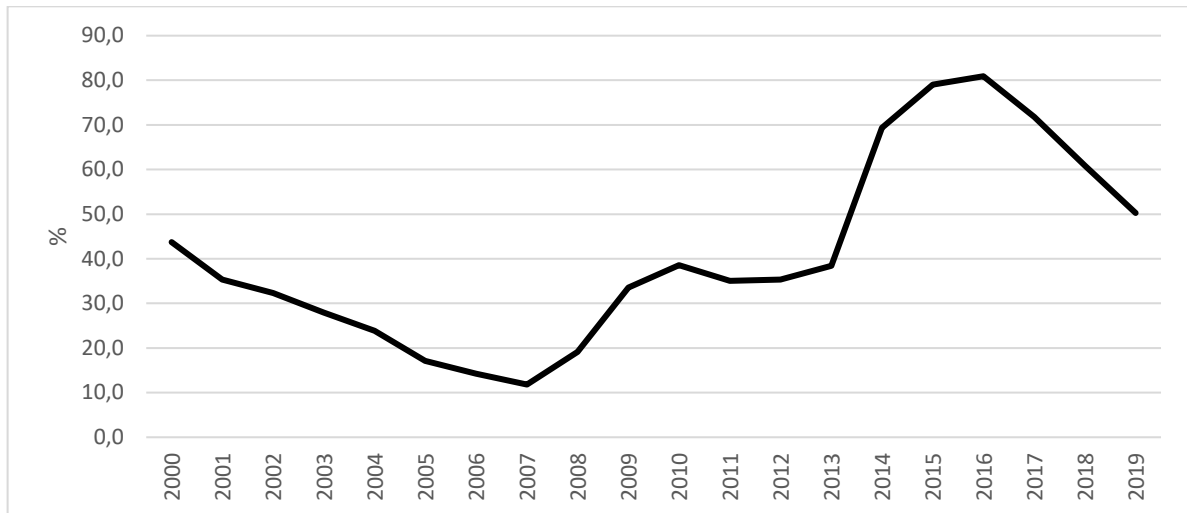

Рис. 3.11. Динаміка відношення обсягу державного боргу до ВВП в Україні

Джерело: складено автором на основі [138-154]

На рисунку 3.12 видно, що зниження державного боргу у 2014-2016 роках відбулося саме завдяки зниженню внутрішнього державного боргу. Разом з тим, зовнішній державний борг у той же період демонстрував зростання (рис. 3.14).

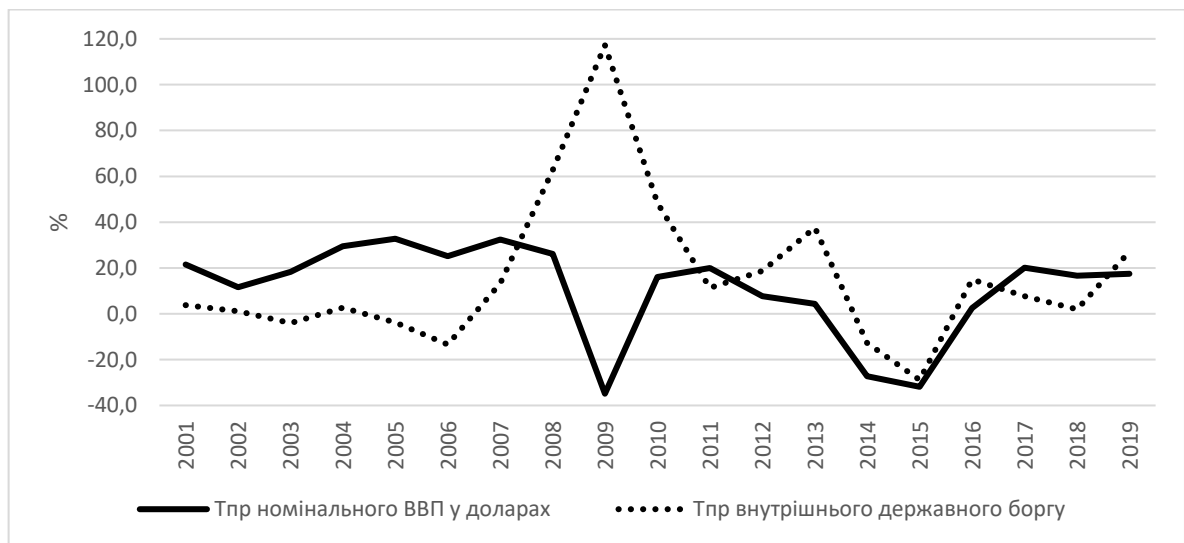

Рис. 3.12. Динаміка темпів приросту обсягу номінального ВВП та внутрішнього державного боргу України у доларах США

Джерело: складено автором на основі [138-154]

Внутрішній державний борг, що номінований у національній валюті, хоча і розміщується з більш високими ставками дохідності, залишає більше простору для економічної політики, а саме зниження боргового навантаження через девальвацію та інфляцію під час значних економічних потрясінь. Саме через інфляцію та девальвацію національної валюти під час кризи 2014-2016 років внутрішній державний борг, номінований у доларах, не зростав, а, навпаки, скорочувався. Це скорочення склало у 2014 році 12,8%, а у 2015 році – 28,8%. На графіку з рисунка 3.13 можна побачити, що внутрішній державний борг, номінований у гривнях, зростав у 2014-2016 роках. Одночасно той же самий показник, але номінований у доларах США, скорочувався.

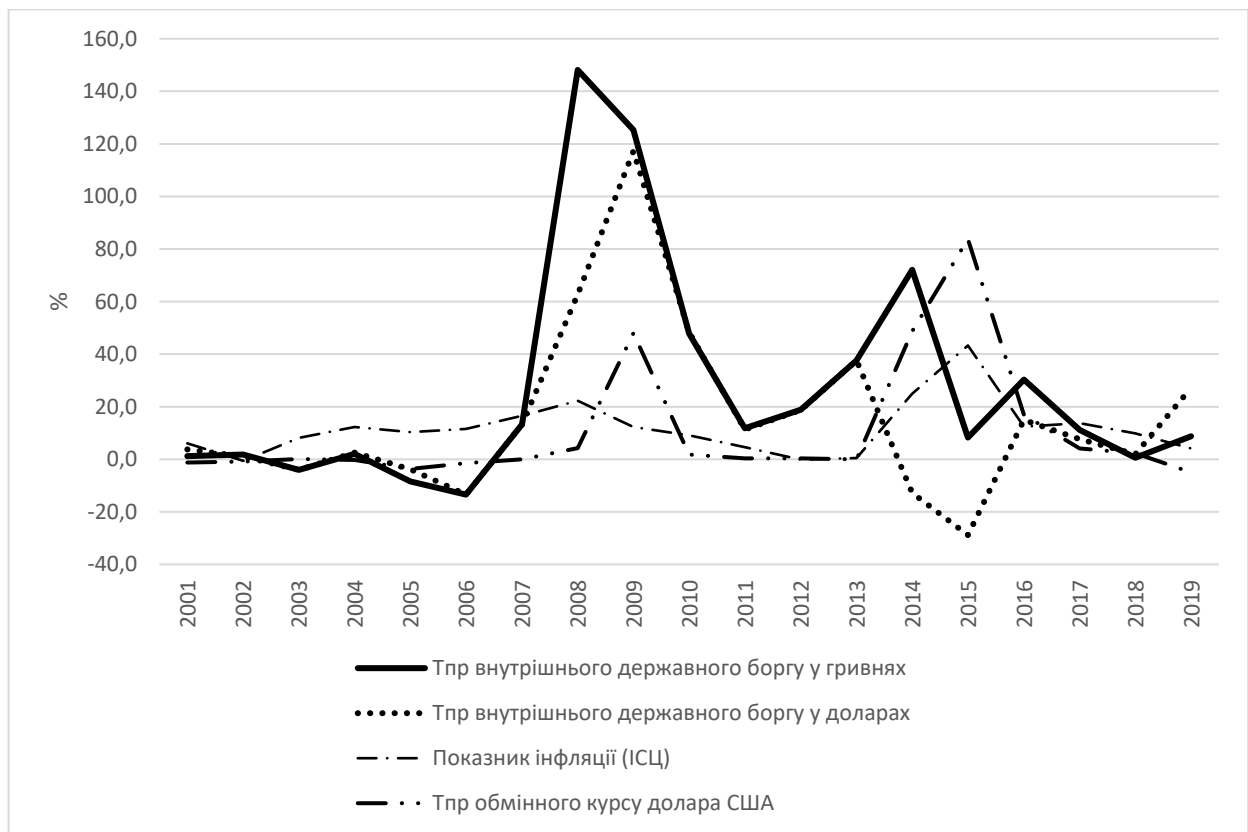

Рис. 3.13. Динаміка внутрішнього державного боргу, обмінного курсу долара США, та інфляції

Джерело: складено автором на основі [80; 138-151; 155]

Зовнішній державний борг демонстрував прискорене зростання як під час кризи 2007-2009 років, так і під час кризи 2014-2016 років (рис. 3.14).

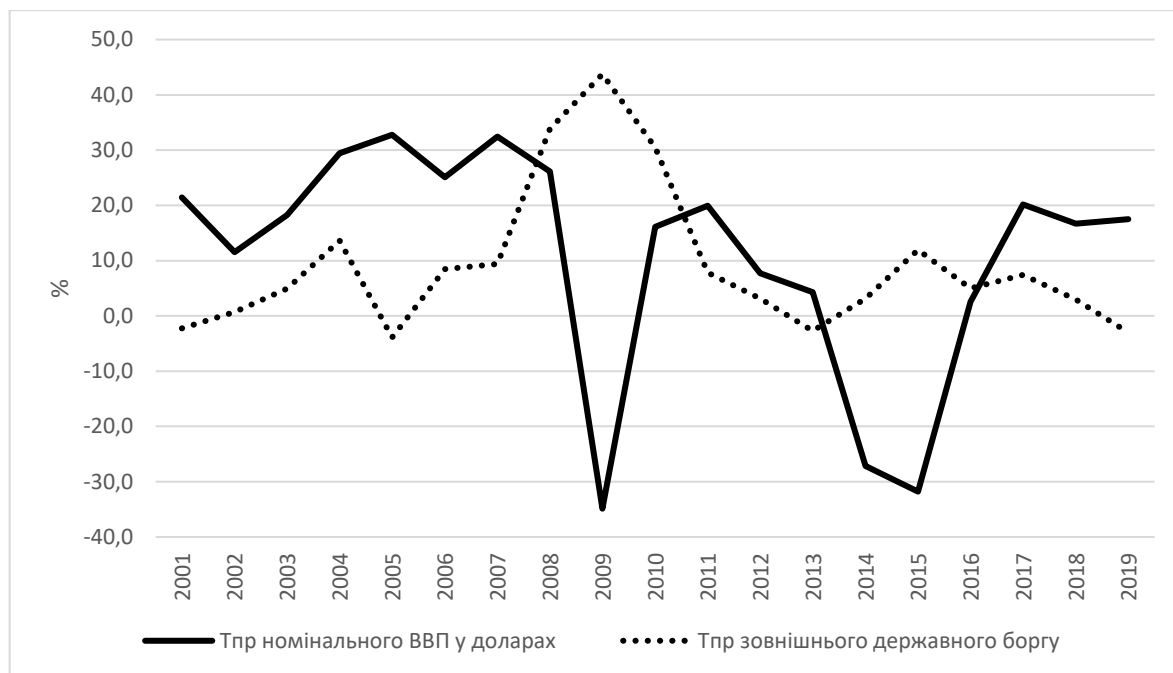

Рис. 3.14. Динаміка темпів приросту обсягу номінального ВВП та зовнішнього державного боргу України у доларах США

Джерело: складено автором на основі [138-154]

Як було показано в попередніх розділах, зовнішній державний борг пов'язаний з нерівномірним розвитком промислового капіталу різних країн. Якщо деякі країни є нетто-експортерами, то повинні існувати країни нетто-імпортери. Україна відноситься до країн нетто-імпортерів. У таблиці 3.2 представлений показник торговельного балансу у період з 2000 по 2019 рік.

Таблиця 3.2

Торговельний баланс України у період з 2000 по 2019 рік

Рік	Торговельний баланс (тис дол США)	Кумулятивне значення торговельного балансу (тис дол США)
2000	3 120 600,0	3 120 600,0
2001	3 073 900,0	6 194 500,0
2002	4 089 200,0	10 283 700,0
2003	3 106 300,0	13 390 000,0
2004	7 219 100,0	20 609 100,0
2005	1 593 500,0	22 202 600,0
2006	-2 609 400,0	19 593 200,0
2007	-6 882 300,0	12 710 900,0

Продовження таблиці 3.2

2008	-12 789 400,0	-78 500,0
2009	-794 100,0	-872 600,0
2010	-2 480 000,0	-3 352 600,0
2011	-6 247 900,0	-9 600 500,0
2012	-8 441 100,0	-18 041 600,0
2013	-6 955 900,0	-24 997 500,0
2014	4 620 700,0	-20 376 800,0
2015	4 824 300,0	-15 552 500,0
2016	1 653 400,0	-13 899 100,0
2017	-1 104 300,0	-15 003 400,0
2018	-4 523 500,0	-19 526 900,0
2019	-2 058 900,0	-21 585 800,0

Джерело: складено автором на основі [156-158]

Із таблиці 3.2 можна побачити, що в Україні від'ємний торговельний баланс почав спостерігатися з 2006 року і майже завжди залишався від'ємним, окрім періоду 2014-2016 років. Але позитивне сальдо торговельного балансу у 2014-2016 роки було пов'язано не зі зростанням експорту, а з тим, що падіння імпорту виявилось більш значним, ніж падіння експорту [157]. З іншого боку, якщо дивитися на кумулятивний показник торговельного балансу, то він залишався від'ємний і у цей період.

Оскільки Україна належить до країн нетто-імпортерів, український зовнішній державний борг повинен зростати для того, щоб існувала можливість для купівлі товарів імпорту, який перевищує експорт. З іншого боку, країни нетто-експортери повинні позичати гроші таким країнам, як Україна, щоб мати можливість продавати їм свої товари.

Зростання державного зовнішнього боргу відбувалося у відповідності до зростання кумулятивного дефіциту торговельного балансу (рис. 3.15). Показник кореляції за Пірсоном для цих двох рядів даних складає -0,9, що свідчить про сильну обернену залежність.

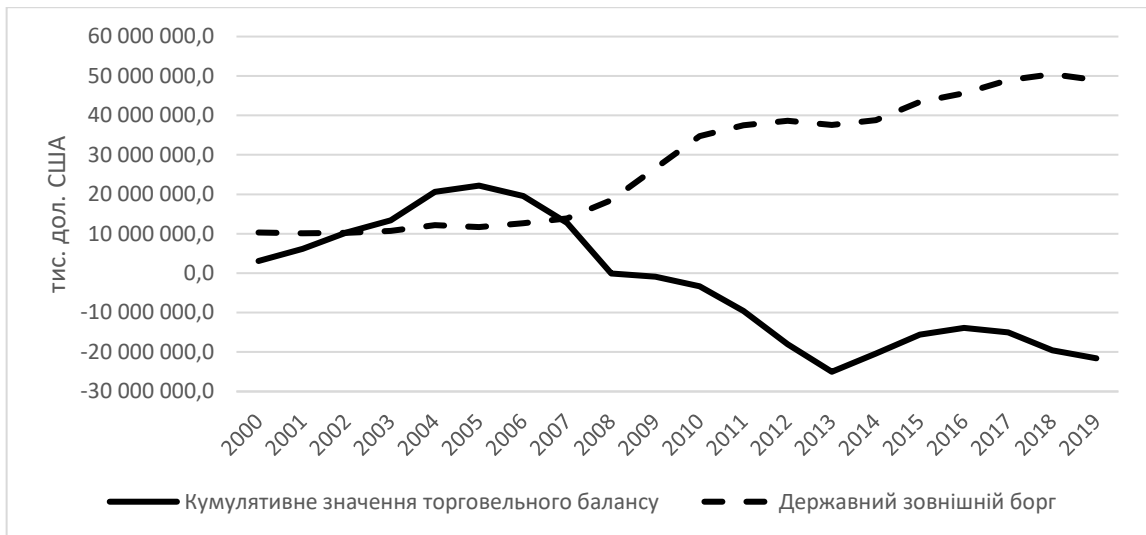

Рис. 3.15. Динаміка кумулятивного значення торговельного балансу та зовнішнього державного боргу

Джерело: складено автором на основі [138-151; 156-158]

Що стосується співвідношення між зростанням кумулятивного дефіциту торговельного балансу та валовим зовнішнім боргом (рис. 3.16), то показник кореляції набуває навіть більшого значення у $-0,92$, що свідчить про ще більшу лінійну залежність між даними показниками. Це є цілком логічним, адже валовий зовнішній борг окрім зовнішнього державного боргу включає зовнішній борг суб'єктів господарювання, які також мають отримувати світові гроші для забезпечення імпорту.

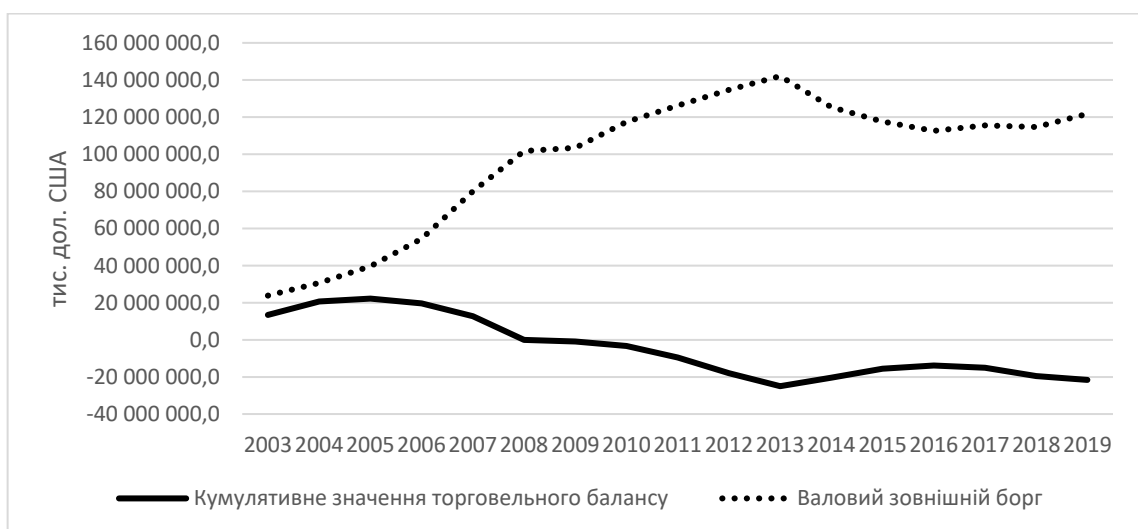

Рис. 3.16 Динаміка кумулятивного значення торговельного балансу та валового зовнішнього боргу

Джерело: складено автором на основі [138-151; 156-158]

За таких умов, коли країна тривалий часовий період знаходиться у фактичному статусі чистого імпортера, буде зростати її зовнішній борг, що буде приводити і, за інших рівних умов, до зростання вартості його обслуговування.

Особливою рисою українського державного боргу є висока вартість обслуговування при порівняно невисокому показнику відношення обсягу державного боргу до ВВП.

Згідно з Пактом про стабільність та зростання, боргове навантаження держави, що розраховується як відношення державного боргу до ВВП, не повинно перевищувати 60%, або якщо цей показник перевищує межу 60%, то він повинен знижуватися «в достатній мірі і наближатися до референтного значення із задовільним темпом» [103]. Україна у 2019 році відповідала цьому критерію. На рисунку 3.17 представлені дані щодо боргового навантаження для деяких країн із значними обсягами державного боргу. Для порівняння обрані країни з високим показником відношення величини державного боргу до ВВП.

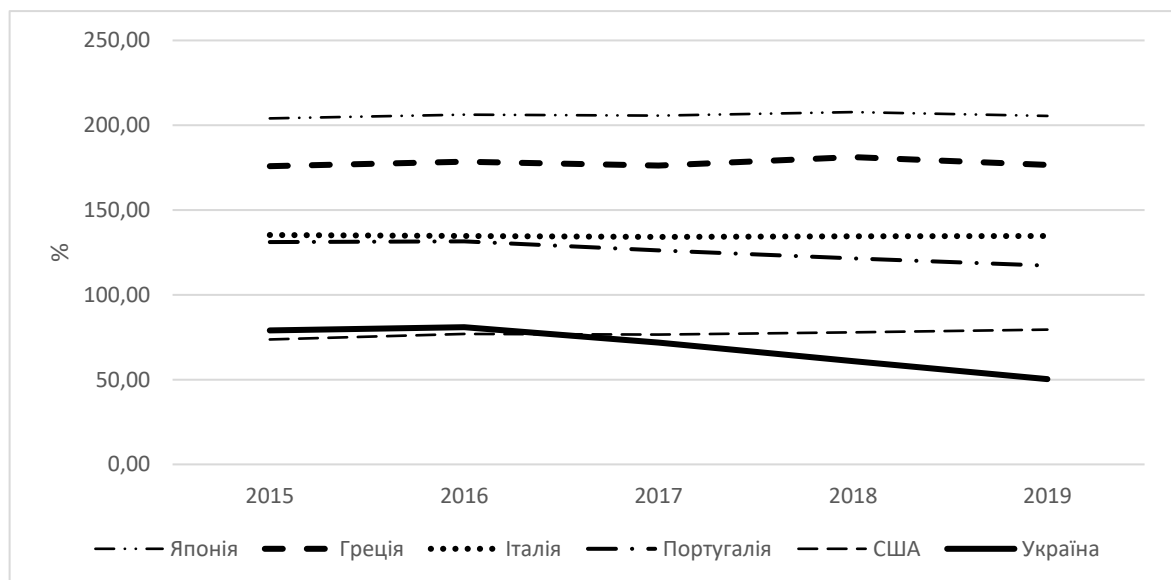

Рис. 3.17. Відношення державного боргу до ВВП

Джерело: складено автором на основі [106; 150; 151; 153; 161-175]

Разом з тим, ці дані насправді дуже мало говорять про реальне боргове навантаження країни. На наступних графіках (рис. 3.18 та рис. 3.19) наведене порівняння вартості обслуговування державного боргу, що розраховувалося як відношення відсотків, що сплачуються за державним боргом, до витрат державного бюджету та до ВВП.

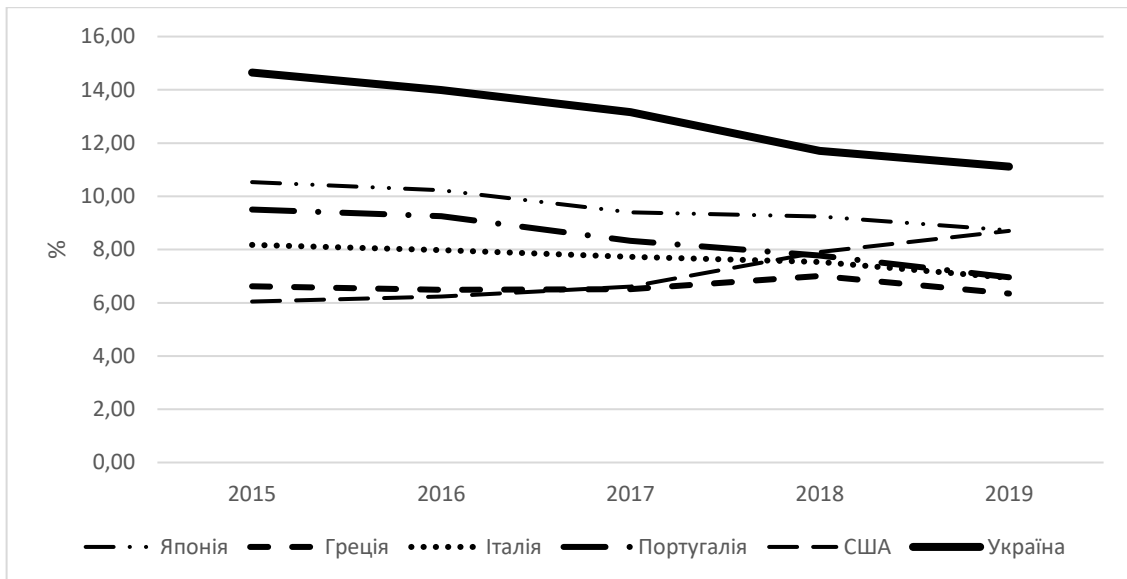

Рис. 3.18. Відношення обсягу процентних виплат за державним боргом до величини державних видатків

Джерело: складено автором на основі [161-181]

Для більшості представлених країн (за виключенням США) в останні роки спостерігається тенденція до зниження показника процентних виплат за державним боргом як по відношенню до величини державних видатків, так і по відношенню до ВВП. Це є типовою ситуацією для фази зростання економічного циклу. Але у березні 2020 року почалась нова економічна криза, і вже можна припустити, що у 2020 році для більшості країн видатки на обслуговування державного боргу будуть зростати.

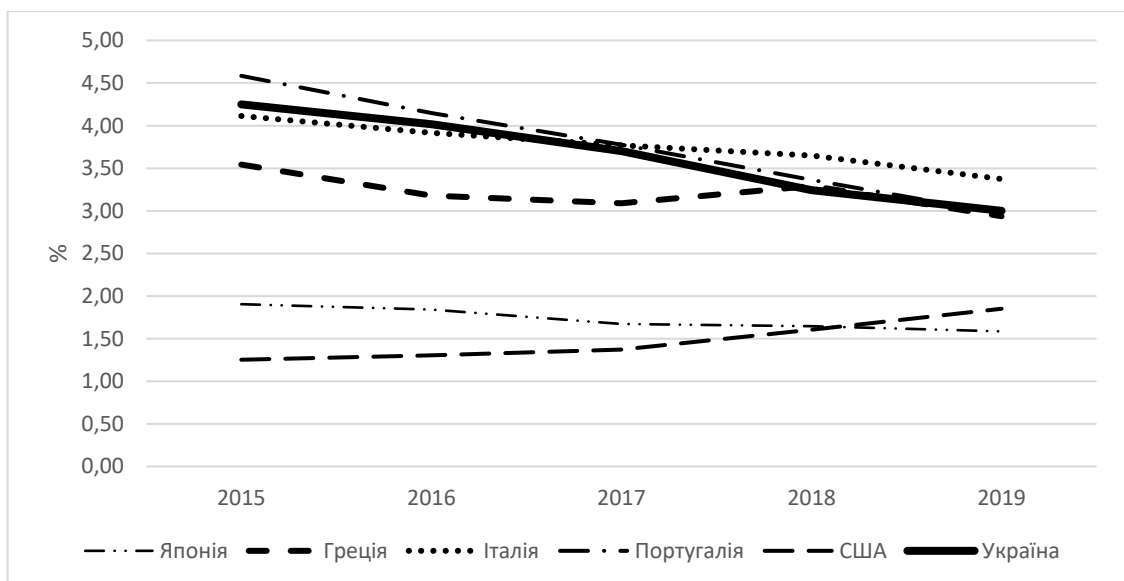

Рис. 3.19. Відношення обсягу процентних виплат за державним боргом до ВВП

Джерело: складено автором на основі [153; 161-181]

Як можна побачити з наведених даних, незважаючи на порівняно низький показник відношення величини державного боргу до ВВП в Україні, видатки на утримання державного боргу є дуже високими. Це пов'язане з завищеною нормою позичкового відсотка за державним боргом. Поясненням надзвичайно високих ставок хоча б частково може бути не достатньо ефективна політика з управління державним боргом.

Важливим кроками в управлінні державним боргом є зниження відсоткових виплат за борговими зобов'язаннями та збільшення частки довгострокових позик. Але, незважаючи на високий попит на середньострокові і довгострокові облігації державної позики, обсяг продажу цих цінних паперів був набагато нижчим не тільки за обсяг продаж короткострокових облігацій, але і за попит на середньострокові і довгострокові облігації. Разом з тим, при значному перевищенні попиту над обсягом продажу державних облігацій, Міністерство фінансів ставки дохідності облігацій у деякі періоди або не знижувало, або знижувало дуже повільно.

Таблиця 3.3

Розміщення облігацій внутрішньої державної позики з терміном погашення 3 місяці

Дата	Обсяг отриманих заявок (млн грн)	Обсяг проданих облігацій (млн грн)	Bid-to-cover ratio	Середньозважений рівень дохідності (%)	Термін погашення
13.03.2018	994,7	500,0	2,0	17,4	3 міс
20.03.2018	1 842,7	1 000,0	1,8	17,4	3 міс
27.03.2018	1 017,4	500,0	2,0	17,3	3 міс
11.09.2018	1 801,9	115,9	15,5	18,5	3 міс
18.09.2018	1 697,8	113,8	14,9	18,5	3 міс
25.09.2018	128,8	8,8	14,6	18,5	3 міс
16.10.2018	107,5	7,5	14,3	19,0	3 міс
31.10.2018	515,6	15,6	33,1	19,0	3 міс
11.12.2018	82,5	7,5	11,0	19,0	3 міс
26.12.2018	1 572,7	708,4	2,2	20,0	3 міс
08.01.2019	491,2	35,9	13,7	19,0	3 міс
23.04.2019	3 549,1	1 500,0	2,4	19,0	3 міс
07.05.2019	4 455,9	1 500,0	3,0	18,3	3 міс
14.01.2020	3 474,9	500,0	6,9	10,7	3 міс
28.01.2020	1 683,9	500,0	3,4	10,2	3 міс
19.05.2020	4 211,1	1 000,0	4,2	10,5	3 міс

Продовження традиції 3.3

26.05.2020	1 336,7	500,0	2,7	10,2	3 міс
09.06.2020	1 666,2	500,0	3,3	9,0	3 міс
16.06.2020	1 595,2	500,0	3,2	7,5	3 міс
23.06.2020	925,9	500,0	1,9	7,2	3 міс

Джерело: складено автором на основі [182]

Якщо розглядати розміщення ОВДП з терміном погашення у 3 місяці (див. табл. 3.3) у березні 2018 року, можна помітити, що три тижні поспіль попит на облігації перевищував обсяг проданих облігацій (bid-to-cover ratio) у 2 рази, при цьому дохідність залишалася майже без змін – на рівні 17,3-17,4%. У вересні 2018 року 3 розміщення поспіль показник bid-to-cover складав близько 15, тобто попит на облігації перевищував обсяги продажу у 15 разів, разом з тим, дохідність залишалась незмінною – 18,5%. У наступному місяці вона навіть зросла – до 19%, при тому, що попит залишався набагато вищим за обсяги продажу облігацій. 31 жовтня 2018 року bid-to-cover ratio досяг навіть 33,1, але дохідність була тією ж – 19%. У грудні 2018 дохідність знову зросла – до 20%, при досить сильному попиті. У 2019 та 2020 році дохідність тримісячних облігацій починає знижуватися одночасно зі зростанням обсягів розміщення облігацій, але bid-to-cover ratio продовжує бути високим, що означає, що дохідність могла знижуватися швидше. Наприклад, 9 червня 2020 року ОВДП були розміщені з середньозваженим рівнем дохідності у 9%, а через тиждень, 16 червня – з дохідністю 7,5%, але попит перевищував обсяг продажу облігацій більш ніж у 3 рази на обидві дати.

Таблиця 3.4

Розміщення облігацій внутрішньої державної позики з терміном погашення 6 місяців

Дата	Обсяг отриманих заявок (млн грн)	Обсяг проданих облігацій (млн грн)	Bid-to-cover ratio	Середньозважений рівень дохідності (%)	Термін погашення
19.12.2017	396,1	126,1	3,1	16,0	6 міс
30.01.2018	2 525,2	985,1	2,6	16,5	6 міс
13.03.2018	292,6	92,6	3,2	17,0	6 міс
20.03.2018	703,4	500,0	1,4	17,0	6 міс
06.11.2018	77,7	7,5	10,4	18,5	6 міс

Продовження таблиці 3.4

20.11.2018	25,8	0,8	32,3	18,5	6 міс
02.07.2019	1 948,0	500,0	3,9	17,9	6 міс
09.07.2019	1 530,9	500,0	3,1	17,5	6 міс
16.07.2019	1 023,2	500,0	2,0	17,2	6 міс
23.07.2019	1 676,2	500,0	3,4	16,7	6 міс
21.01.2020	3 200,0	500,0	6,4	10,0	6 міс
19.05.2020	1 985,7	1 000,0	2,0	10,8	6 міс
02.06.2020	1 513,8	500,0	3,0	10,1	6 міс
09.06.2020	1 140,5	500,0	2,3	9,5	6 міс
16.06.2020	1 946,6	500,0	3,9	8,0	6 міс
23.06.2020	1 075,0	500,0	2,2	7,7	6 міс

Джерело: складено автором на основі [182]

Деякі з розміщень шестимісячних облігацій внутрішньої державної позики повторюють динаміку показників розміщення тримісячних облігацій (див. табл. 3.4). У липні 2019 року кожне розміщення відбувалося з дещо нижчим показником середньозваженого рівня дохідності, але стійке кратне перевищення попиту над обсягами продажу свідчить про те, що дохідність могла знижуватися швидше. Так само у червні 2020 року – Міністерство фінансів знижувало дохідність навіть швидше, ніж у липні 2019, але недостатньо швидко, про що свідчить високий показник bid-to-cover.

Таблиця 3.5

Розміщення облігацій внутрішньої державної позики з терміном погашення 9 місяців

Дата	Обсяг отриманих заявок (млн грн)	Обсяг проданих облігацій (млн грн)	Bid-to-cover ratio	Середньозважений рівень дохідності (%)	Термін погашення
30.01.2018	1 632,1	912,1	1,8	16,5	9 міс
27.02.2018	172,7	27,6	6,3	16,5	9 міс
13.03.2018	367,2	11,0	33,4	17,0	9 міс
20.03.2018	1 992,2	837,9	2,4	17,0	9 міс
12.06.2018	475,9	75,9	6,3	17,3	9 міс
08.01.2019	33,4	8,4	4,0	18,5	9 міс
15.01.2019	3 691,7	31,7	116,5	18,5	9 міс

Джерело: складено автором на основі [182]

Для дев'ятимісячних ОВДП (див. табл. 3.5) справедливо те саме, що і для облігацій з терміном погашення 3 та 6 місяців. Слід зазначити, що у таблицях представлені не усі розміщення облігацій, а лише ті, де є значне перевищення попиту на облігації над обсягом продажу, та де дохідність облігацій не знижувалася у відповідності до цього перевищення.

Дуже високі значення показника bid-to-cover свідчать про неефективну політику розміщення облігацій. Тривалість високих значень даного показника може свідчити про навіть більш неефективну політику управління державним боргом або про участь економічних інтересів, що відрізняються від інтересів платників податків. В інтересах платників податків більш низька дохідність облігацій державної позики, та, відповідно, більш низькі видатки державного бюджету на обслуговування державного боргу. При високому попиті на облігації державної позики під час їх первісного розміщення доцільним є більш швидке зниження їх дохідності.

Таблиця 3.6

Розміщення облігацій внутрішньої державної позики з терміном погашення 4 та 5 років

Дата	Обсяг отриманих заявок (млн грн)	Обсяг проданих облігацій (млн грн)	Bid-to-cover ratio	Середньозважений рівень дохідності (%)	Термін погашення
17.10.2017	1 687,1	387,1	4,4	14,9	5 років
30.01.2018	2 097,4	731,4	2,9	15,8	5 років
05.11.2019	12 471,1	2 500,0	5,0	13,3	4 роки
26.11.2019	7 669,5	2 500,0	3,1	12,4	4 роки
10.12.2019	11 355,4	3 000,0	3,8	11,7	4 роки
14.01.2020	9 690,4	3 000,0	3,2	9,9	4 роки

Джерело: складено автором на основі [182]

Досить популярними серед інвесторів є українські облігації внутрішньої державної позики з терміном погашення 4 та 5 років, про що свідчать високі обсяги попиту та показник bid-to-cover (див. табл. 3.6). Разом з тим, аукціони з розміщення даних середньострокових облігацій проводяться не часто у порівнянні з аукціонами з розміщення короткострокових облігацій. З огляду на популярність даних видів облігацій доцільною є емісія та розміщення ОВДП з довшим терміном погашення –

10 та більше років. Довші терміни погашення облігацій дадуть змогу зменшити тиск на національну валюту під час кризових явищ у економіці та відтоку капіталу. Крім того, подовження терміну погашення облігацій призведе до розподілу боргового навантаження у часі та полегшить управління державним боргом.

Облігації державної позики є джерелом доходів для представників української держави, що мають безпосередній або опосередкований вплив на формування монетарної та фіскальної політики, до якої відноситься і управління державним боргом.

Для того, щоб виключити будь-який потенційний конфлікт інтересів у сфері управління державним боргом, необхідно заборонити мати у власності ОВДП та отримувати доходи від інвестицій у ОВДП будь-яким особам, уповноваженим на виконання функцій держави, що мають вплив на формування монетарної та фіскальної політики, та членам їх сімей. До таких осіб відносяться члени правління та наглядової ради НБУ, працівники Міністерства фінансів, Прем'єр-Міністр, Президент, депутати Верховної Ради та інші.

Для зниження дохідності облігацій державної внутрішньої позики також доцільним є сприяння зростанню попиту на них через запровадження широкого та легкого доступу до купівлі державних облігацій населенням через відділення банків та мобільний банкінг.

Висновки до розділу 3

В даному розділі державний борг розглядається к особлива форма кредитних відносин. Суперечності системи відтворення суспільного капіталу, що зумовлюють виникнення та зростання державного боргу, трансформуються у суперечності, які властиві самому державному боргу.

З одного боку, державний борг повинен зростати, бо зростає роль держави в економіці, з іншого боку, державний борг повинен зростати, бо існує надмірне нагромадження позичкового капіталу. Формування «зайвих» заощаджень призводить до ускладнення реалізації виробленої продукції. Але реалізація може відбуватися

поза межами системи, поза межами обсягу і структури попиту, що сформувалися в даній системі, через боргові відносини. Таким чином борг стає формою експорту капіталу у формі позичкового капіталу, але не за межі країни, а за межі існуючої структури та обсягу попиту.

Перерозподіл за допомогою боргу приводить до зміни пропорцій відтворення суспільного капіталу та стає умовою відтворення суспільного капіталу у нових пропорціях. Але, так як позики даються на умовах терміновості, поворотності і платності, то переданий капітал повинен повернутися назад з відсотком, що збільшує «зайві» заощадження. Таким чином, відбувається тривале нагромадження «зайвих» заощаджень, що не знаходять застосування в реальній економіці, проте, які шукають прибуткового застосування. Такі заощадження формують і збільшують надлишкові обсяги позичкового капіталу.

Перенагромадження позичкового капіталу створює можливість для зростання державного боргу. Державний борг зростає зі зростанням державних витрат. Державні витрати зростають не тільки через те, що потрібно обслуговувати зростаючі борги, але й тому, що існує можливість збільшувати борг завдяки явищу перенагромадження грошового капіталу у формі позичкового капіталу. Зростання державного боргу об'єктивно необхідно, і призводить до того, що принципи кредиту порушуються. Явно порушується принцип платності – через виникнення негативних відсоткових ставок, негативної дохідності державних облігацій. Неявно порушуються принципи терміновості і поворотності – через постійне відтворення державного боргу. Це відбувається об'єктивно, оскільки альтернатива, при якій принципи кредиту не порушуються, призводить до найбільш гострого прояву суперечностей сучасної економіки. Тривале нагромадження позичкового капіталу та державного боргу призвело до заперечення принципів кредиту, до зміни форми відносин з приводу руху вартості. Приватна власність на позичковий капітал вступає в суперечність із суспільним характером виробництва, необхідністю вільного переміщення капіталу для його більш ефективного застосування.

На основі емпіричних даних та теоретичних умовиводів аргументовано, що державний борг не обов'язково є «тягарем для майбутніх поколінь», бо зростання

державного боргу не обов'язково тягне за собою зростання податкового навантаження. Відносини державного боргу не мають розглядатися як відносини з майбутніми поколіннями. Вони мають розглядатися з точки зору відтворювального підходу – як рух вартості між суб'єктами економіки в теперішньому часі. Борг змінює існуюче відношення між обсягом і структурою попиту та обсягом і структурою пропозиції (виробництва). Наслідки зміни цього відношення є такими, що борг повинен постійно відтворюватися, підтримуючи змінене відношення.

Відносини, пов'язані з державним боргом, є особливою формою кредитних відносин. Безумовно, відносини державного боргу мають спільну родову ознаку з кредитними відносинами – це відносини, пов'язані з рухом вартості. Але відносини державного боргу відрізняє те, що ці відносини відображають не поодинокий акт позики, а поновлюваний процес, і здійснюються з порушенням принципів кредитних відносин.

Особливістю відносин державного боргу в Україні є більш висока вартість обслуговування при відносно невеликих обсягах державного боргу по відношенню до ВВП. Для зниження дохідності українських державних облігацій, доцільним є впровадження інституційних реформ, серед яких:

- розміщення облігацій з довшим терміном погашення, наприклад, 10 років;
- запровадження широкого та легкого доступу до купівлі державних облігацій населенням через відділення банків та мобільний банкінг для збільшення попиту на державні облігації;
- заборона мати у власності ОВДП та отримувати доходи від інвестицій у ОВДП будь-яким особам, уповноваженим на виконання функцій держави, що мають вплив на формування монетарної та фіскальної політики, та членам їх сімей. До таких осіб відносяться члени правління та наглядової ради НБУ, працівники Міністерства фінансів, Прем'єр-Міністр, Президент, депутати Верховної Ради та інші.

Основні результати дослідження, викладені в третьому розділі, опубліковані автором у наукових працях [183-193].

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено вирішення важливого наукового завдання, яке полягає у розвитку теоретичних засад дослідження державного боргу як об'єктивно необхідного елемента системи розширеного відтворення суспільного капіталу в умовах технічного прогресу, формуванні практичних рекомендацій щодо скорочення витрат на обслуговування державного боргу, більш ефективного управління та використання державних запозичень.

За основними результатами дисертаційної роботи зроблено такі висновки:

1. На основі систематизації наявних теоретичних підходів до дослідження пропорцій процесу простого та розширеного відтворення суспільного капіталу в матеріально-речовій формі визначено об'єктивний характер неспівпадіння обсягу і структури сукупного попиту та обсягу і структури сукупної пропозиції, що пов'язано зі специфікою відтворення основного капіталу та з динамікою обсягу і структури доходів суспільства за умов розширеного відтворення та наявності технічного прогресу.

2. Формулювання чіткого критерію поділу капіталу на основний і оборотний та характеристика специфіки відтворення основного капіталу представниками класичної школи політичної економії створили теоретичну основу та методологічні передумови для включення в аналіз відтворення суспільного капіталу грошей у їх функціях як засобу накопичення та засобу платежу. Показано, що, з одного боку борг, з іншого боку заощадження необхідно обумовлені специфікою відтворення основного капіталу.

3. У замкнутій системі відтворення борг виникає з необхідності реалізації суспільного товарного капіталу. Якщо в системі пропорцій відтворення суспільного капіталу немає доходів для реалізації сукупного товарного капіталу, їх можна створити лише за допомогою перерозподілу, що приймає форму боргових відносин. У економіці, в якій держава виконує соціально-економічні функції, механізм перерозподілу приймає форму державних видатків, які фінансуються за допомогою податків та державного боргу. Включення державних видатків як фактору сукупного

попиту у дослідження суспільного виробництва, що було запропоновано Дж. М. Кейнсом, дозволило перевести дослідження на більш високий рівень сходження від абстрактного до конкретного та створило передумови для дослідження державного боргу як інструмента впливу на пропорції відтворення суспільного капіталу. Державний борг виступає як форма експорту капіталу за межі існуючих обсягу і структури попиту, створення додаткового попиту та додаткових можливостей для нагромадження капіталу.

4. Борг існує об'єктивно і виникає з потреб балансування пропорцій відтворення суспільного капіталу для забезпечення реалізації відносно надлишкової маси товарів. Борги взагалі можна розділити на три великі групи:

– боргові відносини між індивідуальними промисловими капіталами національної економіки, головна причина існування яких полягає у специфіці відтворення основного капіталу, різниці у часі кругообороту різних промислових капіталів;

– боргові відносини між власниками капіталу та найманими працівниками. До цього виду боргових відносин можна віднести як внутрішній державний борг, так і борг домогосподарств, гроші з якого спрямовуються на особисте споживання кінцевих товарів та послуг. Державний борг і приватний борг домогосподарств дозволяють збільшити граничну схильність до споживання у суспільстві, та, відповідно, мультиплікатор інвестицій. Для того, щоб економіка могла поглинати товари, які є надлишковими по відношенню до існуючої структури та обсягу попиту, власники капіталу мають експортувати свій капітал у грошовій формі за межі існуючої структури попиту в якості позик домогосподарствам або державі;

– боргові відносини між різними національними економіками, тобто зовнішній приватний та державний борг. Країни з хронічним пасивним торговельним балансом не мають змоги купувати іноземні товари, не збільшуючи свої зовнішні боргові зобов'язання. У свою чергу, якщо існують країни, що є чистими експортерами, то необхідно існують країни, що є чистими імпортерами, які можуть реалізовувати надлишкові для власної економіки товари на зовнішні ринки тільки одночасно з наданням (прямо чи опосередковано) позик чистим імпортерам.

Якщо у боргових відносинах першої групи різні індивідуальні капітали можуть поперемінно виступати у якості кредитора або боржника з огляду на те, яку фазу кругообороту проходять їх капітали у даний момент часу, а загальна величина таких боргів залежить лише від розвитку кредиту у даному суспільстві та від ступеня ділової активності, то причини боргових відносин другої і третьої групи полягають у нерівномірності розвитку промислового капіталу різних країн та у суперечностях первинного розподілу доходів, які будуть змушувати такі борги постійно зростати. У даних боргових відносинах кредитори завжди залишаються кредиторами, а позичальники залишаються позичальниками.

5. Окрім фундаментальних причин існування та зростання державного боргу, пов'язаних із суперечностями відтворення суспільного капіталу, значна частина державного боргу існує внаслідок дії причин, пов'язаних із сучасним механізмом емісії грошей. Хоча державний борг тісно пов'язаний з державними грошима, не можна погодитися з твердженням, що сучасні гроші не є повноцінними грошима, а є лише кредитними грошима та частиною державного боргу. Сучасні гроші, на відміну від боргових зобов'язань, не мають погашатися емітентом та виконують усі функції грошей, отже втілюють відносини, які втілювали і гроші у попередніх речових формах. Власне кредитні гроші виконують роль перехідної форми в еволюції грошей. Що стосується мінової вартості грошей, то умови безпосереднього виробництва грошей не визначали мінову вартість грошей ні тоді, коли гроші мали речову форму дорогоцінних металів, ні тепер, коли вони мають речову форму паперових або електронних грошей. Це зумовлено тим, що гроші мають всезагальну споживну вартість, яка не знищується внаслідок споживання грошей, тобто гроші не повинні відтворюватися. У той же час, розуміння грошей як боргових зобов'язань багато у чому зумовлює кредитний механізм емісії грошей, наслідком чого є зростання державного боргу, якого можна було б уникнути з умов існування некредитного механізму емісії грошей.

6. Показано, що інфляція призводить до зниження боргового навантаження на економіку. Стягнення «інфляційного податку» є одним із дієвих інструментів покращення фінансового стану економіки, та, в той же час, є таким інструментом,

який викликає найменший супротив з боку населення. З іншого боку, процес дефляції поліпшує стан лише деяких класів суспільства, але має загальний негативний вплив щодо реального боргового навантаження та ступеня ділової активності, тому є небажаним.

7. Суперечності системи відтворення суспільного капіталу, що зумовлюють виникнення та зростання державного боргу, трансформуються у суперечності, які властиві самому державному боргу. З одного боку, державний борг повинен зростати, бо зростає роль держави в економіці, з іншого боку, державний борг повинен зростати, бо існує надмірне нагромадження позичкового капіталу. Формування «зайвих» заощаджень призводить до ускладнення реалізації виробленої продукції. Але реалізація може відбуватися поза межами системи, поза межами обсягу і структури попиту, що сформувалася в даній системі, тобто за посередництва боргу. Таким чином, борг стає формою експорту капіталу у формі позичкового капіталу, але не за межі країни, а за межі існуючої структури та обсягу попиту. Борг дозволяє збільшувати споживання боржників, в цьому сенсі змінюючи структуру реального споживання населення країни. Але, оскільки кредитування відбувається на умовах терміновості, поворотності і платності, то переданий капітал повинен бути повернений з відсотком, що лише збільшує «зайві» заощадження, яким їх власник не міг сам знайти продуктивного застосування. Такі заощадження формують і збільшують надлишкові обсяги позичкового капіталу. «Зайві» заощадження постійно зростають, що підтверджується емпірично.

8. Зростання державного боргу має об'єктивний характер і призводить до того, що принципи кредиту порушуються. Явно порушується принцип платності – через виникнення негативних відсоткових ставок, негативної дохідності державних облігацій. Неявно порушуються принципи терміновості і поворотності, оскільки державний борг постійно відтворюється, рефінансується. Це відбувається об'єктивно, оскільки альтернатива, за якої принципи кредиту не порушуються, призводить до найбільш гострого прояву суперечностей сучасної економіки. Тривале нагромадження позичкового капіталу та державного боргу призвело до заперечення принципів кредиту, до зміни форми відносин з приводу руху вартості. Приватна

власність на позичковий капітал входить у суперечність із суспільним характером виробництва, необхідністю вільного переміщення капіталу для його більш ефективного застосування. Таким чином, відносини, пов'язані з державним боргом, є особливою формою кредитних відносин, що відбуваються з порушенням принципів кредиту. Відповідно, державні запозичення можуть призводити не до зростання боргового навантаження, а до його зниження, якщо нові позики розміщуються з негативною дохідністю.

9. На основі емпіричних даних та теоретичних умовиводів аргументовано, що державний борг не обов'язково є «тягарем для майбутніх поколінь», бо зростання державного боргу не обов'язково тягне за собою зростання податкового навантаження. Державний борг змінює існуюче співвідношення між обсягом і структурою сукупного попиту та обсягом і структурою сукупної пропозиції.

10. Особливістю відносин державного боргу в Україні є більш висока вартість обслуговування при відносно невеликих обсягах державного боргу по відношенню до ВВП. Для зниження дохідності українських державних облігацій та оптимізації витрат на обслуговування боргу доцільним є впровадження інституційних реформ, серед яких:

- розміщення облігацій з довшим терміном погашення, наприклад, 10 років;
- запровадження широкого та легкого доступу до купівлі державних облігацій населенням через відділення банків та мобільний банкінг для збільшення попиту на державні облігації;
- заборона мати у власності ОВДП та отримувати доходи від інвестицій у ОВДП будь-яким особам, уповноваженим на виконання функцій держави, що мають вплив на формування монетарної та фіскальної політики, та членам їх сімей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. Москва : Соцэкгиз, 1960. 538 с.
2. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1935. Т. 1. 371 с.
3. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. Москва : Медиум, 1995. 236 с. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000329/st000.shtml> (дата зрнення: 04.09.2018).
4. Сисмонди С. Ж. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1937. Т. 1. 384 с.
5. Сисмонди С. Ж. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1937. Т. 2. 384 с.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. Соч. 2-е изд., т. 24. Москва : Политиздат, 1961. Т. 2. 649 с.
7. Household Debt Service Payments as a Percent of Disposable Personal Income. *Federal Reserve Bank of St. Louis*. 2020. URL: <https://fred.stlouisfed.org/series/TDSP#> (Last accessed: 04.06.2020).
8. Делепляс Г. Лекции по истории экономической мысли. Новосибирск : Экономический факультет НГУ, 2000. 328 с.
9. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии или Теория общественного богатства. Москва : Изограф, 2000. 448 с.
10. Покрытан А. К., Лапин В. В. Фонд возмещения I подразделения и проблема сбалансированности. Москва : Экономика, 1982. 168 с.
11. Маевский В. И., Малков С. Ю. Переход от простого воспроизводства к экономическому росту. *Успехи физических наук*. 2011. №181. С. 753–757.

12. Маевский В. И. Воспроизводство основного капитала и экономическая теория. *Вопросы экономики*. 2010. № 3. С. 65–85.

13. Lauderdale. Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth. 2nd ed. London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, And Hurst, Robinson, And Company, 1819. 467 p.

14. Тюрго Ж. Размышления о создании и распределении богатств. *Физиократы. Избранные экономические произведения*. – Москва : Эксмо, 2008. С. 578–635.

15. Malthus T. Principles of Political Economy. 2nd ed. London : W. Pickering, 1836. 319 с.

16. Маркс К., Энгельс Ф. Теории прибавочной стоимости. Соч. 2-е изд., т. 26, ч. 1. Москва : Политиздат, 1962. 476 с.

17. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. Соч. 2-е изд., т. 25, ч.1. Москва : Политиздат, 1961. Т. 3. 546 с.

18. Туган-Барановский М. И. Избранное. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Москва : Директмедиа Паблишинг, 2008. 479 с.

19. Жданова Л. Л. Воспроизводство общественного капитала в условиях технического прогресса. *ВПЭ*. 2013. № 4 (9). С. 39–53.

20. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. Москва : Эксмо, 2007. 960 с.

21. Аристотель. Политика. Москва : РИПОЛ классик, 2010. 592 с.

22. Saez E., Zucman G. Wealth Inequality in The United States Since 1913: Evidence from Capitalized Income Tax Data. *National Bureau of Economic Research*. 2014. URL: <https://www.nber.org/papers/w20625.pdf> (Last accessed: 05.06.2018).

23. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. Москва : Издательство иностранной литературы, 1959. 430 с.

24. Миланович Б. Глобальное неравенство. Новый подход для эпохи глобализации. Москва : Издательство Института Гайдара, 2017. 336 с.

25. Пікетті Т. Капітал у ХХІ столітті. Київ : Наш Формат, 2016. 696 с.

26. Маслов Д. С. Гроші та кредит в системі відтворення суспільного капіталу. *Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації*: матеріали XV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Покританівські читання», 5 вересня 2019 р. Одеса : ОНЕУ, 2019. С. 69–72.

27. Маслов Д. С. Необхідність грошей як засобу обігу у відтворенні суспільного капіталу. *Економічні та соціальні інновації як фактор розвитку економіки*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 27 червня 2020 р. Запоріжжя : СІЕУ, 2020. С. 14-16.

28. Маслов Д. С. Економічна нерівність та державний борг з точки зору відтворювального підходу. *European Journal of Economics and Management*. 2020. Vol. 6, № 4. P. 43–50.

29. В. Н. Тарасевич. Об императивах госкапитализации национальной экономики. *Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації*: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції, 2015 р. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка. 2015. С. 24-33.

30. В. Н. Тарасевич. Новый тип воспроизводства и государство. *Вопросы политической экономии*. 2013. №2 (7). С. 32-38.

31. Government expenditure, percent of GDP. *International Monetary Fund*. 2020. URL: <https://www.imf.org/external/datamapper/exp@FPP/USA> (Last accessed: 11.11.2020).

32. Net lending (+) / net borrowing (-) (% of GDP). *World Bank*. 2020. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/GC.NLD.TOTL.GD.ZS> (Last accessed: 11.11.2020).

33. Revenue (% of GDP). *World Bank*. 2020. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/GC.REV.XGRT.GD.ZS> (Last accessed: 11.11.2020).

34. Statement of Operations (Revenue, Expenditure, Net Lending/Borrowing and Financing). *International Monetary Fund*. 2020. URL: <https://data.imf.org/regular.aspx?key=60991462> (Last accessed: 11.11.2020).

35. Волохова І. С. Оцінка ефективності використання коштів на придбання основних фондів бюджетними установами. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2019. №1(69). С. 85-90. С. 86

36. Gallo A. Central Banks Have Broken Capitalism. *Bloomberg*. 2020. URL: <https://www.bloomberg.com/amp/opinion/articles/2019-04-26/capitalism-is-broken-because-of-central-banks> (Last accessed: 08.11.2020).

37. Households and nonprofit organizations; debt securities and loans; liability, Level (% of GDP). *Federal Reserve Bank of St. Louis*. 2020. URL: https://fred.stlouisfed.org/graph/?category_id=7519&graph_id=136424 (Last accessed: 06.08.2020).

38. Households and nonprofit organizations; debt securities and loans; liability, Level. *Federal Reserve Bank of St. Louis*. 2020. URL: <https://fred.stlouisfed.org/series/CMDEBT> (Last accessed: 06.08.2020).

39. Kline A. Household debt hit another all-time high. Is it poised to level off? *American Banker*. 2019. URL: <https://www.americanbanker.com/list/household-debt-hit-another-all-time-high-is-it-poised-to-level-off> (Last accessed: 09.09.2019).

40. Federal Debt: Total Public Debt as Percent of Gross Domestic Product. *Federal Reserve Bank of St. Louis*. 2020. URL: <https://fred.stlouisfed.org/series/GFDEGDQ188S> (Last accessed: 06.08.2020).

41. Бондарь Д. О. Природа, сущность и функции мировых денег. *Формування ринкової економіки*. 2014. №31. С. 284–294.

42. Макконнелл К., Брю С. Экономикс: принципы, проблемы и политика. 14-е. Изд. Москва : ИНФРА-М, 2003. 972 с.

43. A. Mitchell-Innes. What is Money? *Banking Law Journal*. 1913. URL: <https://web.archive.org/web/20161118163019/http://moslereconomics.com/mandatory-readings/what-is-money/> (Last accessed: 06.07.2020).

44. L. Randall Wray. Money. *Levy Economics Institute of Bard College*. 2010. URL: http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_647.pdf (Last accessed: 06.07.2020).

45. Рей Р. Сучасна теорія грошей. Київ : Наш формат, 2017. 480 с.

46. Credit and Liquidity Programs and the Balance Sheet. *Board of governors of the Federal Reserve System*. 2018. URL: https://www.federalreserve.gov/monetarypolicy/bst_frliaibilities.htm (Last accessed: 20.04.2019).

47. Коган А. М. Деньги, цена и теория трудовой стоимости. Москва : Финансы и статистика, 1991. 224 с.
48. Рябініна Л. М. Дискусійні питання з форм сучасних грошей. *Вісник Національного банку України*. 2010. № 6. С. 10-13.
49. Пашкус Ю. В. Деньги: прошлое и современность. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1990. 184 с.
50. Бондар Д. О. Сучасні гроші як специфічний товар. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2011. №. 41, ч. 2. С. 170-177.
51. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. Соч. 2-е изд., т. 23. Москва : Политиздат, 1960. Т. 1. 908 с.
52. Гальчинский А. С. Учение К. Маркса о деньгах как методологическая основа анализа денежных отношений современного капитализма : автореф. докт. дис. Киев, 1979.
53. Gold Price. 2019. URL: <https://goldprice.org/gold-price-per-gram.html> (Last accessed: 20.08.2020).
54. Сырецких С. Стоимость и запасы золота в мире. *РИА Новости*. 2011. URL: <https://ria.ru/infografika/20110824/422749631.html> (Дата обращения: 08.02.2017).
55. Маркс К., Энгельс Ф. К критике политической экономии. Соч. 2-е изд., т. 13. Москва : Политиздат, 1959. 771 с.
56. Коган А. М. К проблеме современных денег при капитализме. *Деньги и кредит*. 1988. №1. С. 19.
57. Люксембург Р. Накопление капитала. 5-е изд. Москва, Ленинград : Соцэкгиз, 1934. 463 с.
58. Hume D. Of Money. *Essays, Moral, Political, and Literary*. 1987. pp. 160–167.
59. Кейнс Дж. М. Избранные произведения / пер. с англ. Москва : Экономика, 1993. 543 с.
60. Ротбард М. Государство и деньги: Как государство завладело денежной системой общества. 3-е изд. Челябинск : Социум, 2008. 207 с.
61. Ластовенко М. Г. Тенденції розвитку грошово-кредитного обігу. *Теоретичні і методологічні основи дослідження економічних відносин в Україні в умовах*

інтеграції в глобальний процес розвитку: монографія / за ред. М. І. Зверякова. Одеса : АТЛАНТ, 2016. С. 287–304.

62. The lira is still being used in Italy - by the mafia. *The Local*. 2019. URL : <https://www.thelocal.it/20190617/the-lira-is-still-being-used-in-italy-by-the-mafia> (Last accessed: 25.01.2020).

63. Knapp G. *The State Theory of Money*. London: Macmillan & Company Limited, 1924. 306 с.

64. Гребер Д. Долг: первые 5000 лет истории. Москва : Ад Маргинем Пресс, 2015. 528 с.

65. Foote C., Block W., Crane K., Gray S. Economic Policy and Prospects in Iraq. *The Journal of Economic Perspectives*. 2004. Vol. 18 (3): P. 47–70.

66. Fullarton. «On the Regulation of Currencies». 2nd ed. London, 1845, P. 38.

67. Rosati A. Venezuela Doesn't Have Enough Money to Pay for Its Money. *Bloomberg*. 2016. URL: <http://www.bloomberg.com/news/articles/2016-04-27/venezuela-faces-its-strangest-shortage-yet-as-inflation-explodes> (Last accessed: 04.05.2019).

68. Усоскин В. Деньги монополистического капитализма. *МЭ и МО*. 1979. №3. С. 48–64.

69. Гроші. *Глосарій банківської термінології НБУ*. 2017. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=123243&cat_id=123209 (Дата звернення: 08.02.2017).

70. Як працює «друкарський верстат». Інформаційні матеріали. Офіційні повідомлення. Архів. *Національний банк України*. 2009. URL: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=81200&cat_id=81190 (Дата звернення: 08.02.2017).

71. McLeay M., Radia A., Thomas R. Money creation in the modern economy. London : *Bank of England Monetary Analysis Directorate*, 2014. 14 p.

72. Long H. Who owns America's debt? *CNN Money*. 2016. URL: <http://money.cnn.com/2016/05/10/news/economy/us-debt-ownership/> (Last accessed: 08.02.2017).

73. Річний звіт 2015. Київ : НБУ, 2016. 75 с.

74. All Federal Reserve Banks: Total Assets. *Federal Reserve Bank of St. Louis*. 2020. URL: <https://fred.stlouisfed.org/series/WALCL> (Last accessed: 26.09.2020).
75. Bank of Japan: Total Assets for Japan. *Federal Reserve Bank of St. Louis*. 2020. URL: <https://fred.stlouisfed.org/series/JPNASSETS> (Last accessed: 26.09.2020).
76. Central Bank Assets for Euro Area. *Federal Reserve Bank of St. Louis*. 2020. URL: <https://fred.stlouisfed.org/series/ECBASSETSW> (Last accessed: 26.09.2020).
77. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Наука логики. Москва : «Мысль», 1975. Т. 1. 452 с.
78. Kuo E., Ples B., Cruz M. R. Ampleforth: A New Synthetic Commodity. *Ampleforth*. 2019. URL: <https://drive.google.com/file/d/1I-NmSnQ6E7wY1nyouuf-GuDdJWNCnJWl/view> (Last accessed: 05.05.20).
79. Івашина С. Ю. Інфляційні процеси в економіці України. *Вплив фінансової системи на стабільність економічного розвитку : монографія* / за ред. А.А. Мещерякова. Дніпро : УМСФ, 2019. С. 29–34.
80. Індекс інфляції в Україні. *МінфінМедіа*. 2020. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/> (Дата звернення: 22.07.2020).
81. Державний борг України. *МінфінМедіа*. 2020. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/> (Дата звернення: 22.07.2020).
82. Довідка щодо державного та гарантованого державою боргу України на 31.12.2010. *Міністерство фінансів України*. 2011. URL: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=283755&cat_id=240945 (Дата звернення: 22.07.2020).
83. Маслов Д. С. Дж. Кейнс: зміна мінової вартості грошей та державний борг. *Соціально-економічні аспекти розвитку національної економіки в умовах перманентних кризових явищ : монографія* / За ред. О. О. Непочатенко. Умань: «Сочінський», 2015. (24,64 а. а.) Особистий внесок здобувача: (0,5 а. а.) с. 198-203.
84. Маслов Д.С. Інфляційні і дефляційні процеси в економіці та їх зв'язок з державним боргом. *Економічна теорія: еволюція парадигми та революційні гіпотези: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 27-28 березня 2015 р.* Київ: ДЕДУТ, 2015. С. 104-106.

85. Маслов Д.С. Емісія сучасних грошей та державний борг. *Двадцять четверті економіко-правові дискусії*: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 28 лютого 2018 р. Львів, 2018. С. 9-11.
86. Маслов Д.С. Сучасні гроші та державний борг. *Path of Science: section "Economics"*. 2019. Vol 5, No 2. P. 3011–3017.
87. Бузгалин А. В., Колганов А. И. Пределы капитала: методология и онтология. Реактуализация классической философии и политической экономии (избранные тексты). Москва : Культурная революция, 2009. 680 с.
88. Арриги Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / пер. с англ. А. Смирнова и Н. Эдельмана. Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2006. 472 с.
89. Харви Д. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение / пер. с англ. Н. С. Брагиной. Москва : Поколение, 2007. 288 с.
90. Маркарян А. М. Анализ природы современного долгового кризиса сквозь призму марксистской концепции экономических циклов. *Научные труды Вольного экономического общества России*. 2013. №174. С. 151–159.
91. Buchanan J. M. Public Principles of Public Debt. Richard Irwin. Homewood, 1958. 169 p.
92. О чем думают экономисты: Беседы с нобелевскими лауреатами. 2-е изд. / под ред. П. Самуэльсона и У. Барнетта. Москва : Альпина Паблишер, 2016. 490 с.
93. Krugman P. Nobody Understands Debt. *The New York Times*. 2012. URL: http://www.nytimes.com/2012/01/02/opinion/krugman-nobody-understands-debt.html?_r=5& (Last accessed: 20.06.2018).
94. Козюк В. В. Державний борг України у перехідній економіці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. Наук : 08.01.01. «Економічна теорія» Тернопіль, 2000. 15 с.
95. Зверяков М. І. Глобалізація і деіндустріалізація: зміст, суперечності та способи їх розв'язання. *Економіка України*. 2017. № 12. С. 3-12.
96. The accumulation of capital by Rosa Luxemburg. With an Introduction by Joan Robinson. London, 1951. Introduction P. 13-28.

97. Корнівська В.О. Профіцит ліквідності в глобалізованому світі. *Економічна теорія*. 2018. № 3. С. 83-98.
98. Global Financial Development Database. *The World Bank*. 2017. URL: <http://www.worldbank.org/en/publication/gfdr/data/global-financial-development-database> (Last accessed: 12.07.2017).
99. Witkowski W. Global stock market cap has doubled since QE's start. *MarketWatch*. 2015. URL: <http://www.marketwatch.com/story/global-stock-market-cap-has-doubled-since-qes-start-2015-02-12> (Last accessed: 12.07.2017).
100. Корнівська В. О. Глобальна ліквідність в контексті комплементарності реального та фінансового секторів. *Znanstvena misel journal*. 2018. № 17. С. 18-25.
101. The Global Wealth Report 2016. *Credit Suisse Research Institute*. 2016. URL: <https://www.credit-suisse.com/us/en/about-us/research/research-institute/news-and-videos/articles/news-and-expertise/2016/11/en/the-global-wealth-report-2016.html> (Last accessed: 12.07.2017).
102. World Development Indicators. *The World Bank*. 2017. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/GC.XPN.TOTL.GD.ZS?view=chart> (Last accessed: 12.07.2017).
103. Introducing the Euro: convergence criteria. EUR-Lex : web-site. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:l25014> (last accessed: 08.08.20).
104. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения / перевод под ред. члена-корреспондента Академии Наук СССР М.Н. Смит. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1955. Т. 1. 360 с.
105. Revenue Statistics. *The Organisation for Economic Co-operation and Development*. 2020. URL: <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=REV> (Last accessed: 05.03.2020).
106. Government deficit/surplus, debt and associated data. *Eurostat*. 2020. URL: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=gov_dd_edpt1&lang=en (Last accessed: 05.10.2020).

107. The Debt to the Penny and Who Holds It. *Treasury of the USA*. 2020. URL: <https://fiscaldata.treasury.gov/datasets/debt-to-the-penny/debt-to-the-penny> (Last accessed: 05.10.2020).
108. Венгер Т. Порівняльний аналіз класичної та кейнсіанської теорій державного боргу. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2012. №1. С. 40 – 44.
109. Barro R. The Ricardian approach to budget deficits. *The Journal of Economic Perspectives*. 1989. № 2. С. 37-54.
110. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения / перевод под ред. члена-корреспондента Академии Наук СССР М.Н. Смит. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1955. Т. 2. 392 с.
111. Murphy R. P. Government Debt and Future Generations. *The Library of Economics and Liberty*. 2015. URL: <https://www.econlib.org/library/Columns/y2015/Murphywardebt.html> (Last accessed: 27.10.2020).
112. Маршалл А. Принципы политической экономии / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1984. Т. 1. 416 с.
113. Хубиев К.А. Долговая проблема в экономической теории. *Долговая проблема как феномен XXI века : монография* / под ред. А. А. Пороховского. Москва : МАКС Пресс, 2014. С. 20-33.
114. Size of general government financial assets and liabilities. *OECD Publishing*. 2011. URL: http://www.oecd-ilibrary.org/governance/government-at-a-glance-2011/size-of-general-government-financial-assets-and-liabilities_gov_glance-2011-17-en (Last accessed: 24.07.2019).
115. Whole of Government Accounts year ended 31 March 2015. London : HM Treasury, 2016. 213 с.
116. Государственные облигации. *Investing.com*. 2020. URL: <http://ru.investing.com/rates-bonds/world-government-bonds> (Дата обращения: 05.10.2020).
117. Попит на українські євробонди майже вдвічі перевищив їхній фактичний обсяг — Мінфін. *Громадське*. 2018. URL: <https://hromadske.ua/posts/popit-na->

ukrayinski-yevrobondi-majzhe-vdvichi-perevishiv-yihnij-faktichnij-obsyag-minfin (Дата звернення: 05.10.2020).

118. Switzerland sells 10-year bonds at negative yield as deflation fears deepen. *Reuters*. 2015. URL: <http://www.reuters.com/article/2015/04/08/swiss-treasury-idUSL5N0X52TR20150408> (Last accessed: 01.11.2018).

119. Германия выпустила облигации с отрицательной доходностью *Newsland*. 2012. URL: <http://newsland.com/news/detail/id/861834> (Дата обращения: 01.11.2018).

120. Что-то странное происходит в Европе. «Тихая гавань». 2015. URL: http://tg-journal.com/economic/186-strannoe_v_europe (Дата обращения: 01.11.2018).

121. General government gross debt for Japan. *Federal Reserve Bank of St. Louis*. 2020. URL: fred.stlouisfed.org/series/GGGDTAJPA188 (Last accessed: 05.10.2020).

122. General government gross debt. *Statistics Canada*. 2020. URL: <https://www150.statcan.gc.ca/t1/tbl1/en/tv.action?pid=3610046701&cubeTimeFrame.startMonth=01&cubeTimeFrame.startYear=1990&cubeTimeFrame.endMonth=07&cubeTimeFrame.endYear=2020&referencePeriods=19900101%2C20200701> (Last accessed: 05.10.2020).

123. Public debt reached all-time high in first half of 2020. *Statistisches Bundesamt*. 2020. URL: https://www.destatis.de/EN/Press/2020/09/PE20_376_713.html (Last accessed: 01.10.2020).

124. Куманин Г.М. Государственное банкротство как форма разрешения долгового кризиса. *Долговая проблема как феномен XXI века : монография / под ред. А. А. Пороховского*. Москва : МАКС Пресс, 2014. С. 20-33.

125. Райнгат К., Рогофф К., Циклічна історія фінансових криз / пер. з англ. Олена Кальнова. Київ : Наш Формат, 2019. 544 с.

126. ЦБ вложил в гособлигации США половину бюджета России. *Finanz.ru*. 2015. URL: <http://www.finanz.ru/novosti/obligatsii/cb-vlozhil-v-gosobligacii-ssha-polovinu-byudzheta-rossii-1000864730> (Дата обращения: 08.11.2020).

127. Corruption perceptions index 2019: results. *Transparency International*. 2019. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2019/results> (Last accessed: 05.10.2020).

128. Богдан Т. П. Державний борг України: особливості формування та управління в сучасних умовах. *Фінанси України*. 2013. № 1. С. 32-46.

129. Вахненко Т. П. Особливості формування державного боргу та управління його складовими в період фінансової кризи. *Фінанси України*. 2009. № 6. С. 14-28.

130. Висоцький В., Калитчук В., Драчук Ю. Котович Т. Управління ризиками державного боргу: від теоретичних концепцій до практичних кроків в Україні. *Світ фінансів*. 2008. № 1(14). С. 41-48.

131. Дудченко В. Сучасний стан та структура державного боргу країн Європи. *Економічний аналіз*. 2012. № 11. Ч. 1. С. 98-103.

132. Макар О. П. Світовий досвід управління державним боргом і перспективи його застосування в Україні. *Економіка та держава*. 2012. № 10. С. 54-57.

133. Руда О. Л. Державний борг України на сучасному етапі розвитку. *Економіка та держава*. 2015. № 3. С. 64-67.

134. Федосов В.М., Вигівська Ю.П. Вплив державного боргу на фінансову безпеку України. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2012. № 1. С. 408-412.

135. Футерко О. І. Бюджетний дефіцит і державний борг: динаміка та основні проблеми управління. *Економічний часопис – XXI*. 2011. №9-10. С. 37-40.

136. Юревич Л. М. Державний борг в умовах кризи. *Наукові записки. Серія "Економіка"*. 2010. № 14. С. 405-412.

137. Лісовенко В. В., Бенч Л. Я., Бец О. І. Державний борг: концептуальні засади та макроекономічні аспекти. *Фінанси України*. 2014. № 12. С. 7-31.

138. Статистичні матеріали по стану державного боргу України на 31.01.2005 р. *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL: http://195.78.68.18/minfin/file/link/55126/file/DBorg_31_01_2005.pdf (Дата звернення: 19.07.2020).

139. Довідка про державний прямиий і гарантований борг України станом на 31.12.2004. *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=51460&cat_id=52700 (Дата звернення: 19.07.2020).

140. Довідка про державний прями́й і гарантований борг України станом на 31.12.2005. *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=59448&cat_id=52701 (Дата звернення: 19.07.2020).

141. Довідка про державний прями́й і гарантований борг України станом на 31.12.2006. *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=67125&cat_id=60139 (Дата звернення: 19.07.2020).

142. Довідка про державний прями́й і гарантований борг України станом на 31.12.2007. *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=98006&cat_id=68415 (Дата звернення: 19.07.2020).

143. Довідка про державний прями́й і гарантований борг України станом на 31.12.2008. *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=199965&cat_id=103274 (Дата звернення: 19.07.2020).

144. Довідка про державний прями́й і гарантований борг України станом на 31.12.2009. *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=239973&cat_id=198378 (Дата звернення: 19.07.2020).

145. Довідка про державний прями́й і гарантований борг України станом на 31.12.2010. *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=283755&cat_id=240945 (Дата звернення: 19.07.2020).

146. Довідка про державний прями́й і гарантований борг України станом на 31.12.2011. *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=325756&cat_id=287148 (Дата звернення: 19.07.2020).

147. Довідка про державний прями́й і гарантований борг України станом на 31.12.2012. *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL:

http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=365506&cat_id=325755
(Дата звернення: 19.07.2020).

148. Довідка про державний прями́й і гарантований борг України станом на 31.12.2013. *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=392005&cat_id=365898
(Дата звернення: 19.07.2020).

149. Довідка про державний прями́й і гарантований борг України станом на 31.12.2014. *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=407481&cat_id=392721
(Дата звернення: 19.07.2020).

150. Державний та гарантований державою борг України за станом на 31.12.2015 (за ознакою умовності). *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL: <https://mof.gov.ua/storage/files/56b0d226d255b.xlsx> (Дата звернення: 19.07.2020).

151. Державний та гарантований державою борг України за станом на 31.12.2019. *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/31_12_2019%20%D0%BC%D0%BB%D1%80%D0%B4_%D0%BE%D1%81%D1%82_2.xlsx (Дата звернення: 19.07.2020).

152. Валовий внутрішній продукт. *Державна служба статистики України* : веб-сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/vvp/vvp_ric/vvp_u.htm
(Дата звернення: 20.07.2020).

153. Валовий внутрішній продукт за 2019 рік. *Державна служба статистики України* : веб-сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/vvp/vvp_kv/vvp_kv_u/vvpf_kv2019u.xls
(Дата звернення: 20.07.2020).

154. GDP of Ukraine (current US\$). *World Bank* : web-site. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD> (Last accessed: 20.07.20).

155. Офіційний курс гривні до іноземних валют (середній за період). Національний банк України : веб-сайт. URL: https://bank.gov.ua/files/Exchange_r.xls
(Last accessed: 20.07.20).

156. Зовнішня торгівля України товарами за 2001 рік. *Державна служба статистики України* : веб-сайт. URL: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ_old/ztt/2001.html (Дата звернення: 24.07.2020).

157. Динаміка географічної структури зовнішньої торгівлі послугами (1996-2019). *Державна служба статистики України* : веб-сайт. URL: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/zd/zd_rik/zd_u/gsp_u.html (Дата звернення: 24.07.2020).

158. Динаміка географічної структури зовнішньої торгівлі товарами. *Державна служба статистики України* : веб-сайт. URL: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/zd/zd_rik/zd_u/gs_rik_u.html (Дата звернення: 24.07.2020).

159. Валовий зовнішній борг України 2019. *Національний банк України* : веб-сайт. URL: https://bank.gov.ua/files/ES/ZB_u.xlsx (Дата звернення: 25.07.2020).

160. Зовнішній борг України 2014. *Національний банк України* : веб-сайт. URL: <https://old.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=19257919> (Дата звернення: 25.07.2020).

161. Budget FY 2017 - Summary Tables. *U.S. Government Publishing Office* : web-site. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/BUDGET-2017-BUD/pdf/BUDGET-2017-BUD-9.pdf> (Last accessed: 02.08.20).

162. Budget FY 2018 - Summary Tables. *U.S. Government Publishing Office* : web-site. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/BUDGET-2018-BUD/pdf/BUDGET-2018-BUD-4.pdf> (Last accessed: 02.08.20).

163. Budget FY 2019 - Summary Tables. *U.S. Government Publishing Office* : web-site. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/BUDGET-2019-BUD/pdf/BUDGET-2019-BUD-24.pdf> (Last accessed: 01.08.20).

164. Budget FY 2020 - Summary Tables. *U.S. Government Publishing Office* : web-site. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/BUDGET-2020-BUD/pdf/BUDGET-2020-BUD-24.pdf> (Last accessed: 01.08.20).

165. Central Government Debt (End of June 2015 - present). *Ministry of Finance Japan* : web-site. URL: <https://www.mof.go.jp/english/jgbs/reference/gbb/suii.xls> (Last accessed: 02.08.20).

166. Central Government Debt (As of December 31, 2017). *Ministry of Finance Japan* : web-site. URL: <https://www.mof.go.jp/english/jgbs/reference/gbb/e201712.html> (Last accessed: 02.08.20).

167. Central Government Debt (As of December 31, 2018). *Ministry of Finance Japan* : web-site. URL: <https://www.mof.go.jp/english/jgbs/reference/gbb/e201812.html> (Last accessed: 02.08.20).

168. Central Government Debt (As of December 31, 2019). *Ministry of Finance Japan* : web-site. URL: <https://www.mof.go.jp/english/jgbs/reference/gbb/e201912.html/> (Last accessed: 02.08.20).

169. Highlights of the Draft FY2015 Budget (April 9, 2015). *Ministry of Finance Japan* : web-site. URL: <https://warp.da.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/10250111/www.mof.go.jp/english/budget/budget/fy2015/01.pdf> (Last accessed: 03.08.20).

170. Highlights of the Draft FY2016 Budget (March 29, 2016). *Ministry of Finance Japan* : web-site. URL: <https://warp.da.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/10250111/www.mof.go.jp/english/budget/budget/fy2016/01.pdf> (Last accessed: 03.08.20).

171. Highlights of the Draft FY2017 Budget (December 22, 2016). *Ministry of Finance Japan* : web-site. URL: <https://www.mof.go.jp/english/budget/budget/fy2017/01.pdf> (Last accessed: 03.08.20).

172. Highlights of the Draft FY2018 Budget (December 22, 2017). *Ministry of Finance Japan* : web-site. URL: <https://www.mof.go.jp/english/budget/budget/fy2018/01.pdf> (Last accessed: 03.08.20).

173. Highlights of the Draft FY2019 Budget (January 18, 2019). *Ministry of Finance Japan* : web-site. URL: <https://www.mof.go.jp/english/budget/budget/fy2019/01.pdf> (Last accessed: 03.08.20).

174. Highlights of the Draft FY2020 Budget (December 20, 2019). *Ministry of Finance Japan* : web-site. URL: <https://www.mof.go.jp/english/budget/budget/fy2020/01.pdf> (Last accessed: 02.08.20).

175. Government revenue, expenditure and main aggregates. *Eurostat* : web-site. URL: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=gov_10a_main&lang=en (Last accessed: 04.08.20).

176. General government expenditure by function. *Eurostat* : web-site. URL: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=gov_10a_exp&lang=en (Last accessed: 04.08.20).

177. Річний звіт про виконання Державного бюджету України за 2015 рік. Розділ П.2. Видатки за функціональною класифікацією видатків та кредитування бюджету. *Державна казначейська служба України* : веб-сайт. URL: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/uploads/public/5c0/e3d/c3e/5c0e3dc3e5673093484886.xls> (Дата звернення: 21.07.2020).

178. Річний звіт про виконання Державного бюджету України за 2016 рік. Розділ П.2. Видатки за функціональною класифікацією видатків та кредитування бюджету. *Державна казначейська служба України* : веб-сайт. URL: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/uploads/public/5c0/e3d/a03/5c0e3da032632827014733.xls> (Дата звернення: 21.07.2020).

179. Річний звіт про виконання Державного бюджету України за 2017 рік. Розділ П.2. Видатки за функціональною класифікацією видатків та кредитування бюджету. *Державна казначейська служба України* : веб-сайт. URL: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/uploads/public/5c0/e3d/81c/5c0e3d81ce36d999208777.xls> (Дата звернення: 21.07.2020).

180. Річний звіт про виконання Державного бюджету України за 2018 рік. Розділ П.2. Видатки за функціональною класифікацією видатків та кредитування бюджету. *Державна казначейська служба України* : веб-сайт. URL: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/uploads/public/5c9/df3/c99/5c9df3c99630d332920279.xlsx> (Дата звернення: 21.07.2020).

181. Річний звіт про виконання Державного бюджету України за 2019 рік. Підрозділ П.2 "Видатки за функціональною класифікацією видатків та кредитування бюджету" розділу П "Видатки". *Державна казначейська служба України* : веб-сайт. URL:

<https://www.treasury.gov.ua/storage/app/uploads/public/5e7/cb7/955/5e7cb795543ee304367757.xlsx> (Дата звернення: 21.07.2020).

182. Результати розміщення облігацій внутрішніх державних позик. *Національний банк України* : веб-сайт. URL: <https://bank.gov.ua/ua/markets/ovdp-table> (Дата звернення: 09.08.2020).

183. Маслов Д. С. Державний борг як фактор стимулювання економічного зростання. *Науковий вісник*. Одеський національний економічний університет. 2014. №5 (213). С. 96-105.

184. Maslov D. S. National debt burden and Ricardian equivalence. *Socio-Economic Research Bulletin. Collection of scientific works*. 2015. №4(59). С. 96-100.

185. Маслов Д. С. Теория государственного долга в исторической ретроспективе: А. Маршалл. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2016. №16, ч.2. С. 13-16.

186. Маслов Д.С. Теория государственного долга в исторической ретроспективе: Д. Рикардо. *Глобальні та національні проблеми економіки. Наукове електронне видання*. 2016. №10. С. 23-28.

187. Маслов Д.С. Зростання ринку державних облігацій як форма прояву перенагроюдження позичкового капіталу. *Дослідження змісту і форм розвитку економічних відносин в національній економіці на прикладі України : монографія / За заг. ред. М. І. Зверькова*. Одеса: Атлант, 2018. С. 250-261.

188. Маслов Д.С. Перенагроюдження позичкового капіталу як фактор зростання державного боргу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2018. №19, ч.2. С. 95-99.

189. Маслов Д. С. Государственный долг и экономический рост. *Перспективи економічного зростання та інноваційного розвитку країн: зб. наук. робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції, 18-19 квітня 2014 р.* Одеса : ЦЕДР, 2014. Ч.1. С. 9-12.

190. Маслов Д.С. Сущность государственного долга и его отличие от отдельной ссуды. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.: матеріали II*

Міжнародної науково-практичної конференції, 15-16 жовтня 2015 р. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. Т.1. С. 226-228.

191. Маслов Д.С. Госдолг как особая форма кредитных отношений. *Проблеми розвитку економічної теорії в сучасних умовах*: матеріали XI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Покританівські читання», 2 грудня 2015 р. Одеса, 2015. С. 26-28.

192. Маслов Д.С. Перенакопление ссудного капитала и государственный долг. *Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації*: матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Покританівські читання», 2 грудня 2016 р. Одеса, 2016. С. 72-74.

193. Маслов Д.С. Державний борг як форма руху суперечностей суспільного відтворення. *Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації*: матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Покританівські читання», 14 вересня 2018 р. Одеса, 2018. С. 69-71.

ДОДАТКИ

Додаток А

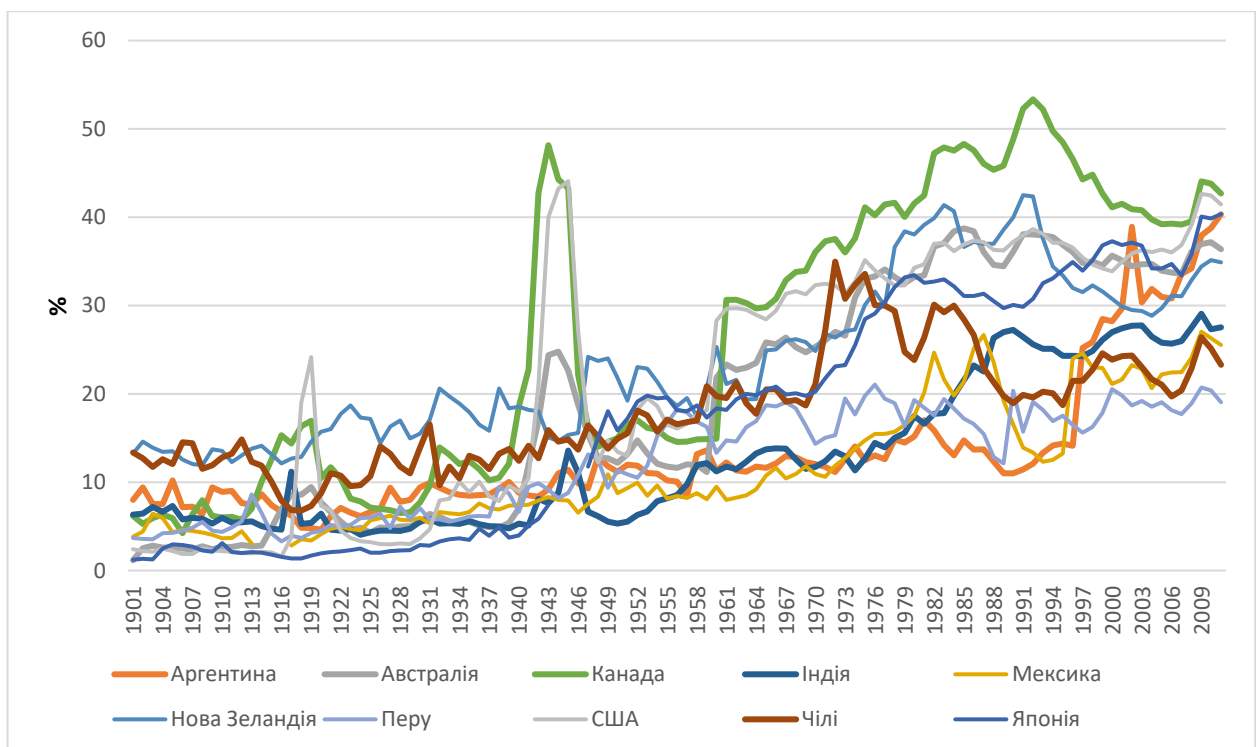
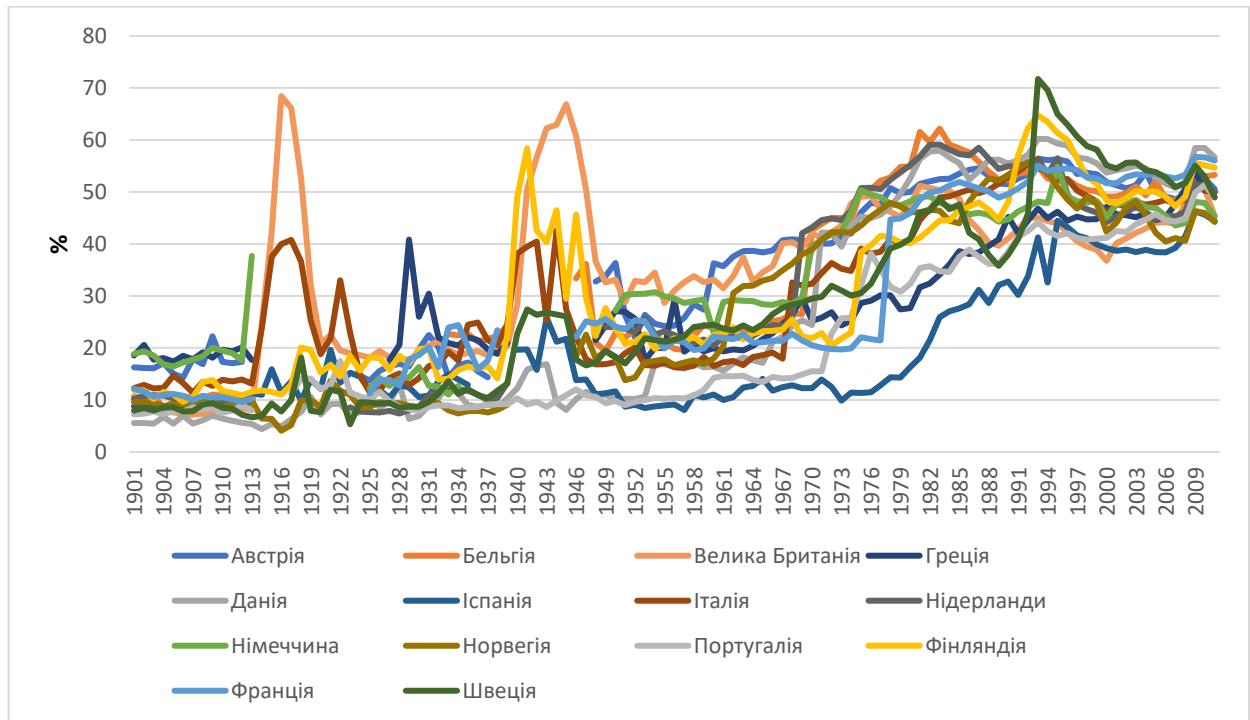
**Виробництво та обмін суспільного товарного капіталу при припущенні терміну
служби основного капіталу 2 роки**

II c		Початок року t	I (v+m)	
Потреба	0		Потреба	-2000
Гроші	2000		Гроші	2000
Продукт	0		Продукт	0
		Виробництво та обмін		
Потреба	0		Потреба	-2000
Гроші	2000		Гроші	2000
Продукт	2000		Продукт	0
		Кінець року t		
Потреба	0		Потреба	0
Гроші	4000		Гроші	0
Продукт	0		Продукт	2000
		Початок року t+1		
Потреба	0		Потреба	-2000
Гроші	4000		Гроші	0
Продукт	0		Продукт	2000
		Виробництво та обмін, виникнення боргу		
Потреба	0		Потреба	-2000
Гроші	4000		Гроші	0
Продукт	2000		Продукт	4000
Векселі / зобов'язання (+/-)	0		Векселі / зобов'язання (+/-)	0
		Кінець року t+1		
Потреба	-4000		Потреба	0
Гроші	4000		Гроші	0
Продукт	0		Продукт	4000
Векселі / зобов'язання (+/-)	2000		Векселі / зобов'язання (+/-)	-2000
		Завершення обміну та погашення боргу		
Потреба	-4000		Потреба	0
Гроші	4000		Гроші	0
Продукт	0		Продукт	4000
Векселі / зобов'язання (+/-)	2000		Векселі / зобов'язання (+/-)	-2000
		Початок року t+2		
Потреба	0		Потреба	-2000
Гроші	2000		Гроші	2000
Продукт	0		Продукт	0

Джерело: розроблено автором

Додаток Б

Державні видатки по відношенню до ВВП

Додаток В

Таблиця 1

Ранжування країн за показником кореляції між відношенням державних видатків до ВВП та відношенням чистих запозичень держави до ВВП

Країна	Зв'язок між державними видатками та чистими запозиченнями	Період
Литва	0,93	1995-2018
США	0,92	1972-2019
Канада	0,90	1990-2019
Кенія	0,90	1991-1997; 2000-2018
Індія	0,87	1974-2018
Ірландія	0,87	1972-2018
Франція	0,86	1972-2018
Замбія	0,85	1998-1999; 2001-2018
Велика Британія	0,83	1972-2018
Парагвай	0,83	1990-2018
Словенія	0,82	1992-2018
Нідерланди	0,82	1980-2018
Аргентина	0,81	1990-2004; 2014-2019
Австралія	0,81	1972-2019
Бельгія	0,78	1995-2018
Німеччина	0,77	1972-2018
Швеція	0,77	1972-2018
Бразилія	0,76	1980-1982; 1984-1986; 1989-1994; 1997-2019
Нова Зеландія	0,75	1972-1988; 2002-2019
Україна	0,71	1999-2019
Мексика	0,69	1972-2000; 2008-2018
Словаччина	0,69	1995-2019
Малайзія	0,69	1996-2019
Швейцарія	0,67	1972-1984; 1990-2019
Чилі	0,65	1972-2018
Японія	0,63	1972-2018
Тайланд	0,61	1972-2018
Молдова	0,61	1997-2001; 2003-2019
Марокко	0,60	1990-1995; 1997-1999; 2002-2019
Росія	0,59	1994-1995; 1998-2019
Латвія	0,59	1994-2018
Данія	0,58	1972-2018
Фінляндія	0,54	1972-2018
Іспанія	0,51	1980-2018
Ісландія	0,47	1972-2019
Індонезія	0,45	1972-1998; 2002-2004; 2008-2018

Продовження таблиці 1

Люксембург	0,45	1972-2018
Нікарагуа	0,43	1990-2019
Греція	0,39	1972-1990; 1995-2019
Монголія	0,38	1992-2003; 2006-2018
Киргизстан	0,35	1995-2001; 2006-2018
Норвегія	0,34	1972-2018
Бутан	0,34	1984-1986; 1988-2018
Ангола	0,31	1999-2017
Йорданія	0,30	1990-2019
Італія	0,18	1973-1980; 1986-1989; 1995-2018
Уганда	0,13	1999-2012; 2014-2018
Австрія	0,03	1972-2019
Португалія	0,02	1975-1976; 1978-1990; 1995-2018
Румунія	-0,07	1980-2018
Корея	-0,09	1972-2018
Туреччина	-0,09	1972-1981; 1983-1998; 2008-2019
Польща	-0,17	1984-1988; 1994-2018
Перу	-0,17	1972-2018
Білорусь	-0,17	1992-2019
Угорщина	-0,24	1981-2018

Джерело: розраховано автором на основі [30-33]

Додаток Г

Таблиця 1

Ранжування країн за перевищенням показника кореляції державних видатків та чистих запозичень над показником кореляції державних видатків та державних доходів

Країна	Зв'язок між державними видатками та доходами	Зв'язок між державними видатками та чистими запозиченнями	Різниця між показниками кореляції державних видатків і запозичень та державних видатків і доходів (4=3-2)	Період
1	2	3	4	5
США	-0,35	0,92	1,27	1972-2019
Японія	-0,05	0,63	0,68	1972-2018
Кенія	0,40	0,90	0,50	1991-1997; 2000-2018
Канада	0,60	0,90	0,30	1990-2019
Тайланд	0,31	0,61	0,30	1972-2018
Замбія	0,58	0,85	0,27	1998-1999; 2001-2018
Ірландія	0,61	0,87	0,25	1972-2018
Швеція	0,57	0,77	0,20	1972-2018
Литва	0,75	0,93	0,18	1995-2018
Індія	0,71	0,87	0,16	1974-2018
Ісландія	0,32	0,47	0,15	1972-2019
Австралія	0,67	0,81	0,15	1972-2019
Бельгія	0,65	0,78	0,14	1995-2018
Норвегія	0,22	0,34	0,12	1972-2018
Парагвай	0,73	0,83	0,10	1990-2018
Велика Британія	0,74	0,83	0,09	1972-2018
Малайзія	0,60	0,69	0,08	1996-2019
Нова Зеландія	0,69	0,75	0,06	1972-1988; 2002-2019
Словаччина	0,67	0,69	0,02	1995-2019
Бразилія	0,74	0,76	0,02	1980-1982; 1984-1986; 1989-1994; 1997-2019
Росія	0,58	0,59	0,01	1994-1995; 1998-2019
Німеччина	0,80	0,77	-0,03	1972-2018
Словенія	0,87	0,82	-0,04	1992-2018

Продовження таблиці 1

Ангола	0,37	0,31	-0,06	1999-2017
Чилі	0,74	0,65	-0,09	1972-2018
Мексика	0,79	0,69	-0,09	1972-2000; 2008-2018
Данія	0,67	0,58	-0,10	1972-2018
Франція	0,96	0,86	-0,10	1972-2018
Нідерланди	0,92	0,82	-0,10	1980-2018
Швейцарія	0,78	0,67	-0,11	1972-1984; 1990-2019
Аргентина	0,96	0,81	-0,15	1990-2004; 2014-2019
Нікарагуа	0,58	0,43	-0,15	1990-2019
Іспанія	0,72	0,51	-0,21	1980-2018
Марокко	0,82	0,60	-0,22	1990-1995; 1997-1999; 2002-2019
Україна	0,94	0,71	-0,24	1999-2019
Латвія	0,84	0,59	-0,25	1994-2018
Фінляндія	0,81	0,54	-0,27	1972-2018
Молдова	0,89	0,61	-0,28	1997-2001; 2003-2019
Йорданія	0,59	0,30	-0,29	1990-2019
Індонезія	0,75	0,45	-0,30	1972-1998; 2002-2004; 2008-2018
Бутан	0,77	0,34	-0,43	1984-1986; 1988-2018
Киргизстан	0,79	0,35	-0,44	1995-2001; 2006-2018
Монголія	0,87	0,38	-0,48	1992-2003; 2006-2018
Люксембург	0,94	0,45	-0,49	1972-2018
Греція	0,89	0,39	-0,50	1972-1990; 1995-2019
Італія	0,84	0,18	-0,66	1973-1980; 1986-1989; 1995-2018
Румунія	0,72	-0,07	-0,79	1980-2018
Уганда	0,96	0,13	-0,83	1999-2012; 2014-2018
Перу	0,72	-0,17	-0,89	1972-2018
Португалія	0,94	0,02	-0,92	1975-1976; 1978-1990; 1995-2018
Австрія	0,97	0,03	-0,94	1972-2019
Корея	0,96	-0,09	-1,05	1972-2018
Польща	0,90	-0,17	-1,07	1984-1988; 1994-2018
Туреччина	0,98	-0,09	-1,07	1972-1981; 1983-1998; 2008-2019
Угорщина	0,89	-0,24	-1,13	1981-2018
Білорусь	0,97	-0,17	-1,14	1992-2019

Джерело: розраховано автором на основі [30-33]

Додаток Д

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1.1. Монографії:

1. Маслов Д. С. Дж. Кейнс: зміна мінової вартості грошей та державний борг. *Соціально-економічні аспекти розвитку національної економіки в умовах перманентних кризових явищ*: монографія / За ред. О. О. Непочатенко. Умань: «Сочінський», 2015. 421 с. (24,64 д. а.) *Особистий внесок здобувача: досліджено зв'язок зміни купівельної спроможності грошей та боргового навантаження національної економіки (0,5 д. а.)*

2. Маслов Д.С. Зростання ринку державних облігацій як форма прояву перенагроювання позичкового капіталу. *Дослідження змісту і форм розвитку економічних відносин в національній економіці на прикладі України*: монографія / За заг. ред. М. І. Зверькова. Одеса: Атлант, 2018. 297 с. (17,2 д. а.) *Особистий внесок здобувача: досліджено сучасну тенденцію зростання обсягу ринку державних облігацій як форму прояву процесу надмірного нагроювання позичкового капіталу (0,45 д. а.)*

1.2. Статті у наукових фахових виданнях України:

3. Маслов Д. С. Державний борг як фактор стимулювання економічного зростання. *Науковий вісник ОНЕУ*. 2014. № 5 (213). С. 96-105. (0,3 д. а.)

4. Maslov D. S. National debt burden and Ricardian equivalence. *Socio-Economic Research Bulletin. Collection of scientific works*. 2015. № 4 (59). С. 96-100. (0,3 д. а.) (*Index Copernicus*)

5. Маслов Д. С. Теория государственного долга в исторической ретроспективе: Альфред Маршалл. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Економічні науки»*. 2016. № 16. Ч. 2. С. 13-16. (0,45 д. а.)

6. Маслов Д. С. Теория государственного долга в исторической ретроспективе: Д. Рикардо. *Глобальні та національні проблеми економіки. Електронне наукове видання*. 2016. № 10. С. 23-28. (0,55 д. а.)

7. Маслов Д. С. Перенагромадження позичкового капіталу як фактор зростання державного боргу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2018. № 19. Ч. 2. С. 95-99. (0,55 д. а.) (*Index Copernicus*)

1.3. Статті у наукових виданнях інших держав:

8. Маслов Д. С. Сучасні гроші та державний борг. *Path of Science. International Electronic Scientific Journal. Section: "Economics"*. 2019. Vol. 5, № 2. P. 3011-3017. (0,5 д. а.) (*AGORA, AGRIS, AiritiLibrary, Baidu Scholar, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CAB Abstract, Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Food Science and Technology Abstracts, Index Copernicus, Google Scholar, J-Gate, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa, ResearchBib, Russian Science Citation Index, ScienceOpen, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), Türk Eğitim İndeksi, Ulrichsweb Global Serials Directory, WorldCat*)

9. Маслов Д. С. Економічна нерівність та державний борг з точки зору відтворювального підходу. *European Journal of Economics and Management*. 2020. Vol. 6, № 4. P. 43-50. (0,63 д. а.) (*Index Copernicus*)

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Маслов Д. С. Государственный долг и экономический рост. *Перспективи економічного зростання та інноваційного розвитку країн: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 18-19 квітня 2014 р. Одеса: ЦЕДР, 2014. Ч.1. С. 9-12. (0,17 д. а.)*

11. Маслов Д. С. Інфляційні і дефляційні процеси в економіці та їх зв'язок з державним боргом. *Економічна теорія: еволюція парадигми та революційні гіпотези: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 27-28 березня 2015 р. Київ: ДЕТУТ, 2015. С. 104-106. (0,1 д. а.)*

12. Маслов Д. С. Сущность государственного долга и его отличие от отдельной ссуды. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.: матеріали II Міжнар.*

наук.-практ. конф., 15-16 жовтня 2015 р. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2015. Т.1. С. 226-228. (0,15 д. а.)

13. Маслов Д. С. Госдолг как особая форма кредитных отношений. *Проблеми розвитку економічної теорії в сучасних умовах*: матеріали XI Всеукр. наук.-практ. конф. «Покританівські читання», 2 грудня 2015 р. Одеса: ОНЕУ, 2015. С. 26-28. (0,1 д. а.)

14. Маслов Д. С. Перенакопление ссудного капитала и государственный долг. *Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації*: матеріали XII Всеукр. наук.-практ. конф. «Покританівські читання», 2 грудня 2016 р. Одеса: ОНЕУ, 2016. С. 72-74. (0,15 д. а.)

15. Маслов Д. С. Емісія сучасних грошей та державний борг. *Двадцять четверті економіко-правові дискусії*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., 28 лютого 2018 р. Львів, 2018. С. 9-11. (0,15 д. а.)

16. Маслов Д. С. Державний борг як форма руху суперечностей суспільного відтворення. *Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації*: матеріали XIV Всеукр. наук.-практ. конф. «Покританівські читання», 14 вересня 2018 р. Одеса: ОНЕУ, 2018. С. 70-72. (0,15 д. а.)

17. Маслов Д. С. Гроші та кредит в системі відтворення суспільного капіталу. *Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації*: матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф. «Покританівські читання», 5 вересня 2019 р. Одеса: ОНЕУ, 2019. С. 67–70. (0,22 д. а.)

18. Маслов Д. С. Необхідність грошей як засобу обігу у відтворенні суспільного капіталу. *Економічні та соціальні інновації як фактор розвитку економіки*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 27 червня 2020 р. Запоріжжя: СІЕУ, 2020. С. 14-16. (0,1 д. а.)

Додаток Е

Апробація результатів дисертаційної роботи

№ п/п	Тип конференції	Назва конференції	Місце і дата проведення	Форма участі
1.	Міжнародна науково-практична конференція	Перспективи економічного зростання та інноваційного розвитку країн	м. Одеса, 18-19 квітня 2014 р.	очна
2.	Міжнародна науково-практична конференція	Економічна теорія: еволюція парадигми та революційні гіпотези	м. Київ, 27-28 березня 2015 р.	очна
3.	Міжнародна науково-практична конференція	Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.	м. Київ, 15-16 жовтня 2015 р.	очна
4.	XI Всеукраїнська науково-практична конференція «Покританівські читання»	Проблеми розвитку економічної теорії в сучасних умовах	м. Одеса, 2 грудня 2015 р.	очна
5.	XII Всеукраїнська науково-практична конференція «Покританівські читання»	Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації	м. Одеса, 2 грудня 2016 р.	очна
6.	Міжнародна науково-практична конференція	Двадцять четверті економіко-правові дискусії	м. Львів, 28 лютого 2018 р.	дистанційна
7.	XIV Всеукраїнська науково-практична конференція «Покританівські читання»	Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації	м. Одеса, 4 вересня 2018 р.	очна
8.	XV Всеукраїнська науково-практична конференція «Покританівські читання»	Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації	м. Одеса, 5 вересня 2019 р.	очна
9.	Міжнародна науково-практична конференція	Економічні та соціальні інновації як фактор розвитку економіки	м. Запоріжжя, 27 червня 2020 р.	дистанційна

ОДЕСЬКА МІСЬКА РАДА
ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

вул. Пушкінська, 6, м. Одеса, 65026, тел.: 705-46-20, 722-22-70, факс: 705-46-01
e-mail: depeconomy@omr.gov.ua

25.01.2021 № 112/01-41/01

на № _____ від _____

ДОВІДКА

Видана **Маслову Дмитру Сергійовичу** на підтвердження того, що висновки та результати дисертаційної роботи «Державний борг в системі пропорцій суспільного відтворення» були враховані департаментом економічного розвитку Одеської міської ради при підготовці проекту Програми соціально-економічного та культурного розвитку м. Одеси на 2021 рік.

Зокрема були використані рекомендації щодо вдосконалення економічної політики по залученню додаткового фінансування видатків місцевого бюджету.

Також доцільним визнано здійснення заходів щодо зниження відсоткових ставок за позиками, що залучаються до бюджету Одеської міської територіальної громади.

Директор департаменту

С.М. Тетюхін

УКРАЇНА

ОДЕСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ

пр. Шевченка, 4, м. Одеса, 65032, тел./факс: (048) 718-94-66, тел. 718-95-27
E-mail: eko@odessa.gov.ua веб-сайт: <http://dair.odessa.gov.ua/> Код ЄДРПОУ 39917856

№ _____

ДОВІДКА

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження

Маслова Дмитра Сергійовича

Департаментом економічної політики та стратегічного планування Одеської обласної державної адміністрації розглянуті та прийняті до впровадження висновки та рекомендації дисертаційної роботи Маслова Дмитра Сергійовича на тему «Державний борг в системі пропорцій суспільного відтворення».

Зокрема, використані рекомендації щодо вдосконалення економічної політики з управління боргами місцевих органів влади Одеської області при підготовці проекту Стратегії розвитку Одеської області на 2021-2027 роки.

Доцільним визнана також розробка заходів та інструментів, що дозволять досягти зниження вартості запозичення коштів, формування програми довгострокового співробітництва з банками задля залучення фінансових ресурсів на більш вигідних умовах.

Директор

Дмитро РАДУЛОВ

ОДЕСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
Департамент економічної політики та стратегічного планування
01.1-15/226 від 28.01.2021

Україна

**Білгород-Дністровська міська рада
ФІНАНСОВЕ УПРАВЛІННЯ**

вул. Першотравнева, 74, м. Білгород-Дністровський, Одеська область, 67701,
тел./факс (04849) 2-81-05, тел. 2-74-11, 2-27-88
E-mail: akkermangorfu@ukr.net Код ЄДРПОУ 02314961

08.02.21р. № 01-09/5

на № _____ від _____

ДОВІДКА

Видана Маслоу Дмитру Сергійовичу на підтвердження того, що дисертаційна робота «Державний борг в системі пропорцій суспільного відтворення» викликала увагу Фінансового управління Білгород – Дністровської міської ради Одеської області. Висновки та рекомендації роботи щодо залучення позик та їх використання були враховані при підготовці пропозицій з удосконалення методів фінансового і бюджетного планування та фінансування витрат міста Білгорода-Дністровського на 2021 рік.

Доцільним визнано здійснення заходів щодо оптимізації бюджетної політики завдяки впровадженню методів зниження витрат на обслуговування запозичень, що залучаються містом для фінансування інфраструктурних та соціальних видатків.

Начальник Фінансового управління

Олена ЗАДОРЖНА

Філія акціонерного товариства
«ДЕРЖАВНИЙ ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНИЙ БАНК УКРАЇНИ» в м. Одесі
Joint Stock Company
«THE STATE EXPORT-IMPORT BANK OF UKRAINE» Odessa branch

вул. Черняхівського, 8,
м. Одеса, 65009, УКРАЇНА
тел.: (048) 746-67-71
факс: (048) 746-65-59
e-mail: office@od.exim.com
http://www.eximb.com

Chernyahovsky str., 8,
Odessa, 65009, UKRAINE
tel.: (048) 746-67-71
fax: (048) 746-65-59
e-mail: office@od.exim.com
http://www.eximb.com

03.02.2021

№ 0630180/4346-21

На № _____

Довідка

Видана Маслову Дмитру Сергійовичу на підтвердження того, що висновки та пропозиції, сформульовані в дисертаційному дослідженні «Державний борг в системі пропорцій суспільного відтворення» були розглянуті та використанні філією АТ «Укрексімбанк» в м. Одесі у своїй діяльності.

Зокрема були враховані пропозиції щодо впровадження банківських інструментів та заходів, які спрощують доступ населення до купівлі облігацій внутрішньої державної позики, що, з одного боку, призведе до зростання попиту на послуги банку, а з іншого, через зростання попиту на державні цінні папери, призведе до скорочення дохідності облігації та витрат на обслуговування державного боргу.

В.о. Керуючого

І.Ю. Коваленко

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

65082, Одеса, Преображенська, 8
тел: 723-61-58, 723-23-60
Факс: 32-04-46
E-mail: mail @ ONEU.EDU.UA

Державна казначейська служба України
М. Київ
р/р № UA988201720343131001200001375
код ЄДРПОУ 02071079

05.02.21 № 01-17/113

Спеціалізованій вченій раді
Д 41.055.01
Одеського національного
економічного університету

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи

Маслова Дмитра Сергійовича

на тему «Державний борг в системі пропорцій суспільного відтворення»

Основні положення, теоретичні матеріали та висновки дисертаційного дослідження Маслова Д. С. використовуються у навчальному процесі Одеського національного економічного університету при викладанні дисциплін «Загальна економічна теорія», «Макроекономіка».

Результати наукових досліджень використовуються при формуванні навчально-методичного забезпечення зазначених дисциплін з метою закріплення теоретичних знань у студентів та набуття ними навичок практичної роботи.

Проректор
з науково-педагогічної роботи
к.е.н., професор

Т. Б. Кублікова

050221